

DEMOKRATIJA I RELIGIJA

ERC/ISCOMET
Beograd/Maribor 2003.

**ISCOMET Mreža za demokratiju, ljudska prava i zaštitu pripadnika
etničkih i verskih manjina u jugoistočnoj Evropi**

Projekat „Mariborska inicijativa“

**Doprinos verskih zajednica pomirenju, poštovanju različitosti,
demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilnosti u
jugoistočnoj Evropi**

DEMOKRATIJA I RELIGIJA

Izbor tekstova i diskusija sa okruglog stola

**DOPRINOS VERSKIH ZAJEDNICA U SR JUGOSLAVIJI
POMIRENJU, POŠTOVANJU RAZLIČITOSTI, DEMOKRATIJI,
LJUDSKIM PRAVIMA, ZAŠTITI MANJINA, SARADNJI I
STABILNOSTI U JUGOISTOČNOJ EVROPI**

Beograd, Centar Sava, 14–15. decembar 2001.

Goran Bašić i Silvo Devetak (urednici)

Beograd, 2003

DEMOKRATIJA I RELIGIJA

Izbor tekstova i diskusija sa okruglog stola „Doprinos verskih zajednica u SR Jugoslaviji pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilnosti u jugoistočnoj Evropi“, Beograd, 2001.

Izdavači:

ISCOMET – Inštitut za etnične in regionalne študije
Ulica heroja Tomšiča 4, SI-2000 Maribor, Slovenija
Tel.: + 386 2 25 00 440
+ 386 2 23 55 370
Fax: + 386 2 23 55 372

ECERS – Evropski center za etnične, regionalne in sociološke študije Univerze v Mariboru
Krekova 2, SI-2000 Maribor, Slovenija

Centar za istraživanje etniciteta
Bulevar umetnosti 5
11070 Novi Beograd
E mail: ercbgd@eunet.yu
Tel./fax: 381 11 196 745
E-mail: ercbgd@eunet.yu

Urednici:

mr. Goran Bašić i prof.dr Silvo Devetak

Međunarodni redakcioni odbor:

Mr. Goran Bašić (Beograd), Jan Berting (Rotterdam), prof. dr Thomas Bremer (Münster), prof. dr Silvo Devetak (Maribor), Prof.Dr.hab. Francis Dessart (Namur), dr Jelena Đorđević (Beograd), prof. dr Dragoljub Đorđević (Niš), ass. prof. Karsten Fledelius (Kopenhagen), prof. dr Božidar Jakšić (Beograd), prof.dr Vladeta Jerotić (Beograd), mr. Jasna Murgel (Maribor), prof. dr Vladimir Ortakovski (Skopje), dr Silviu Rogobete (Temišvar), prof.dr Anton Stres (Maribor), prof.dr Vojislav Stanovčić (Beograd), dr Dubravka Valić-Nedeljković (Novi Sad), Christiane Villain Gandossi (Marsej), prof. dr Milan Vukomanović (Beograd), dr Michael Weninger (Brisel), dr Mato Zovkić (Sarajevo), Jasmina Klojčnik, sekretar (Maribor).

Štampanje zbornika omogućio je:
Catholic Relief Service, Beograd

SADRŽAJ

<i>Reč urednika</i>	5
UVODNE REČI.....	7
Prva sesija	
OSTVARIVANJE VERSKIH SLOBODA I PRAVA U KONTEKSTU OBNOVE I RAZVOJA DEMOKRATIJE I LJUDSKIH PRAVA U SR JUGOSLAVIJI I UREĐIVANJE DEMOKRATSKIH ODNOSA IZMEĐU DRŽAVE I CRKAVA ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA	23
Milan Vukomanović , RELIGIJSKE SLOBODE U JUGOSALVIJI	25
DISKUSIJA.....	29
Druga sesija	
ULOGA CRKVE U PLURALISTIČKOM DRUŠTVU I PLURALISTIČKOJ DRŽAVI. 47 Tomas Bremer , ULOGA CRKVE U PLURALISTIČKOM DRUŠTVU I U PLURALISTIČKOJ DRŽAVI.....	49
DISKUSIJA	51
Treća sesija	
DOPRINOS CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA U SR JUGOSLAVIJI RAZVIJANJU SARADNJE MEĐU LJUDIMA I NARODIMA U JUGOISTOČNOJ EVROPI, POSEBNO NA PROSTORU PRETHODNE JUGOSLAVIJE	85
Anton Stres , DOPRINOS CRKAVA I VJERSKIH ZAJEDNICA JUGOISTOČNE EUROPE RAZVIJANJU SARADNJE MEĐU LJUDIMA I NARODIMA U JUGOISTOČNOJ EUROPI	87
DISKUSIJA	91
Četvrta sesija	
ULOGA CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA U OBLASTI KULTURE, OBRAZOVANJA I MEDIJA U SMISLU AFIRMACIJE MULTIETNIČKOG I MULTIRELIGIJSKOG DRUŠTVA	103
Jelena Đorđević , ULOGA CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA U OBLASTIMA KULTURE, OBRAZOVANJA I MEDIJA U SMISLU AFIRMACIJE MULTIETNIČKOG I MULTIRELIGIJSKOG DRUŠTVA	105
DISKUSIJA	111
Peta sesija	
MEĐUSOBNI ODNOSI CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA I ZAŠTITA MALIH VERSKIH ZAJEDNICA	131
Dragoljub Đorđević , MEĐUSOBNI ODNOSI CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA I ZAŠTITA MALIH VERSKIH ZAJEDNICA	133
DISKUSIJA.....	139

AUTORSKI PRILOZI

Srdan Vukadinović , DOPRINOS VJERSKIH ZAJEDNICA POŠTOVANJU RAZLIČITOSTI I TOLERANCIJI U USLOVIMA TRANZICIONIH KRETANJA...	155
Božidar Jakšić , BOGATSTVO RAZLIKA: DOPRINOS VERSKIH ZAJEDNICA DEMOKRATIJU U POSTTOTALITARNOM DRUŠTVU	161
Slobodan Vukićević , RELIGIJSKO U MODERNOJ NACIJI.....	166
Branimir Stojković , OD BALKANA DO JUGOISTOČNE EVROPE	170
Vojislav Stanovčić , USTAVNO-ZAKONSKI OKVIRI OSTVARENJA VERSKOG MIRA, TOLERANCIJE, SLOBODA	174
Jovan Živković , ZABLUDA RELIGIJSKOG KAO TOLERANTNOG SVETA	198
Pol Mojzes , PLURALIZAM U CRKVI I DRUŠTVU	201
Vesna Trifunović , VERSKO OBRAZOVANJE DANAS – PUT KA PRAVOJ DUHOVNOSTI	209
Jerej Vasilij Tarasjev	212
Zorica Kuburic , RELIGIJA IZMEĐU REGIONALNOG I UNIVERZALNOG IDENTITETA	216
Ratomir Grozdanoski , ULOGATA NA PRAVOSLAVNATA CRKVA VO SOVREMENOTO PLURALISTIČKO OPŠTESTVO I PLURALISTIČKA DRŽAVA	223
Goran Bašić , RELIGIJA I SAVREMENI KONFLIKTI	231

PRILOZI

BEOGRADSKA DEKLARACIJA O VERSKIM ZAJEDNICAMA I VERSKIM SLOBODAMA U DEMOKRATSKOM DRUŠTVU	241
PREDLOG ZAKONA O VERSKOJ SLOBODI	244

Reč urednika

Proteklo je nešto više od godine od održavanja okruglog stola Doprinos verskih zajednica u SR Jugoslaviji pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilnosti u jugoistočnoj Evropi. Međutim, ova vremenska distanca nije ugrozila aktuelnost teme, niti je umanjila značaj rasprave koja je vođena. Naprotiv, mnogi problemi koji su u raspravi na okruglom stolu razmatrani i dalje su aktuelni i čini se da će još neko vreme biti prisutni u društvenoj stvarnosti država nastalih na prostoru SFRJ.

Svakako najveća promena koja se za proteklih četrnaest meseci dogodila jeste da je sa istorijske scene nestala Jugoslavija. Posle gotovo jednogodišnje rasprave i usaglašavanja različitih političkih interesa, u parlamentima Srbije, Crne Gore i do tada zajedničkom saveznom parlamentu usvojena je 6. februara Ustavna povelja kojom je stvorena nova državna zajednica Srbija i Crna Gora. Možda nište slikovitije od ovog događaja ne svedoči o prostoru i vremenu u kojem živimo. U relativno kratkom istorijskom periodu od 1918. do 2003. godine ova država je više puta transformisana: prvobitna Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i njena naslednica Kraljevine Jugoslavije egzistirale su do aprilskog sloma 1941. godine; socijalistička država, republikanskog tipa formirana je 1943, a raspla se 1991. godine; najzad treća Jugoslavija formirana na osnovu političke volje tadašnjeg establišmenta potrajala je nešto duže od decenije. U procene o tome kakva će biti sudbina države koja je sa istorijske scene potisnula, ne samo državnu zajednicu koja joj je predhodila već i ideju jugoslovenstva, ne želimo da se upuštamo, ali svakako da bi trebalo pomenuti da će za nasleđene probleme morati da traži efikasnije načine rešavanja od onih kojima je raspoolagala predhodna država.

O jednom od tih problema, koji je prisutan kako u susednim, tako i u državama i koje su ne tako davno činile jugoslovensku državnu zajednicu, raspravljali smo na pomenutom okruglom stolu na kojem su predstavljeni radovi i izneta mišljenja koja su sadržana u ovom zborniku. Okrugli sto je organiziran zahvaljujući inicijativi slovenačke nevladine organizacije ISCOMET koja u poslednjoj deceniji prati i proučava delovanje crkava i verskih zajednica u jugoistočnoj Evropi. Prvi sastanak na ovu temu ISCOMET je organizovao 1992. godine na Pohorju. Tada, kao i mnogo puta pre i posle toga predstavnici crkava i verskih zajednica upozoravali su kakve posledice može prouzrokovati netolerancija i mržnja koje su se širile tadašnjim jugoslovenskim prostorom. Pet godina kasnije, 1997. godine u Rogaškoj Slatini predstavnici istih konfesija osuđivali su nedela i pogrome koji su, kadkad i u ime pravoverja učinjeni i pozivali su na pomirenje i uspostavljanje dijaloga.

Sa ovih sastanaka i neprestanog delovanja ISCOMET-a i njegovih saradnika koji su ustanovili mrežu za demokratiju, ljudska prava i zaštitu pripadnika etničkih i verskih manjina u Jugoistočnoj Evropi nastala je Mariborska inicijativa koja je posle dve godine postojanja od projekta prerasla u pokret koji okuplja predstavnike, crkava, verskih zajednica, verujuće ljude, ali i ateiste koji razumeju civilizacijski i kulturni uticaj i doprinos crkava društvenom razvoju. Zhvaljujući ovom projektu koji je podržala Evropska unija realizovan je okrugli sto u Beogradu na kojem je učestvovalo oko šezdeset učesnika. O organizaciji, pripremi i osmišljavanju skupa pored ISCOMET-a učestvovali su stručnjaci Centra za istraživanje etniciteta iz Beograda. Svojim sugestijama i savetima naročito je pomogao prof. dr Milan Vukomanović. Zahvalnost

dugujemo i drugim članovima programskog odbora: nadbiskupu i mitropolitu beogradskom Stanislavu Hočevaru, muftiji beogradskom Hamdija ef. Jusufspahiću, njegovom preosveštenstvu episkopu Šabačko – valjevskom Lavrentiju, njegovom preosveštenstvu vikarnom episkopu Atanasiju, rabinu Isaku Asielu, prof. dr Radovanu Bigoviću, akademikima Vladeti Jerotiću, Dimitriju Stefanoviću i Vojislavu Stanovčiću i prof. dr Đuri Šušnjiću.

Otvaranje skupa oplemenili su svojim nastupom članovi Hora Muzikološkog instituta SANU kojim je dirigovao akademik Dimitrije Stefanović. Izborom repertoara i besprekornim nastupom ostali su u sećenju učesnika i gostiju okruglog stola.

U radu okruglog stola učestvovali su gopodin Mihael Vajninger, politički savetnik Evropske Unije i gospodin Ridiger Nol izvršni sekretar evropske konferencije crkava, kao i predstavnici resornih ministarstava savezne vlade i vlade Srbije.

Uvodna izlaganja prof. dr Milana Vukomanovića, dr Tomasa Bremera, dr Antona Stresa, prof. dr Jelene Đorđević i prof. dr Dragoljuba Đorđevića uvodila su učesnike u raspravu koja je vođena u sledećim tematskim celinama:

1. Ostvarivanje verskih sloboda i prava u kontekstu obnove i razvoja demokratije i ljudskih prava u SR Jugoslaviji i uređjivanje demokratskih odnosa između države i crkava, odnosno verskih zajednica
2. Uloga crkve u pluralističkom društvu i u pluralističkoj državi
3. Doprinos crkvi i verskih zajednica u SR Jugoslaviji razvijanju saradnje među ljudima i narodima u JIE posebno na prostoru prethodne Jugoslavije
4. Uloga crkvi odnosno verskih zajednica u oblasti kulture, obrazovanja i medija u smislu afirmacije multietničkog i multireligijskog društava
5. Međusobni odnosi crkvi, odnosno verskih zajednica i zaštita malih verskih zajednica

Tekstovi u zborniku podeljeni su u dve celine. U prvoj se nalaze pomenuta uvodna izlaganja i diskusije koje su vođene nakon što su saopštene. Manji broj diskusija je autorizovan, a preostale je redakcijski uredio mr Goran Bašić. Prilikom uređivanja diskusija vođeno je računa da intervencije budu što manje i neprimetnije, a tamo gde su bile neophodne, da smisao integralnog teksta ostane neizmenjen. U drugom delu zbornika nalaze se originalni naučni radovi učesnika skupa.

Sastavni deo zbornika su Beogradska deklaracija – dokument koji su na plenarnoj sednici usvojili svi učesnici okruglog stola i predlog Zakona o verskim slobodama koji je preuzet iz lista SPC *Pravoslavlje*. Smatramo da su ova dva dokumenta značajna jer odražavaju mišljenje kako duhovnih i svetovnih lica, tako i države na pitanje verskih sloboda, položaja crkava i verskih zajednica, ali i doprinose unapređenju odnosa, kako u Srbiji i Crnoj Gori tako i u drugim multikonfesionalnim i multietničkim društvima.

Na kraju, ali ne na poslednjem mestu zahvaljujemo se Evropskoj Uniji – *Royaumont process* i Ministarstvu vanjskih poslova Republike Slovenije koji su pomogli održavanje skupa, kao kancelariji *Catholic Relief Services* u Beogradu koja je omogućila štampanje zbornika.

Silvo Devetak

Goran Bašić

UVODNE REČI

Prof. dr Silvo Devetak

Poštovana preosveštenstva, Ekselencijo, gospodo, dragi prijatelji. Danas sam jako srećan što imam priliku da vas pozdravim u ime Međunarodnog programskog odbora Mariborske inicijative. Iskreno sam vam zahvalan što ste se odazvali našem pozivu da učestvujete u radu okruglog stola koji je posvećen pitanju doprinosa crkava i verskih zajednica procesima demokratizacije, zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji.

Kao što vam je poznato, ISCOMET je međunarodna nevladina organizacija sa savetodavnim statusom pri Savetu Evrope, koja se bavi traženjem puteva za razvijanje međunarodne saradnje u Evropi, što se naročito odnosi na one koji žive u graničnim područjima, zatim međuetničkim odnosima i zaštitom manjina i, najзад, problemima očuvanja kulturne baštine etničkih i verskih zajednica kao najupečatljivijeg izraza kulturnog i verskog pluralizma društava u kojima živimo. U toj svojoj sveevropskoj orijentaciji ISCOMET je od osnivanja 1989. godine sa najvećom posvećenošću nastojao da učini sve u okviru svojih mogućnosti za odbranu dostojanstva čoveka, mira i saradnje na geografskom području koje se danas naziva jugoistočna Evropa, a posebno na tlu nekadašnje Jugoslavije. Digli smo svoj glas kada se rušio Vukovar, digli smo svoj glas kada su se rušili kulturni i verski spomenici u Hrvatskoj, kada se pucalo na Sarajevo, kao i povodom drugih ljudskih tragedija na našem tlu. Bili smo i među retkima, ako ne i jedini, koji su u maju 1999. godine u pozivu odgovornim ljudima u NATO-u i međunarodnoj zajednici zatražili prestanak bombardovanja Jugoslavije i političko rešavanje krize u vezi s Kosovom. O tome da smo bili u pravu svedoče i brojni pozitivni odazivi koje smo dobili od relevantnih ministara za spoljne poslove i drugih. Naročito smo bili počašćeni time što su crkve i verske zajednice podržavale nastojanja ISCOMET-a za mir, pomirenje i saradnju među ljudima na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Još 1994. godine sastali smo se na Pohorju, u Sloveniji. Gospodin vladika Atanasije je tada bio sa nama, kao i predstavnici drugih crkava i verskih zajednica. U to vreme je rat još buktao u Bosni i Hercegovini, a nazirao se i nastavak vojnog sukoba u Hrvatskoj. Uprkos tome učesnici sastanka su usvojili poziv za mir i dogovorili se da svaka verska zajednica kao simboličan znak pomirenja obnovi po jedan sakralni objekat druge verske zajednice. Takođe, na Međunarodnoj konferenciji koju je ISCOMET održao 1997. godine u Rogaškoj Slatini predstavnici istih crkava i verskih zajednica, zajedno s predstavnicima različitih međunarodnih struktura, podržali su zalaganje za pomirenje, otklanjanje prepreka za saradnju među narodima, kao i sadržinu obrazovnih programa i medija koji podstrekuju mržnju među ljudima.

Zbog ovih iskustava ISCOMET je zamoljen od koordinatora Pakta za stabilnost u jugoistočnoj Evropi da predloži projekat kojim bi doprineo saradnji crkava i verskih zajednica u jugoistočnoj Evropi tokom procesa traganja za putevima pomirenja, uspostavljanju demokratije, zaštiti temeljnih sloboda i prava čoveka, kao i zaštiti verskih manjina kao uslova za stabilnost, mir i razvoj ovog dela Evrope.

Okruglim stolom u Beogradu počinjemo realizaciju rasprava o ovim temama u državama jugoistočne Evrope. Osim toga očekujemo razvijanje drugih zajedničkih aktivnosti koje bi mogle doprineti ciljevima projekta. Koordinacijom projekta i njegovim rukovođenjem bave se stručnjaci ne samo iz regiona već i iz drugih delova

Evrope, Izraela i SAD koji su učestvovali u radu Međunarodnog počasnog saveta, Međunarodnog programskog odbora i Odbora savetnika.

Dragi prijatelji, još jednom vam se zahvaljujem što ste se odazvali našem pozivu i što ćete doprineti tolerantnoj, konstruktivnoj i demokratskoj diskusiji koja će, svakako, doprineti sagledavanju kako sadržine problema, tako i afirmaciji i ostvarivanju demokratskih odnosa na geografskom prostoru na kojem živimo.

Vladika hvostanski Atanasije Rakita

Gospodine predsedniče, braćo episkopi, poštovana Ekselencijo, poštovani prijatelji, pripala mi je privilegovana uloga da vas pozdravim u ime Njegove svetosti patrijarha srpskoga gospodina Pavla i da poželim uspešan rad ovome skupu. Sećam se 1994. godine i početaka našega rada u okolnostima ratnih strahota na našim područjima. Nažalost stradanja još nisu prestala. Na području Kosova i Metohije ona još traju.

Dobro je i neophodno što se prilikom uređenja naših života na zemaljskim prostorima sećamo višnje sile, neba, Boga i što nastojimo da njega uključimo kao odlučnog i najprisutnijeg činioca kako u našim životima, tako i u životu zemlje. Religija je zato ne samo potrebna, već neophodna. Ali, ono što stoji pred svakom religijom jeste obaveza da se nosi svest da Boga ne možemo ničim izmanipulisati, da ga ne možemo zarobiti našim mislima, našim osećanjima, našim htenjima, da ne možemo projicirati u ime njegovo ono što mi mislimo, ono što mi osećamo, nego da je on iznad toga. On je taj koji nas zove, uzvodi k sebi stalnim pozivom da proširujemo kategorije razmišljanja, osećanja i htenja. Na prvom mestu, da proširujemo, pročišćujemo one pojmove koji su neophodni za dobro uređenje života, a to su: istina, pravda, ljubav. Svi ljudski pojmovi, pa i religijski, uvek su u opasnosti da budu suženi, da budu kontaminirani onim što je samo ljudsko. Tajni je poziv da te pojmove pročišćujemo. Sećam se i podsećam na reči, na poziv, srpskog Patrijarha od početka rata na našim prostorima: „Budimo ljudi“. To su jevandelske reči, jevandelski poziv.

U tri krucijalna momenta ljudske istorije Gospod nas tretira čisto kao ljude. U vreme stvaranja čoveka i sveta, čovek je stvoren kao čovek, a ne kao pripadnik neke određene nacije ili neke posebne religije. Drugi krucijalni momenat ljudske istorije jeste kada Gospod vaspostavlja ono što je čovek pokvario, izopačio, odnosno kada se ovaplotio Sin božiji, da bi vaspоставio ljudsku prirodu i odnose među ljudima, kao i ljudi sa Bogom. Bog je vaspоставio upravo ono što je ljudsko, jer reče kroz apostola Pavla: „Nema Grka, ni Jevrejina, Jelina, Varvarina, muškog i ženskog. Samo ono što je ljudsko to je trajno“. I treći krucijalni momenat ljudske istorije nastupiće onda kada Gospod, Sin božiji bude dolazio da sažme istoriju, kada bude sudio ljudima, vrednovao ljudska dela, kao što kaže apostol Matej u 25. glavi beležeći Hristove reči On će posmatrati samo ono što je od ljudskoga što je stvorio i vaspоставio sačuvano u nama.

Sve ovo navodim da bismo videli ono što znamo da je religija kada je čista, kada je prava, kada uzvodi nebu, kada nije zloupotrebljena za to da može samo da uvodi red i da stvara dobre odnose. U ovo vreme kada su se dogodile promene u našoj zemlji, kada se događaju promene i u Evropi i u celom svetu, kada se brišu granice među ljudima, ostaje nada da će vera poštena i iskrena u svemu tome pomoći.

Nadbiskup i mitropolit beogradski Stanislav Hočevar

Visokopoštovani, svi prisutni, dragi organizatori i učesnici, ekselencije i preosveštenstva, dame i gospodo. Pre godinu dana u ovo vreme čitav svet se skoro euforično pripremao za ulazak u treći milenijum. Verovatno tada niko nije ni sanjao o 11. septembru ove godine.* Naš svet, vidimo, i dalje ostaje svet izazova, pitanja i problema, ali čvrsto verujem, još više svet neverovatnih mogućnosti, svet velikih prilika za autentične susrete, solidarnost i nove oblike saradnje.

I danas, i ovde, kosmične su dimenzije Hristove reči: „blago mirotvorcima“. Blago onima koji nešto čine za mir među ljudima, grupama, narodima, kontinentima, koji nešto čine za mir među različitim kulturama, manjinama, političkim sistemima. Po samoj svojoj prirodi crkve i verske zajednice imaju veliki zadatak da čoveka kao pojedinca, pa zato i društvo, ispunjavaju unutrašnjim mirom, srećom i zadovoljstvom i nesebičnom ljubavlju. Katolička crkva u Jugoslaviji svesna je tog poslanja i svojim univerzalnim vrednostima podržava sve autentično i individualno, a ujedno naglašava nužnost otvaranja univerzalnom. Katolička crkva takođe smatra da živimo u novoj istorijskoj konstelaciji i da smo sada pozvani da na osnovu analize prošlosti pronađemo pravu interpretaciju sadašnjosti kako bismo mogli izraditi vizije budućnosti. Neka nam Bog dadne pravih vizionara danas. Ja lično mislim da nam Gospod istorije pruža izvanredan kairos, vreme dakle, posebne milosti i blagodati za čitavu jugoistočnu Evropu. U tom smislu zahvaljujem u ime Biskupske konferencije Jugoslavije organizatorima za ovaj susret i želim da imamo snagu i odvažnost za istinu u ljubavi i za ljubav u istini. Na poseban način to ćete razumjeti. Pozdravljam sve verske poglavare, odnosno pastire crkava i njihove zamjenike, dok rado ističem da predstoji za sve pojedince, institucije koje se bave socijalnim, kulturnim i ekonomskim pitanjima izvanredno puno mogućnosti. U toj nadi da će ovaj okrugli sto probuditi novu sinergiju svih nas još jednom pozdravljam otvaranje ovog skupa i želim nadahnute razgovore.

---

* Napad terorističke organizacije Al Kaida na Svetski trgovinski centar u Vašingtonu 11. septembra 2001. godine (*primedba G. Bašića*)

Monsinjur Mato Zovkić prenosi poruku Njegove eminencije kardinala Vinka Puljića, nadbiskupa i mitropolita vrhbosanskog, predsjednika Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine

Kardinal Puljić je svoj pozdrav ovom skupu naslovio „Odgoj vlastitih vjernika za poštivanje razlika“. Zahvaljujem organizatorima za priliku da preko svog delegata pismenom porukom izrazim svoju podršku svima koji će se u Beogradu okupiti 14. i 15. prosinca na okruglom stolu o doprinosu vjerskih zajednica pomirenju, poštivanju različitosti, demokraciji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, suradnji i stabilnosti u jugoistočnoj Evropi. Kao katolički vjerski poglavar u multireligijskoj Bosni i Hercegovini podržavam kreativne susrete teologa, sociologa, političara i ljudi iz medija o mirotvornom djelovanju vjerskih zajednica, zato što velike religije svojim sustavom vjerskih istina i moralnih vrednota odgajaju vlastite pripadnike u osobnom i zajedničkom identitetu, ali svojom univerzalnošću nadilaze granice pojedinih naroda i država. Istinske religijske institucije i osobna vjera zbližavaju nas s pripadnicima naše vjerske nacionalne i državne zajednice ali i čine otvorenima za druge i drugačije. Mi, katolici Bosne i Hercegovine, imamo iskustvo biti većina u pojedinim dijelovima ali i manjina u drugim dijelovima naše zemlje. Osobito se to osjeća od Dejtonskog mira kojim je država podijeljena na dva entiteta: jedan – Republika Srpska sa apsolutnom većinom pravoslavnih stanovnika i drugi – Federacija BiH s izmiješanim muslimanskim i katoličkim stanovništvom. Međutim, i u Federaciji imamo pojedinih dijelova gdje su muslimani ili katolici apsolutna većina. Mi žalimo što Bosna i Hercegovina još nije pravna država i zato se u oba njezina entiteta na području nacionalne i religijske većine jednih otvoreno krše ljudska i vjernička prava manjinskih pripadnika. Gledamo kako ekstremisti iz pojedinih naroda onemogućuju izgradnju vjerskih građevina porušenih tijekom rata od 1991. do 1995. godine, sprečavaju povratak izbjeglica ili ogorčavaju život povratnika. Pri tome govorimo kako su oni ekstremisti koji krše zapovijedi svoje vjere i istinske interese svoga naroda, te tako skidamo odgovornost sa vjerskih i nacionalnih zajednica za te ispađe.

Mi, pripadnici kršćanskih crkava, i sljedbenici velikih religija, možemo pridonositi izgradnji pravne države, te izgradnji demokratskog i civilnog društva, ako većinske zajednice kod svojih pripadnika odgajaju duh otvorenosti i poštivanja prema pripadnicima manjinskih, vjerskih i nacionalnih zajednica na svom području. Iz iskustva znam da samo slovo zakona i državna sila ne mogu mijenjati mentalitet građana, ali mogu škole, fakulteti, mediji, nevladine organizacije, pa i vjerske zajednice. Odgajanjem vlastitih vjernika za poštivanje vjerskog i nacionalnog identiteta drugih udružimo svoje humane vjerničke snage da pridonosimo izgradnji pravednijeg i humanijeg društva na području gdje nas je Bog u svojoj providnosti postavio da živimo, sa svim svojim zakonitim razlikama, ali i sa zajedničkim potrebama. Očekujući hrabro i maštovito razmišljanje, želim organizatorima i sudionicima ugodno druženje, plodno zborovanje.

Episkop Šabačko-valjevske eparhije gospodin Lavrentije

Srpska pravoslavna crkva se od osnivanja zalaže i trudi da ostvari ideale i ciljeve koji su stavljeni danas na dnevni red naše sednice, to jest, iznalaženje puta ka međusobnom poverenju, ljubavi, toleranciji, uzajamnom poštovanju tradicija i svih ostalih vrlina koje nam je Spasitelj naš stavio u zadatak. A on je rekao: „po tome će se poznati da ste moji učenici ako ljubavi međusobno imate“, i još je rekao kao što ste čuli od jednog izlagača: „Blago čistima srcem jer će Boga videti“. Nije rečeno blago učenicima, blago školovanima, blago siromasima, blago bogatima, nego blago čistima srcem. A čisto srce je ono srce koje je očišćeno od svake zlobe. To je amanet naš koji nam je Spasitelj ostavio i crkve se trude da to ostvare.

U posleratnom periodu, naročito od II svetskog rata, crkve su i učinile pozitivan korak ka međusobnom zbližavanju svih ljudi, prvenstveno verujućih, onih na koje je mogla da ima uticaj. A nije mogla da ima uticaj, naravno, na one koji su od nje bili otuđeni, kao ateisti. Koliko je to pozitivno delovalo možete svi da se uverite iz primera da u ovim našim poslednjim nesrećnim okršajima koji su bili ovde, nijedan predstavnik verske zajednice ni pravoslavni, ni katolički, ni muslimanski nije aktivno učestvovao. A zna se da u II svetskom ratu nismo mogli svi da se uzdržimo i da se popnemo na takvu visinu. Naši vernici su se ugledali na svoje verske predstavnike i nisu učestvovali u konfliktima koje su vodili ateisti zbog teritorijalnih pretenzija, a ne verske organizacije ili zajednice. Za to vreme mi smo se sastajali i Bogu molili, da Bog pošalje ljubav svoju i da otkloni tu nesreću između nas. I to je vrlo pozitivno delovalo na naše vernike i danas Bogu hvala, evo, svedočanstvo je i ovaj skup gde mi ovako lepo zajednički tražimo put ka našoj boljoj i srećnijoj budućnosti. Svi oni koji se bave dijalogom kažu da treba dijalog ekumene prvo početi dijalogom ljubavi, pa tek onda dijalogom teologije. Papa Jovan XXIII je rekao: „Ne možete nikoga zavoleti dok ga ne upoznate“, pa ni Boga ne možemo voleti ako ga ne upoznemo. I mnogi nesporazumi između nas nastajali su zato što se ne poznajemo dobro. Ja moram nažalost da naglasim da sam u svom životu sreo više Japanaca nego Hrvata. Bio sam u zapadnoj Evropi pa i ovde dok sam bio, veoma malo smo se viđali. Mi svi sada uviđamo da je to bilo pogrešno. Sada kada smo se bolje upoznali, osećamo da nas mnogo više zajedničkog veže i spaja nego što smo mi pretpostavljali na početku. To treba negovati, kroz međusobno zbližavanje, međusobno upoznavanje. Na taj način uklonimo mnoge predrasude koje su bile kamen spoticanja i koje su nas razdvajale u prošlosti.

Da je Srpska pravoslavna crkva bila aktivna na ovom polju pokazuje i sama činjenica da je pre dve i po godine prva zvanična delegacija Srpske pravoslavne crkve posetila Hrvatsku i Sloveniju na najvišem nivou. Srpski patrijarh je posetio poglavare Rimokatoličke crkve u Zagrebu i u Ljubljani i najviše državno rukovodstvo. Imao sam čast da budem u toj delegaciji, posetili smo i predsednika Tuđmana, koji se posle dva-tri meseca predstavio Gospodu, posetili smo i predsednika Slovenije, nadbiskupa u Trstu i druge.

Kasnije je u Beogradu osnovana jedna organizacija „Centar za međureligiozne susrete i toleranciju“ čije je sedište nedaleko od ovog mesta gde mi zasedamo. Praktikuemo da se nekoliko puta godišnje sastanemo – predstavnici svih religija i verskih zajednica u Jugoslaviji i provedemo po dan-dva, zajednički tražeći ovaj put koji i danas ispitujemo i tražimo. To je neizmerno mnogo doprinelo našem međusobnom zbližavanju i otklonilo mnoge predrasude. To treba nastaviti kroz lična

poznanstva, kroz međusobne kontakte, prvo kroz dijalog ljubavi kako bi lakše došli do dijaloga teologije.

Na kraju, želim da vam ispričam događaj iz istorije crkve koji je simbol ovog našeg susreta i pokazuje i cilj ka kome treba da idemo i sredstva kojima treba da ostvarujemo naše zadatke. Zapisano je kod Dositeja Obradovića da je u X veku u Sinajskoj pustinji, u pećinama živelo puno isposnika, a u jednom delu tih planina samo dvojica – hrišćanski monah i islamski derviš. Ne bi ni znali jedan za drugoga da nisu nosili vodu sa istog izvora. Kada god bi se zatekli na izvoru, započeli bi dijalog oko vere: čija vera je bolja. Često su se ti dijalozi završavali veoma oštro i grubo. Jedno veće hrišćanin smisli neka pitanja koja će postaviti svom suparniku ujutru, za koja je mislio da on na njih neće moći da odgovori, te da će ga ubediti da je on na pravom putu, a ovaj drugi nije. Jedva je čekao ujutro da ode na izvor, da zatekne ovog drugog i da mu to kaže. Kada je došao na izvor, ovoga nema. Naspe vode, čeka, a njega nema. Ne može da izdrži više, pa pođe i ponese svoj krčag sa vodom onom stazom koju je derviš utabao da vidi šta je s njim i gde je. Pronađe ga u jednoj pećini gde leži bolestan, ne može ni da govori, nego je samo pokazivao na krčag koji je monah držao u ruci. Ovaj shvati da je on žedan i dâ mu vode i ostane pored njega dok nije ozdravio. Nije hteo da ga napušta, iako su bili u teologiji suparnici. Međutim, derviš je ozdravio ali je gripa prešla na monaha. Sada je on pao u postelju, a musliman je njega počeo da neguje. Kada se i monah izlečio onda su rekli jedan drugome: „Nas dvojica smo u ovoj pustinji jedini. Jedan drugome i otac i majka, i brat i sestra”. Derviš je rekao: „Da tebe nije bilo i da mi vode nisi dao, ja možda danas ne bih bio među živima, a ne znam šta bi s tobom bilo da se ja nisam desio kad si se ti razboleo. Nego da mi živimo ovde kao prijatelji, da delimo sudbinu jedan sa drugim“. I tako su produžili da žive vrlo lepo. Međutim, umre musliman, hrišćanin ga sahrani ali mu je dosadno bilo da ostane sam nego ode pa se pridruži jednom manastiru blizu Aleksandrije i tu je proveo ostatak života. Monasi su čuli kako se često u molitvi moli: „Bože, daj mi, kad umrem, da gore budem blizu moga Smaje“. To je zbunilo monahe koji su se pitali kako se monah-hrišćanin moli za muslimane i želi da bude gde su oni. I kada je umro, nisu znali kako da ga sahrane. Obrate se za savet vladici u Aleksandriji. Kada je vladika čuo o čemu se radi, on je lično došao, sahranio monaha i održao propoved o hrišćanskoj ljubavi kao kruni svih vrlina.

Mislim, da je nama na tlu jugoistočne Evrope, gde su besnele mnoge mržnje i prohujali mnogi vihuri koji su ostavili teške posledice po sve nas, potrebna upravo takva međusobna tolerancija. Poštujmo svako svačiju tradiciju i svačije mišljenje, jer Bog je čoveku dao slobodu kao najveće blago i poštujmo to, taj dar koji je Bog dao čoveku. Da živimo kao susedi, kao prijatelji, kao ljudi dobre volje, da pokažemo i onima koji ne veruju da smo deca zajedničkog roditelja, jedna zajednička porodica. To je stav Srpske pravoslavne crkve i cilj svakoga čestitog i pobožnog čoveka.

***Nadbiskup i mitropolit beogradski Stanislav Hočevar, prenosi reči Njegove
ekselencije nadbiskupa i mitropolita zagrebačkog doktora Josipa Bozanića***

Prigodom otvaranja okruglog stola „Doprinos verskih zajednica u Saveznoj Republici Jugoslaviji, pomirenju i poštovanju različitosti, demokraciji i ljudskim pravima, zaštiti manjina, suradnji i stabilnosti u jugoistočnoj Evropi“, upućujem vam srdačne čestitke, iskreno sve pozdravljam i želim organizatorima, predavačima i sudionicima uspješan rad i obilje božjeg blagoslova. Neka i taj susret bude znak svedočanstva zajedničke brige i nastojanjau izgradnji svijeta mira, razumijevanja i uzajamnog poštovanja.

Dr Anton Stres, predsednik Konferencije za pravednost i mir Slovenačke biskupske konferencije, prenosi poruku Njegove ekselencije nadbiskupa i mitropolita ljubljanskog doktora Franca Rodea, predsednika Slovenačke biskupske konferencije.

Uvjeren sam da crkve i druge vjerske zajednice na jugoistoku Evrope mogu presudno doprinijeti pomirenju među različitim narodima na osnovi međusobnog poštovanja i bezuvjetnog priznavanja čovjekovih prava. Mirni suživot među religijama i njihovo sudjelovanje je uvjet za mirni suživot i harmonično sudjelovanje među narodima. To je konačno i njihovo poslanstvo. Vjera u Boga stvoritelja, oca svih ljudi, na kraju tomu ih obvezuje kako je već više puta podvukao papa Ivan Pavao II. Svim sudionicima simpozija okupljenim na okruglom stolu u Beogradu želim puno uspjeha i s poštovanjem ih pozdravljam.

Ridiger Nol, Sekretar Konferencije evropskih crkava

U ime Konferencije evropskih crkava, njenog predsednika Njegove ekselencije mitropolita Džeremija i generalnog sekretara prečasnog dr Kejta Klimentsa, želeo bih da se zahvalim organizatorima ovog okruglog stola na pozivu upućenom Konferenciji evropskih crkava na ovaj izuzetno važan i, na svoj način, jedinstveni događaj. Čast mi je i zadovoljstvo što sam pozvan da vam se pridružim u ovoj prilici, pa čak da vam se i obratim.

Istovremeno, želeo bih da čestitam organizatorima što su okupili jednu ovako izuzetnu grupu eminentnih verskih poglavara, zajedno sa predstavnicima akademskog i političkog sveta, kao i građanskog društva. To sigurno nije bio lak zadatak, ali će se sigurno pokazati da je bio važan i zahvalan.

Mariborska inicijativa uspostavila je bliske odnose sa Paktom za stabilnost jugoistočne Evrope u smislu doprinosa pomirenju, poštovanju različitosti, demokratije, ljudskih prava, zaštite manjina, saradnje i stabilnosti. To su odista važne vrednosti za jugoistočnu Evropu i Evropu u celini. I zaista, verske zajednice mogu mnogo da doprinesu promociji i realizaciji ovih vrednosti. Ne samo da verske zajednice dele ove vrednosti, nego imaju i neposredne odnose sa ljudima, uživaju njihovo poverenje, te mogu realizovati vrednosti poput pomirenja, poštovanja drugog i saradnje. Štaviše, primena ovih vrednosti mora se odvijati istovremeno sa duhovnom obnovom. A ko je u boljem položaju od verskih zajednica da bi mogao povezati duhovnu obnovu i pomirenje, duhovnu obnovu i mir, duhovnu obnovu i primenu ljudskih prava? Želeo bih da je za sve nas, nakon što je prošlo vreme bolnih podela, zverstava, pa čak i ratova, nastupio trenutak da ujedinito snage za dobrobit ljudi u svim zemljama jugoistočne Evrope. Stoga, želeo bih da se još jednom zahvalim organizatorima na ovoj važnoj i pravovremenoj inicijativi kao delu jednog dužeg procesa.

Za mene nije iznenađenje što su se predstavnici Mariborske inicijative i Konferencije evropskih crkava sretali tako često poslednjih meseci. Mi zaista delimo iste vrednosti i imamo slične brige.

Maja ove godine, crkveni poglavari i mladi iz skoro svih evropskih država okupili su se u Strazburgu (u Francuskoj) pod pokroviteljstvom Konferencije evropskih crkava i Saveta Evropske biskupske konferencije. Oni su usvojili jednu povelju, "Charta Oecumenica", smernice za dobre odnose između hrišćanskih crkava i drugih verskih zajednica. U toj „Ekumenskoj povelji“ piše:

„Mi se zavetujemo ...

... da ćemo danas delovati na svim nivoima crkvenog života kad god to okolnosti dozvole...

... da ćemo braniti prava manjina i pomoći da se smanje nesporazumi i predrasude između većinskih i manjinskih crkava u našim zemljama...

... da ćemo odoleti svakom pokušaju zloupotrebe religije i crkve radi etničkih ili nacionalističkih ciljeva...

... da ćemo tražiti i pojačati dijalog sa svojom jevrejskom braćom i sestrama na svim nivoima...

... da ćemo raditi zajedno sa Muslimanima na stvarima od zajedničkog interesa...

... da ćemo priznavati slobodu religije i savesti... pojedinaca i zajednice i da ćemo braniti njihovo pravo da praktikuju svoju veru ili ubeđenje, bilo pojedinačno ili u grupama, privatno ili javno, u kontekstu prava primenljivih za sve“.

Tu skoro, septembra ove godine, obe organizacije, Konferencija evropskih crkava i Savet Evropske biskupske konferencije, ugovorile su dijaloški sastanak između hrišćana i muslimana u Sarajevu. Hteo bih, takođe, da navedem neke preporuke sa tog skupa:

„Zajedno bismo želeli da doprinesemo dinamičkom identitetu našeg kontinenta, a zalažemo se za verski stav koji će:

- nas navesti da pokrenemo hrabre akcije u prilog ljudskom životu, slobodi, veri, svojini, dostojanstvu i pravdi
- stvoriti i u nama i našim verskim zajednicama duboku svest o našem zajedničkom nasleđu po kome smo braća i sestre iznad naših različitih verskih i socijalnih angažovanja
- odbaciti opravdanje nasilja u ime vere “.

Upravo je u tom duhu Konferencija evropskih crkava pokrenula jedan od najvećih ikada viđenih projekata s ciljem da se pruži podrška miru i pomirenju u jugoistočnoj Evropi. Uspostavljen je u tesnoj saradnji sa predstavnicima verskih zajednica u ovom regionu. Ima četiri glavne programske oblasti:

- podrška komunikaciji između verskih zajednica i mirovnih inicijativa u regionu;
- podsticaj pravog i iskrenog dijaloga među verama. Pokrenut je teološki istraživački projekat koji obuhvata razne teološke fakultete drugačijih religija; on traži mesto u teologiji i životu drugih denominacija i religija unutar sopstvene;
- ponuda obuke u nenasilnom razrešenju sukoba;
- podrška pozitivnoj ulozi medija radi pomirenja.

Detaljniji opis ovog projekta na zahtev stoji na raspolaganju. Ceo projekat je deo Partnerskog programa Svetskog saveta crkava za jugoistočnu Evropu koji takođe nudi mogućnosti za izgradnju kapaciteta i integraciju i repatrijaciju izbeglica.

Moja je želja i čvrsto ubeđenje da postoje brojne mogućnosti saradnje između Mariborske inicijative i Konferencije evropskih crkava i verskih zajednica u regionu u pogledu usvajanja zajedničkih vrednosti. Ispunjen nadom, iščekujem mnoge susrete u nastupajućem periodu.

Dr Mihael Vajninger, Evropska unija

Dozvolite mi da izrazim svoje zadovoljstvo i uvažavanje činjenice što se toliki broj najeminentnijih predstavnika okupio danas ovde u Sava centru u Beogradu.

Više je nego simbolično naći se sa hrišćanima svih denominacija, kao i s Jevrejima i Muslimanima, okupljenim oko istog stola da bi razmenili gledišta i podelili zajedničke vrednosti.

Zaista toplo pozdravljam ovaj skup koji okuplja ne samo eminentne predstavnike monoteističkih religija već, takođe, i predstavnike iz skoro svih zemalja jugoistočne Evrope, a posebno iz zemalja naslednica bivše Jugoslavije.

Vreme za ovakav skup pažljivo je i savršeno izabrano. Ono se palo u času kada jevrejski vernici upravo slave Hanuku, praznik svetlosti, kada su muslimanski vernici upravo završili svoj Ramadan radosnim Bajramom, a hrišćanstvo s nadom iščekuje čudesa Božića.

Zaista čestitam profesoru Devetku i njegovom timu na preduzimanju ove inicijative, inicijative koja vodi u pravom smeru, ka Evropi. Vaše zemlje su oduvek bile deo Evrope, vi pripadate Evropi i ostaćete Evropa.

I tako, našli smo se u vremenskom periodu ispunjenom radošću i srećom, ali i nadom i očekivanjima.

Kriza u jugoistočnoj Evropi odista još uvek postoji, a problemi i posledice prethodnih godina još uvek nisu prevaziđeni. Ali svi mi, naročito *ljudi dobre volje*, imamo dobre razloge da postanemo ili, bolje reći, ostanemo optimisti.

Raspad bivše Jugoslavije, izazvan ratnim rascepima, doneo je beskrajne potoke suza, neizrecive tragedije i užasna pustošenja svih zemalja regiona i svih naroda. Svi su patili, bez obzira na to kojoj religiji ili crkvi pripadaju, a patili su i oni koji veruju u Boga.

Dozvolite mi da rezimiram tragične posledice rata:

- 1) 300. 000 mrtvih/ubijenih ljudi, žena i dece,
- 2) više od 100. 000 silovanih žena i devojaka,
- 3) 2.000. 000 izbeglica – a ko zna tačan broj interno raseljenih lica!,
- 4) i bezbroj osakaćenih ljudi, osakaćenih srca, duha i umova ljudskih bića.

Užasna šteta takođe je naneta nacionalnoj privredi, a varvarska dela izazvala su oštećenja i često potpuno uništenje dragocenih kulturnih i verskih zdanja.

Ovaj period mraka je sada prošao i ostao je, kako sam ja lično ubeđen, definitivno iza nas.

Društva se oslanjaju na *vas*. Vi ste predvodnici mišljenja, moralni autoriteti i ljudi *vas* slušaju. Iz tog i drugih razloga, vi zaista imate posebne odgovornosti radi vaših ljudi. I ne samo vi, nego svi mi, zajedno.

Mi, narodi jugoistočne Evrope i međunarodne zajednice, otvorili smo novo poglavlje u istoriji. Ili, da se poslužim biblijskim terminima: izgnali smo mrak svetilkama koje smo zapalili. Još uvek je noć, ali noć prolazi, a novo jutro sviće svetlog horizonta.

Većina *vas* zna da sam služio skoro pet godina kao izvanredni i opunomoćeni ambasador u Beogradu. Iako sam završio svoju misiju, ja nastavljam da se bavim jugoistočnom Evropom.

Očevidac sam svega što se svih ovih godina dešavalo u regionu. Ne samo iz tog razloga osećam se pozvanim da kažem pred svima *vama* da čovek mora biti slep ili

glup pa da ne vidi da se mnogo, veoma mnogo učinilo na prevazilaženju posledica tih tragičnih zbivanja.

Tačno je da se mnogo toga još mora uraditi, a veliki napori još uvek leže pred nama. Ali je takođe tačno da su prvi zadaci već obavljeni. Prve i neposredne potrebe su zadovoljene, a temelji su postavljeni za buduću, čak mnogo prosperitetniju i održivu razvoj.

Samo da pomenem najvažnije elemente novog poglavlja koje ste otvorili u svojoj, ne – u *našoj* knjizi zajedničke istorije.

Magična formula svih napora može se svesti na pojam integracije. Integracija je ono što svi želimo postići. Integracija svih zemalja regiona u evropske i evroatlantske strukture. Paralelno s tim, potreban je novi tip saradnje među samim zemljama regiona.

Takozvani Pakt za stabilnost služi kao jedan od ključnih instrumenata integracije. Glavna ideja koja leži u osnovi Pakta za stabilnost nalaže zaključivanje takozvanih sporazuma o udruživanju i stabilizaciji sa svakom zemljom u regionu.

Radi se o sporazumima koji su pojedinačno pripremani prema potrebama, zahtevima i preduslovima, ali, takođe, i prema mogućnostima, kapacitetima i postojećim resursima svake zemlje.

Kako bismo osposobili sve zemlje da zaključe takve sporazume, međunarodna zajednica, a, u velikoj meri, i Evropska unija, pomažu partnerskim zemljama.

Šta se mora postići?

- 1) Tržišna privreda, a želim da naglasim, društvena tržišna privreda (jer se moraju uzeti u obzir društvene implikacije privreda u tranziciji) ili, štaviše, *OECD* društvena tržišna privreda (jer svi moraju biti svesni činjenice da su svetski resursi ograničeni i da svoju sredinu moramo spasiti za buduće generacije).
- 2) Održiva vladavina zakona.
- 3) Pluralistička parlamentarna demokratija.
- 4) Sistem ljudskih prava prema međunarodnim standardima.

Ova strategija razvoja – sasvim očigledno – razlikuje se od zemlje do zemlje ali je svesna krajnjeg zadatka: integracije.

S osobitim zadovoljstvom želim da pomenem da je koordinator Pakta za stabilnost opet Austrijanac, odnosno, pređašnji zamenik premijera, dr Erhard Busek, čovek svima poznat po svojim sposobnostima koordinatora SECI-ija, čovek koji poznaje region i zato će, bez sumnje, ubrzati integracioni proces.

Nedavno su jedan veoma lep primer napretka pružile akademije nauke i umetnosti čiji su predstavnici potpisali „Venecijanski sporazum“, 19. novembra, s namerom da stvore jedan Međuakademijski savet za jugoistočnu Evropu. To je ogroman korak napred, na kome čestitam svim academicima koji su u to uključeni.

Nije suviše podvući da religijski poglavari, koji su predvodnici mišljenja i moralni autoriteti, zaista imaju posebnu odgovornost.

Ako je moguće da vi stvorite atmosferu uzajamnog poštovanja među raznim crkvama, ako možete stvoriti i klimu dijaloga i tolerancije, ako uspete da se vaš glas mira čuje među donosiocima političkih odluka, onda, naravno, vi palite svetiljke u srcima svojih ljudi i zato potpuno nestaje mrak u njihovim srcima, a budućnost vašeg naroda biće svetlija, a ja sam lično ubeđen, i trajna.

Iskreno, iz dubine srca, želim da to postane stvarnost. A ja sam optimista! Postaćete!

Prva sesija

**OSTVARIVANJE VERSKIH SLOBODA I PRAVA U KONTEKSTU
OBNOVE I RAZVOJA DEMOKRATIJE I LJUDSKIH PRAVA U SR
JUGOSLAVIJI I UREĐIVANJE DEMOKRATSKIH ODNOSA IZMEĐU
DRŽAVE I CRKAVA ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA**

RELIGIJSKE SLOBODE U JUGOSLAVIJI I ODNOS IZMEĐU RELIGIJSKIH ZAJEDNICA I DRŽAVE

Gospodine predsjedavajući, uvaženi predstavnici religijskih zajednica, dame i gospodo! Veliko mi je zadovoljstvo i čast da otvorim radni deo ovog okruglog stola s uvodnim izlaganjem na temu „Religijske slobode u Jugoslaviji i odnos između religijskih zajednica i države”.

Kada je reč o religijskim slobodama i odnosima između religijskih zajednica i države u ovoj zemlji, mora se priznati da tu danas stvari nisu sasvim jasne. Ukoliko se, naime, to područje uporedi s nekim drugim problemima vezanim za pitanja države, vidi se da ono nije previše zaokupljalo pažnju naših stručnjaka. Na primer, ekonomska pitanja ili, još bliže, pitanja statusa nacionalnih i etničkih zajednica tu su, sasvim sigurno, imala primat u odnosu na religijske slobode i prava, ili odnose crkve i države. Ukoliko u tome treba tražiti neku utehu, neka važnija pitanja u toj oblasti su i drugde u Evropi relativno skoro počela da se razmatraju. Pa ipak, mi smo danas u Jugoslaviji još uvek suočeni s mnogim dilemama i izvesnom konfuzijom kako u široj javnosti, tako i u državnim institucijama. Čak ni religijskim zajednicama nije sasvim lako da nađu izlaz iz te zbrke.

Zbrka o kojoj je reč dostigla je svoj vrhunac neposredno nakon političkih promena iz oktobra 2000, kada se u Srbiji razvila dosta intenzivna rasprava oko predloga Srpske pravoslavne crkve da se verska nastava uvede kao redovni predmet u javne škole. Počevši od novembra 2000, gotovo svakodnevno su se u srbijanskoj štampi i drugim medijima pojavljivali različiti prilozi o tome da li treba uvoditi veronauku u javne škole, ko bi to i kako predavao, da li bi to bio konfesionalni ili nekonfesionalni predmet, obavezan ili fakultativan, itd. Nažalost, mnogo manje je pažnje, u tom istom periodu, bilo posvećeno nekim važnim preduslovima ove inicijative. Rešenje je ponuđeno, na jedan neočekivano brz način, Uredbom vlade Srbije o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjim školama.¹ Zaokupljeni problemom religijskog obrazovanja u javnim školama, predstavnici republičke vlade i njeni ministri nisu, možda, uvek dovoljno jasno „videli šumu” među brojnim drvećem. Doduše, jedan od sretnijih ishoda cele te debate bila je okolnost da je bar sedam verskih zajednica u ovoj zemlji postiglo značajan konsenzus i uspostavilo zavidan nivo saradnje, što je, svakako, činjenica koju bi trebalo uvažavati. Ali šuma je, rekao bih, još pred nama, i ja se nadam da će ovaj okrugli sto doprineti tome da se u nju unese malo više svetla.

Dozvolite mi, stoga, da bar naznačim neka od pitanja koja su postala naročito relevantna tokom debate o veronauci, a nisu, po mom sudu, zadobila svu potrebnu pažnju naših eksperata i šire javnosti:

1. Prvo je *odnos između religijskih zajednica i države*. Ko su partneri u tom odnosu? Koje religijske zajednice, kakva država? Kakva ustavna rešenja nas očekuju u

---

* Profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu i osnivač Centra za istraživanje religije.

¹ „Uredba vlade Republike Srbije”, *Danas* (oddeljak Veronauka), 26. 10. 2001, str. 4.

bliskoj budućnosti? S kakvom državom će naše verske zajednice zasnivati svoj zakonom utvrđeni odnos? (Ovde, dakako, imam u vidu još nerešen problem odnosa Srbije i Crne Gore).

Pre nego što je bilo kakav odgovarajući zakon prošao kroz republičku skupštinu, vladina Uredba o verskoj nastavi definisala je, već svojim prvim članom, status tradicionalnih crkava i religijskih zajednica u Srbiji. Među njih spadaju, po toj uredbi, Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Katolička crkva, Slovačka evangelička crkva a.v., Jevrejska zajednica, Evangelička hrišćanska crkva a.v. i Hrišćanska reformatska crkva. Da li to onda znači da će ovako biti definisan njihov status i u budućem zakonu? Ako je to tako, da li to znači da se Srbija opredelila za ustavni model tzv. „priznatih religijskih zajednica?“ Ako jeste, kakvi su bili kriterijumi njihove selekcije? I najvažnije, da li su ostale verske zajednice još uvek jednake pred zakonom? Šta o tome veli ustav? To su, dakle, samo neka od pitanja koja, po mom sudu, zavređuju detaljniju analizu naših pravnih stručnjaka. Jasno je da odnosi između religijskih zajednica i države u ovoj zemlji ne bi nipošto smeli da zavise samo od toga da li je na čelu države vernik ili ateista, ovakva ili onakva vlada, već bi tu trebalo da se podrazumeva jedan mnogo stabilniji, dugoročniji odnos. U Srbiji je danas potreban novi, demokratski zakon o religijskim slobodama i vraćanju nacionalizovane crkvene imovine, koji je, koliko je poznato, već dugo u pripremi i zavređuje širu pažnju javnosti.

2. Drugo pitanje su *ljudska prava* – uključujući religijska prava i slobode i prava deteta, kao poseban aspekt ovog problema koji je naročito relevantan za odluku srednjoškolaca da pohađaju ili ne pohađaju religijsku nastavu u školama. U ovom kontekstu treba podsetiti na međunarodnu Konvenciju o pravima deteta koja se tiče prava na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti, kao i na druge međunarodne pravne akte kojima se već rukovode mnoge evropske zemlje u svojim ustavima. Često se, recimo, u našoj javnosti čuje argument da je religijsko obrazovanje jedno od temeljnih ljudskih prava. Ono što se tu, međutim, obično previđalo jeste okolnost da se to pravo može sasvim uspešno ostvariti i van javne škole, pri samim religijskim zajednicama, dok je javna škola, po svojoj biti i već dugoj tradiciji, jedna laička, nekonfesionalna institucija. Povrh toga, religijske slobode i prava podrazumevaju kako pravo da se veruje, tako i pravo na agnostički ili ateistički pogled na svet.

Da bi rasprava oko religijskih sloboda i prava bila konstruktivna, nije dovoljno da se javnost samo podeli u dva suprotstavljena tabora, među kojima ne postoji prava komunikacija (kao što je to bio slučaj tokom debate oko veronauke). Tu postoji naročit problem kada je reč o protivstavljanju religijskih zajednica i organizacija civilnog društva koje se bave ljudskim pravima. Predstavnici akademske zajednice i NVO znaju, svakako, da prava i slobode religijskih zajednica, slično kao i prava manjina, spadaju u jedan poseban domen. One bi zbog toga trebalo da saslušaju šta religijske zajednice predlažu. Stručnjaci bi, u jednom konstruktivnom duhu, trebalo da ukažu na ono što bi, verovatno, bilo kontraproduktivno i za same verske zajednice, umesto da se zadovoljavaju tek kritičkim odnosom prema njihovim zahtevima. Predstavnici organizacija civilnog društva treba, najzad, da se i sami naviknu na zahteve religijskih organizacija, da ih čuju i razumeju, pogotovu što, pored jasnih razlika, postoje i izvesne dodirne tačke između religije i civilnog društva (npr. zajednički duh filantropije, institucije zadužbinarstva i volonterskog rada i dr.).

U svakom slučaju, pred svima koji učestvuju u takvim raspravama stoji velika odgovornost. Potreban je otuda i što fleksibilniji pristup, izbegavanje ekstremnih pozicija i pojednostavljivanja (kao npr. „Komunisti su zabranjivali veronauku, hajde da vratimo stanje na vreme pre 1945!” – jer danas je, kao što znamo, 2001, i nije svaka sekularna država komunistička). Ili, pak, Religija je samo privatna stvar, nije joj mesto u javnoj sferi” – što je oprečno primerima drugih demokratskih država čije škole imaju veronauku, a religija ima svoje punopravno mesto u medijima.

3. Treće su *problemi manjina i malih verskih zajednica*. Ovo je posebno aktuelno u Srbiji, jer samo u Vojvodini danas deluje preko 30 različitih verskih zajednica. Religijski pluralizam često predstavlja i najveći izazov za religijske slobode. Tu, recimo, treba samo podsetiti na krajnje kontroverzni i restriktivni ruski zakon o verskim zajednicama iz 1997. godine. Religijska sloboda, štaviše, iziskuje odgovornost da se slobode i prava drugih vernika štite kao svoje vlastite slobode. U onoj meri u kojoj su religijske organizacije spremne da se založe za prava i slobode svojih sestrinskih crkava i drugih verskih zajednica, one imaju razvijenu svest i o svojim pravima i slobodama. Važi, naravno, i obrnuto: nizak stupanj svesti o vlastitim pravima i slobodama ima najčešće za posledicu ugrožavanje ili ignorisanje prava drugih. U Jugoslaviji bi pritom, svakako, trebalo imati u vidu i religijske elemente sukoba koji su se zbili tokom protekle decenije. Problemi manjina (kako etničkih, tako i religijskih) su, kao što znamo, osobito važni u tom kontekstu.

Opravdano je, međutim, postaviti i sledeće pitanje: *Kako* to crkve mogu učestvovati u zaštiti nacionalnih, verskih, etničkih prava *drugih* religijskih i konfesionalnih zajednica? *Razloge* za takvo delovanje one, dakako, mogu pronaći u nekim univerzalnim principima na kojima se zasnivaju njihova učenja, njihovi „katehizisi”. Poštovanje slobode veroispovesti, izvornosti i autentičnosti drugih religijskih tradicija, kao i spremnost da se te slobode zaštite kao svoje vlastite, predstavlja, u izvesnom smislu, i krajnji test tolerancije za svaku versku zajednicu. U tome se i ogleda njihova stvarna privrženost religijskom pluralizmu i suživotu s drugim zajednicama. Kako, međutim, aktuelizovati taj princip u realnim situacijama, u konkretnim programima i akcijama čiji su ciljevi zaštita demokratije, ljudskih prava, manjinskih prava, i poštovanje religijskog pluralizma?

Moglo bi se, mislim, reći da je takav angažman bio gotovo nepoznat u javnoj delatnosti religijskih zajednica u većini bivših jugoslovenskih republika, pa i SRJ. Razlozi za tu pasivnost i uzdržanost su, kao što znamo, bili, pre svega, *politički*, a ne religijski po svom karakteru. Upravo iz tih političkih razloga crkve se nisu mnogo čule oko spomenutih pitanja, ili, u najboljem slučaju, one su bile suviše zvanične, formalne u svojim proklamacijama da bi bile ozbiljnije shvaćene. Promene u postsocijalističkim društvima tokom devedesetih godina imale su za posledicu i dosta izmenjenu ulogu religije i crkve u društvenom i političkom životu stanovnika centralne, istočne, pa i jugoistočne Evrope. To, nesumnjivo, važi i za religijske zajednice u Jugoslaviji. S obzirom na upadljiv zastoj u procesu političkog i ekonomskog razvoja u ovoj zemlji tokom devedesetih godina (koji je istovremeno bio praćen i izvesnim oživljavanjem društvenog značaja religije, posebno pravoslavlja), može se očekivati da će modernizacija i demokratizacija jugoslovenskog društva predstavljati i značajan, nov izazov za njene religijske zajednice. Nakon dugog vremena one su sada, naime, u prilici da zasnuju svoje punopravne odnose s jednom *demokratskom* državom.

Kada je, dakle, reč o SRJ (Srbiji i Crnoj Gori), tu, svakako, pažnju privlači nekoliko važnih pitanja i problema koji su zaokupljali sociologe i u bivšoj Jugoslaviji. Poput SFRJ, i SRJ je jedno multietničko i viševersko društvo u kome, pored najvećeg broja pravoslavaca, žive i pripadnici drugih hrišćanskih i nehršćanskih veroispovesti. Tokom rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, tri najveće religijske zajednice u bivšoj Jugoslaviji (SPC, Islamska verska zajednica i Rimokatolička crkva) povremeno su se zajednički angažovale u osudi rata, a tom prilikom izdato je i nekoliko zajedničkih proglašenja. U samoj Srbiji, SPC na čelu s patrijarhom Pavlom preduzela je, u proteklih nekoliko godina, i jedan broj konkretnih akcija u osudi verske netolerancije, netrpeljivosti. Da spomenemo samo nekoliko primera. Srpski patrijarh je, na primer, javno osudio niz bombaških napada na Bajrakli-džamiju u Beogradu, a posetio je i bivšeg rabina Jugoslavije i sastavio zapažen dopis Jevrejskoj zajednici nakon objavljivanja jednog antisemitskog teksta. Štaviše, kada se tekst „Jevreji ponovo razapinju Hrista” pojavio u zvaničnom listu SPC, glavni i odgovorni urednik tog časopisa je ubrzo smenjen. Danas, kada su mnoge protestantske zajednice u Srbiji izložene javnoj kritici, pa i netoleranciji, episkop SPC, gospodin Lavrentije, načinio je hvala vredan gest. On ne samo da je pozitivno ocenio sadržaj pentekostne publikacije „Knjiga života” u kojoj su na popularan način opisani događaji iz Hristovog života, i koja je distribuirana ispred beogradskih srednjih škola, već je i sam sastavio predgovor za tu knjigu. Reč je tu, dakle, o jednom konkretnom i autentičnom gestu srpskog vladike, a sličnih primera sigurno ima i u drugim verskim zajednicama.

Iz svega ovoga može se zaključiti da je u Srbiji i SR Jugoslaviji izuzetno važno podržati one inicijative koje vode interkonfesionalnoj i međureligijskoj saradnji i zbližavanju religijskih zajednica. U domenu zakonske regulative veću pažnju bi, mislim, trebalo posvetiti i odredbama o verskoj netoleranciji i diskriminaciji. Jedini normativni akti koji danas regulišu položaj religijskih institucija u Srbiji su članovi 18 i 43 Ustava SRJ i član 41 Ustava Srbije u kojima se dosta uopšteno veli da su sve verske zajednice odvojene od države i slobodne u ispovedanju vere i obavljanju svojih verskih delatnosti. U budućoj regulativi bilo bi veoma važno jasno istaći pravnu distinkciju između države i religijskih zajednica i izbeći moguću diskriminaciju bilo koje verske zajednice kroz registraciju ili nekakvu sličnu proceduru. Religijske zajednice treba da su izjednačene pred zakonom, kao i u svojim različitim javnim delatnostima. Ti zakonski akti bi, svakako, trebalo da se odnose i na pitanje povratka imovine verskih zajednica koja je nacionalizovana nakon Drugog svetskog rata. Posebnu pažnju tu, potom, zavređuju i socijalne i humanitarne delatnosti verskih zajednica, pa bi u skladu s tim i država morala da utvrdi odgovarajuću poresku regulativu koja bi olakšala takve aktivnosti. U domenu religijskog obrazovanja, za jedno multikonfesionalno društvo kao što je ovo naše, bilo bi, mislim, dosta važno omogućiti rad različitih privatnih verskih škola, kao i uvođenje različitih modela religijskog obrazovanja u tim školama. Kada je reč o samim religijskim zajednicama, postoji, svakako, nekoliko načina na koji bi se međureligijski odnosi mogli poboljšati, unaprediti: jedan od tih načina su i dalje ozbiljni, konstruktivni i kontinuirani međureligijski i interkonfesionalni dijalozi religijskih predstavnika; drugi je, pak, podrška ovih zajednica ne samo svojim vernicima, nego i pripadnicima *drugih* religija, s ciljem da se unaprede religijske slobode u ovoj zemlji.

DISKUSIJA

Monsinjur Mato Zovkić*

Ja dolazim iz Sarajeva. Htio bih se osvrnuti na jednu ideju iz predavačevoga izlaganja o vjeronauci u školi najprije na osnovu iskustava iz Bosne, a potom tražiti kakva su iskustva u Srbiji, te kako da se mi religiozni ljudi postavimo prema nekim zahtjevima prosvjetnih vlasti i onih koji nisu religiozni, a s ovim problemom se sukobljavaju.

U Bosni i Hercegovini, još prije nego što je rat počeo, vjerski poglavari pravoslavni, katolički i muslimanski tražili su od Predsjedništva da dopusti ulazak vjeronauka kao opcionalnog predmeta u javne škole i da to bude konfesionalni vjeronauk. Odnosno, da muslimansku djecu uči muslimanski teolog, pravoslavnu djecu pravoslavni teolog itd. Na osnovu tih zahteva Predsjedništvo je školama preporučilo da uspostave kontakt sa vjerskim poglavarima i da na taj način utvrđuju sposobnost i kvalifikacije predavača – vjeroučitelja. To uglavnom i sada postoji. Još nema novog zakona o vjerskim zajednicama. Nekakav nacrt je diskutiran i dorađuje se.

Međutim, od kada je SPD na vlasti u Bosni i Hercegovini pokrenuta je inicijativa da se u školski program uključi i predmet koji bi se zvao povjest religija ili kultura religija. Tako bi sva djeca sticala znanja o vjerama svih, a da to ne bude konfesionalni vjeronauk. Vjerski poglavari Bosne i Hercegovine se plaše da je to način za potiskivanje vjeronauka koji je već u školama. Između svetovnih i verskih vlasti razvilo se nepovjerenje i česte su međusobne optužbe. Mi koji smo vjernici zastupamo mišljenje da roditelji imaju pravo, budući da se od njihovog poreza škola izdržava, da zahtevaju da se djeca u školama odgajaju i uče o svojoj vjeri. To je nekakav evropski standard.

Drugi pak kažu: što ćete sa djecom koja su manjina – gdje je jedno ili dvoje u školi za njega ne može biti vjeronauk, time je ono žigosano, drugačije? Drugo, što ćete sa djecom koja su djeca agnostika i ne žele biti odgajani u vjeri nego samo informirani o vjeri, o praznicima, blagdanima susjeda? To ja postavljam kao problem. Kakva su iskustva vaša ovdje u Srbiji? Da li je taj vjeronauk konfesionalni, kako se manjine osjećaju ako većina razreda ide na vjeronauk, šta s manjinama? To je moje pitanje i razmišljanje.

---

* Generalni vikar Sarajevske nadbiskupije, Vrhobosanska visoka teološka škola u Sarajevu

Hteo bih da dam nekoliko odgovora u vezi sa postavljenim pitanjem² koje se delimično dotiče i rada Saveznog sekretarijata za vere, od decembra 2000. godine do sada. Rad u vezi s organizovanjem veronauke, kao što je rečeno, završen je prema nadležnosti na republičkom nivou i u Ministarstvu prosvete koje je i donelo odgovarajući akt. Međutim, od početka, kada su krenuli razgovori u vezi s verskom nastavom Savezni sekretarijat za vere je nastojao da se problem postavi u skladu s programom tadašnje savezne vlade, a posle i republičke u vezi s dve veoma važne komponente.

Prva od njih se odnosi na harmonizaciju našeg zakonodavstva s evropskim, koja je u skladu sa intencijom da postanemo članovi Evropske zajednice. Druga komponenta se odnosi na prevazilaženje određenog rasepa između predkomunističke i postkomunističke države, što se posredno odražava na pitanja denacionalizacije i drugih važnih pitanja od značaja za položaj verskih zajednica u našoj zemlji.

U tom kontekstu, tokom brojnih razgovora, razmatrana su i pitanja verske nastave i druga pitanja od interesa za položaj crkvi i verskih zajednica. Dakle, nastojali smo da sagledamo kakva je situacija po tom pitanju u Evropi, jer mi želimo da uđemo u Evropu u formalnopravnom smislu, ali i da sagledamo i ispravimo nepravde koje su skoro šest decenija činjene od autoritarnog ateističkog režima. U skladu s tim praćena su iskustva u inostranstvu, jer mi nemamo školovane stručnjake za verska pitanja. U timove su uključeni pravni eksperti i analizirana je situacija u Evropi i van nje. Krenuli smo postupno da sakupljamo građu, a zatim se u aktivnosti uključilo i Republičko ministarstvo vera koje je stupilo u komunikaciju s Ministarstvom prosvete i sporta vlade Republike Srbije.

Kada je reč o evropskim iskustvima u vezi sa organizovanjem verske nastave, situacija je takva da države polaze od opredeljenja da je reč o sekularnim društvima u kojima su religija i crkva odvojene od države, čak i u slučaju pojedinih protestanskih monarhija u kojima su poglavari država ujedno i verski poglavari. U svim državama postoji neki od oblika verske nastave, osim u četiri države: Francuskoj, Sloveniji, Makedoniji i Albaniji. U vezi s tim, trebalo bi govoriti i o ispravljanju nepravde iz 1945. godine kada je verska nastava ukidana pravnim aktima (akt kojim je Bogoslovski fakultet isključen iz okvira Univerziteta, ili akt o ukidanju verske nastave i drugo). Reč je o šturim aktima koji često nisu bili ni objavljivani u Službenom listu, a svodili su se na floskulu na osnovu koje se moglo zaključiti da se verska nastava ukida zbog toga što je crkva odvojena od države. Dakle, nastojali smo da utvrdimo situaciju i predložimo institucionalne načine kako da verske zajednice obnove versku nastavu.

To je ono o čemu je razgovarano, a izuzetno je bio brz ritam sprovođenja predloženih rešenja. U školstvu slede reforme i predstoji proces usklađivanja sistema u kojem će učestvovati i predstavnici verskih zajednica. Trebalo bi pomenuti da je u tom smislu ostvaren novi odnos između države i verskih zajednica, koji karakteriše plodna komunikacija i saradnja bez obzira na vruće teme, dijaloge i polemike koji su zastupljeni u medijima. U načelu, svaki susret i razgovor koji je razjašnjavao dileme i

---

* Zamenik saveznog sekretara za vere.

² Odgovor na pitanje dr Mata Zovkića.

pitanja doprineo je da dođemo do rešenja koja sada imamo, a istovremeno je uspostavljeno poverenje kako između verskih zajednica i države, tako i među različitim verskim zajednicama.

Postojeće rešenje podrazumeva da se ostvaruje verska nastava za decu u osnovnim i srednjim školama. U skladu sa evropskim standardima o pohađanju verske nastave u osnovnim školama izjašnjavaju se roditelji, a deca srednjoškolskog uzrasta sama o tome odlučuju. Alternativa nastavi veronauke jeste predmet građansko vaspitanje. Roditelji, odnosno deca mogu izabrati koji od predmeta će pohađati, a postoji mogućnost da se ne opredele ni za jedan od njih. Kako čujem, Savezni sekretarijat za vere nije više uključen u aktivnosti u vezi s tim, a svoj doprinos je dao na početku tokom ostvarivanja početne komunikacije. Nadam se da će se doći do novih rešenja koja očekujemo.

Beograd i Srbija, sa Kosovom i Metohijom, ni manje ni više u odnosu na gradove u BiH i Hrvatskoj, gde su se vodili ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, nisu bili oaza verske tolerancije. Lako ćemo se složiti da je na Kosovu i Metohiji u tom pogledu situacija bila ekstremno i dramatično loša. O tome govore brojke srušenih verskih objekata. Prema izveštaju OEBS-a, za vreme sukoba na tom prostoru, a posebno posle povlačenja Kosovske verifikacione misije, 20. marta 1999. godine, u talasu uništavanja javnih i privatnih dobara, uništeno je ili oštećeno oko 200 džamija. Iako je poznato da su napadi na pravoslavne verske objekte (crkve, crkvišta, manastire, pravoslavna groblja i spomenike) bili deo „folklor“ ekstremnih albanskih nacionalista i u godinama koje su prethodile otvorenim ratnim sukobima i kada nije bila pošteđena ni Pečka patrijaršija, simbol pravoslavlja na tlu Srbije i Kosova i Metohije, teško je prihvatiti podatak da je od dolaska KFOR-a, pa do kraja 1999. godine, dakle za samo 6 meseci, uništeno ili opljačkano preko 70 pravoslavnih crkava, manastira izgrađenih u periodu od X do XVI veka. Neki od njih su se nalazili na listi svetske kulturne baštine.³ Najviše srušenih pravoslavnih crkava je iz XIV veka, ukupno 34. Kad se tome doda i odneto pokretno blago: preko 1000 ikona, 600 knjiga za bogoslužjenje, te potpuno uklanjanje tragova o postojanju spomenika pravoslavne hrišćanske religije na tlu Kosova, razmere destrukcije su još veće i monstruoznije. Uz ove „domaće“ slučajeve svet je upoznat i sa jednim koji se desio izvan granica Srbije, preko Drine. Bilo je to rušenje Ferhadija-džamije u Banjaluci, najstarijeg verskog objekta islama na tom području, tokom rata u BiH.

Šta nam kazuju svi ovi slučajevi? Kazuju da oni nisu bili samo posledica rušilačkih nagona „oslobodilaca“, već da su imali jednu mnogo širu i dublju poruku. A ona glasi: „Sa njima (čitaj: sa drugom nacijom i drugom verom) nije moguć zajednički život“. Treba ih udariti tamo gde će ih najviše zaboleti – u vidljive simbole njihove etničke/verske posebnosti i dokaze njihove viševjekovne prisutnosti na „našem“ tlu. Zbog toga što su sve strane u ratnim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije polagale pravo na istorijsku tradiciju prisutnosti na određenom području kao na svoje ekskluzivno pravo, „oni drugi“ su proglašavani uljezima, a razmere destrukcije bile su enormne. Složićemo se lako da su sve zaraćene strane: Srbi, Hrvati, Muslimani/Bošnjaci, Albanci, prethodno bili dobro „preparirani“ od strane svojih vlastodržaca, pre svega preko medija, koji su zaista bili „sluškinja“ politike. Količina mržnje izručene i isijavane preko TV i u štampi na račun drugih nacija i religija, bila je ogromna. Takođe znamo da je prvi metak „ispaljen“ sa malog ekrana i da je on ubio istinu.

Kako onda prihvatiti ovde izrečenu tvrdnju gospodina episkopa Lavrentija da su rat u bivšoj Jugoslaviji vodili ateisti, a da je crkva bila ta koja je samo mirila. To je toliko pojednostavljena i u osnovi duboko netačna tvrdnja, kada se uzmu u obzir sve navedene posledice razaranja. Nisu Srbi ateisti rušili pravoslavne crkve na Kosovu, već su to činili albanski, muslimanski fanatici u mržnji prema svemu pravoslavnom. Nisu Ferhadiju srušili ateisti Bošnjaci, već oni Srbi pravoslavne vere koji su se gnušali islama

---

* Pomoćnik saveznog ministra pravde za oblast ljudskih prava.

³ Podaci prema izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava: *Ljudska prava u Jugoslaviji 1999*, Beograd 2000, str. 217.

kao turskog nasleđa na vekovnim svetim srpskim zemljama. Samo ovi primeri pokazuju da je tako izrečena tvrdnja vrlo pojednostavljena i da sve crkve moraju da se duboko preispitaju, kolika je njihova zasluga i odgovornost u širenju netrpeljivosti verske, pa i međunacionalne. To je nešto što ne bi trebalo da zaboravimo, da se više ne bi ponovilo ono što se dešavalo u ovoj zemlji i onoj nekad zajedničkoj državi.

Profesor Vukomanović u svom radu razmatra ovaj problem sveobuhvatno i daje presek bitnih tema kada su u pitanju religija, verska tolerancija i interkonfesionalno razumevanje. On produbljeno razmatra odnos između religijskih zajednica i države. Ja bih pomenula i podržala dve ideje iz tog izlaganja. Prva je ona koja ističe potrebu donošenja modernog, liberalnog zakona o verskim slobodama. U našoj sredini postoji veliko nerazumevanje i konfuzija oko toga da li postoje tradicionalne crkve, koje su značajnije i koje su manje značajne, što za posledicu u praksi ima neravnopravni položaj crkava. Profesor Vukomanović jasno je naznačio da taj budući zakon treba da onemogući diskriminaciju bilo koje verske zajednice, odnosno da sve religijske zajednice treba da budu jednake pred zakonom, ali i u svim svojim različitim javnim delatnostima.

Nepostojanje zakonskog okvira o verskim slobodama, bez obzira na ustavnu garanciju slobode misli, savesti i veroispovesti, dovodi u praksi ne samo do verbalne, već i formalne diskriminacije tzv. malih verskih zajednica. Verbalni napadi se mogu svesti na pežorativno nazivanje alternativne verske zajednice sektom. U tome su prednjačili predstavnici Srpske pravoslavne crkve.⁴ Formalna diskriminacija bila je uočljiva kad je reč o uvozu verske literature Jehovinih svedoka, a bazirana je bila na Zakonu o unošenju i rasturanju inostranih sredstava masovnog komuniciranja i inostranoj informativnoj delatnosti u Jugoslaviji, donetim 1974. godine u potpuno drugačijem društvenopolitičkom kontekstu i koji svakako predstavlja tipičan relikv prošlog vremena i primer ksenofobičnog i diskriminatorskog akta, suprotno modernim mišljenjima i regulativi Evropske unije u ovom domenu. Na osnovu takvog, moglo bi se reći „istorijskog” zakona, zabranjen je, i to u više navrata, uvoz verske literature Jehovinih svedoka, s tvrdnjom da po broju naslova (120) i predviđenim tiražima, mnogostruko prevazilaze stvarni broj pripadnika ove verske zajednice. Međutim, jasno je da uvoz verske literature ne može da se zabrani na osnovu tiraža, već ukoliko je njen sadržaj usmeren na ugrožavanje ljudskih prava i sloboda drugih, nekih osnovnih vrednosti društva, morala i sl.

Koliko je to suprotno evropskim trendovima govore i sledeće činjenice. Naime, počev od 1971. godine, evropske institucije su u brojnim prilikama reafirmisale svoju opredeljenost u zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i osudile sve forme netolerancije, rasizma i ksenofobije. Evropska komisija i Evropski parlament se dugi niz godina zalažu za evropsko antidiskriminatorsko zakonodavstvo. Konačno, i Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda garantuje slobodu misli, savesti i veroispovesti i ističe da to pravo, između ostalog, podrazumeva i podučavanje (član 9). U stavu 2 ovog člana, predviđa se mogućnost ograničavanja u ostvarivanju ovog prava, ali samo onih koja su neophodna u demokratskom društvu. Praksa Evropskog suda za ljudska prava izričita je kad je reč o principima demokratskog društva i vrlo široko shvata i tumači taj princip.

---

⁴ *Ljudska prava u Jugoslaviji 2001*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2002, str. 268.

I najnoviji stavovi Evropske unije u ovoj oblasti, pre svega oni sadržani u Povelji o osnovnim pravima usvojenoj na zasedanju Veća EU u Nici, 7. decembra 2000. godine, na istoj su liniji. Član 1 ove Povelje garantuje poštovanje i zaštitu ljudskog dostojanstva, dok član 21 zabranjuje diskriminaciju zasnovanu na polu, boji, etničkom ili socijalnom poreklu, jeziku, kao i religiji i ubeđenju pojedinca.

Imajući u vidu jasno opredeljenje naše države za uključivanje u Evropsku uniju i već započete pripreme za proces stabilizacije i asocijacije sa EU, neophodno je da Vlada SRJ i nadležna ministarstva pristupe preispitivanju i ukidanju restriktivnog zakonodavstva, odnosno diskriminatornih normi iz postojećeg nacionalnog zakonodavstva, kao i da svoje odluke zasnivaju na principima poštovanja evropskih normi i standarda. U tom smislu zabrana uvoza verske literature pojedinih verskih zajednica ne može se braniti tumačenjem da se time ugrožavaju prava hrišćanske većine. Sem što je logički *nonsense* da manjina ugrožava većinu, suprotno je ustavnim odredbama o jednakosti građana u izražavanju verskih sloboda da se zabrani uvoz verske literature nekoj od manjinskih verskih zajednica, čije delovanje, pri tom, nije zabranjeno u našoj zemlji.

U prilog potrebi sagledavanja verske slobode u širem društvenom kontekstu, može da posluži i sledeći stav: „Činjenica da se neka vera priznaje kao državna ili se uspostavlja kao zvanična ili tradicionalna ili da njeni sledbenici obuhvataju većinu stanovništva, ne sme da okrnji uživanje bilo koga prava u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, niti da dovede do diskriminacije u odnosu na sledbenike drugih vera i lica koja nisu vernici”.⁵

Već je i sam profesor Vukomanović u svom radu naveo i jedan pozitivan primer negovanja verske tolerancije u slučaju kada je visoki zvaničnik SPC u jednoj brošuri Hristove pentakostne crkve napisao uvodnik. Delim mišljenje profesora Vukomanovića da su to pravi primeri međureligijskog uvažavanja.

Druga ideja iz navedenog rada prof. Vukomanovića odnosi se na uvođenje veronake u državne škole. Ona je dugo prisutna u javnosti Srbije, znatno pre demokratskih promena oktobra 2000. godine, nakon čega je aktuelizovana, najviše zbog činjenice da je režim Slobodana Miloševića ignorisao SPC i druge crkve aktivne na našem prostoru, a da su pojedini uticajni lideri nove vlasti, učestalo naglašavali svoju versku opredeljenost (po pravilu pripadnost SPC) kao manifestaciju radikalnog otklona od bivšeg režima. Ubrzo je uspostavljena dosta čvrsta komunikacija crkvenih zvaničnika i nosilaca najviših državnih funkcija i kao da je postojala želja da se udovolji svim zahtevima, pre svega SPC kao najmoćnijoj verskoj zajednici u Srbiji, i time isprave neke nepravde činjene prema ovoj i drugim crkvama u vreme komunizma. Kampanja uvođenja veronauke počivala je na jednoj providnoj zameni teza koju su plasirali ljudi od struke i uticaja. Jedna od tih zamenjenih teza jeste da je uvođenje veronauke „osnovno ljudsko pravo”.⁶ Kad tu tezu izrekne aktuelni ministar vera u Saveznoj vladi, onda je ona opasna zloupotreba i manipulacija. Zato bi trebalo da se to definiše i razume potpuno drugačije, pošto je iz svih domaćih i međunarodnih dokumenata jasno da je osnovno ljudsko pravo ono na slobodu misli, savesti i veroispovesti, a ne na

---

⁵ Iz Opšteg komentara čl.128 MPGPP, koji je 20. jula 1993. usvojio Komitet za ljudska prava.

⁶ List *Politika*, od 7. februara 2001. godine, str. 12.

učenje veronauke. Da li će se to pravo ostvarivati i kroz učenje veronauke u državnim školama stvar je državne politike.

Trebalo bi se pozvati na mišljenje Komiteta za ljudska prava, nadzornog tela UN za sprovođenje Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Prema tom mišljenju, u sredinama gde postoje različite verske većine, „veronauka se može predavati u državnim školama, ali da se za one koji to ne žele moraju predvideti nediskriminatorni izuzeci ili alternative”. Komitet je, takođe, zauzeo stav da se predmetima koji na neutralan i objektivan način upoznaju učenike s opštom istorijom svih religija i verskom etikom ne ugrožava sloboda savesti i veroispovesti.

Na kraju, zalažem se za jednu pozitivnu viziju budućnosti u kojoj će verske zajednice zaista doprinosti razvoju demokratije i ljudskih prava, posebno prava manjina. Takvo društvo moguće je ostvariti uz paralelno negovanje međusobne tolerancije svih crkava, tradicionalnih, novih, velikih, malih, s jedne strane i razvoja kulture ljudskih prava, s druge strane. U takvom društvu građanin će znati koja su njegova ljudska prava, da mu ona pripadaju po rođenju i da su granice njihovog uživanja ista kao prava drugih, a nikako ravnodušnost i ignorisanje prava drugih, uključujući i pravo veroispovesti.

*Episkop Danil**

Možda je interesantno kako jedan Rumun vidi situaciju koja je bila i jeste na ovom prostoru. Rumunija nije učestvovala u ovom potopu voda što su se izlile na prostoru Jugoslavije. Smatram da je Rumunija saučestvovala sa svim ovim narodima i nacionalnostima koje su patile na ovim prostorima. Sa svoje tačke gledišta, Episkopa Rumunske pravoslavne crkve, smatram da je na ovom prostoru proliveno previše krvi. Jugoslaviju gledam kao jednu navu sa više prozora kao što je bila i Nojeva nava. Smatram da se ovaj potop završio. Vode bi trebalo da se povuku u svoju maticu. Vreme je da se otvore svi prozori ove nave i da iz Beograda, iz Zagreba, iz Ljubljane, iz Sarajeva, iz Prištine, iz Novog Sada, iz Podgorice polete golubovi mira kao što je poleteo i Nojev golub.

Smatram da smo svi mi došli sa jednim takvim golubom u kavezu naše duše koji sa ovog simpozijuma treba da ponese jednu maslinovu grančicu kao znak sporazumevanja između religija i nacionalnosti na ovom prostoru. Trebalo bi da pokušamo da sazidamo jedan oltar mira kao što je učinio Noje posle izlaska iz nave i da pokušamo da posmatramo lepotu duge koja je i na našem nebu. Uostalom od svih nas prema drugima polazi jedna nevidljiva duga koju donosimo iz naših zajednica, nacionalnih i religioznih i od manjina sa kojima živimo.

Bez obzira na jezik kojim govorimo, imamo iste pretke na Vavilonskoj kuli. Ako je Dostojevski rekao da će lepota spasti svet, ja sam siguran da ljubav između nas može da ga preuredi, transfiguriše. Hrišćani i Jevreji postali su od Isaka, sina Avramovog, a braća muslimani od Ismaila, sina Avramovog. I svi mi sa ovih prostora možemo da nađemo u Avramu našeg zajedničkog pretka i da se odmaramo pod grbom u *Mamvriju*, gde se pokazala Sveta trojica.

---

* Episkop Rumunske pravoslavne crkve.

Ima ljudi koji su uvereni da se zakonom može regulisati sve. Čitava mudrost je naći meru kako da propisivanjem i davanjem prava ne dođe do njihovog umanjivanja i diskriminacije.

Međutim, želim da podržim navedenu inicijativu i ukažem na veliki značaj odgovornosti crkava i verkih zajednica u procesu pomirenja. Pri tome ne želim da govorim ni o čijoj krivnji, već o odgovornosti. Od kada ljudi žive na zemlji, ništa ih nije tako delilo kao religije. Ništa im nije više davalo snage u trenucima ličnih ili nacionalnih iskušenja.

Verske zajednice postoje zbog razlika između jednih i drugih. Logično je da, kako bi opstale, insistiraju na različitostima. Ali, na tom mestu dolazimo do pitanja koje je i ljudsko i božansko: „Gde je granica preko koje insistiranje na razlikama vodi u netrpeljivost i mržnju?” Svaka verska zajednica polazi od toga da je u službi Boga. Međutim, da bi očuvala svoje vrednosti ona mora da ukazuje na razlike u odnosu na druge. Ako time počne da proizvodi netrpeljivost i mržnju prema drugima, čini se da ne samo što izneverava božansko, već u ime Boga stvara osnov i uslove za tragediju. To su pitanja o kojima ljudi iz svih crkava i verskih zajednica moraju otvoreno da razgovaraju. Ako govorimo o Hrišćanima onda oni to treba da rade upravo u ime Jevandjelja i ljubavi među svim ljudima.

Brz razvoj civilizacije pred verske zajednice stavlja dodatne zadatke. One moraju fleksibilno da prate te procese i da daju odgovore na izazove savremenog sveta. Znam da je to teško, pogotovo ako postoji strah od promena. Pomirljiv odnos prema drugim ne znači gubljenje sebe. Razumevanje i ljubav prema ljudima je sigurno put koji ne izneverava Tvorca. Da je On hteo da svi budemo jedna vera i jedna nacija, zar ne bi bilo tako? Da nas je dao sve iste, verovatno bismo pomrli od dosade. Raznovrsnost na zemlji je milost Tvorca, njegova želja da ne živimo u jednoobraznom i jednoličnom. Ako verujemo Njemu, zašto ne bismo verovali Njegovom delu. A Njegovo delo je sva ta različitost koja nas okružuje i čiji smo neodvojivi deo. Pomožimo jedni druge ljubavlju jednih za druge. Ne doživljavajmo jedni druge, u našim kratkim životima, kao kaznu, već kao stvar providenja da se na različitosti učimo pravoj veri. Verujmo kako su svi ljudi deca istog Tvorca, i učimo to u svojim verskim zajednicama, a ne pravimo od njih interesne grupe koje usmeravaju ljude jedne protiv drugih.

Gledajući kroz istoriju, niko nije bio privilegovaniji nego religija, odnosno verske zajednice, njihovi sveštenici i institucije. Uvek su mogli da se pozivaju na to kako je Bog ispred njih. Krili su se iza Njega i kada su ga izneveravali i zasluživali kaznu od Njega. Ljudi iz crkava i verskih zajednica sve ovo dobro znaju i o tome bi morali misliti više nego mi obični ljudi. Jer, ako postoji Bog i nešto posle ovog života, onda na tom sudu nećemo biti pitani koliko smo bogatstvo stekli, koliko kuća i stanova, već šta smo činili na poštovanju i uvažavanju onoga što je Bog dao, na međusobnom razumevanju i ljubavi jednih prema drugima.

Svaka politika je spremna da upotrebi one poluge koje joj daju veću moć. Nije onda čudo što je religija uvek na udaru u realizaciji raznih političkih projekata. Ali, zarad istine, treba reći da je i religija uvek spremna da upotrebi politiku i državu za svoje ciljeve. Ponekad ne može da se odvoji i napravi jasna razlika između političkih

---

* Ministar vera u vladi Republike Srbije sredinom devedesetih godina.

projekata i ciljeva verske zajednice. Trebalo bi dosta znati i biti rasterećen uobičajenih predrasuda da bi se o ovome objektivno razmišljalo i iznalazile granice između verskog i političkog. Više nego iko drugi, verske zajednice bi to morale da čine.

Verske zajednice bi trebalo da nešto od ovoga imaju u vidu kada propovedaju ljudima, kada ih okupljaju i govore o drugima i o sebi. Znamo da verske zajednice nisu tako jednomisleći sistemi, kako mnogi neupućeni ljudi misle. Svugde ima ljudi širokih i razumnih, spremnih na prihvatanje razlika, kao i onih koji imaju drugačije poglede. Ako verske zajednice ne budu imale snage da se unutar sebe, a zatim zajedno sa drugima izbore za prihvatanje razlika među ljudima i religijama, onda se bojim da neće ispuniti svoj zadatak ni prema ljudima, ni prema Tvorcu.

Napredak civilizacije daje čoveku sve veću moć da stvara, ali i da uništava. Religija, odnosno verske zajednice kao najuticajnije ljudske institucije imaju u vezi s tim izuzetan zadatak. Zar nam ono što se desilo 11. septembra 2001. godine u Njujorku dovoljno ne ukazuje na moguće scenarije u budućnosti?

Želim da ukažem na dosadašnja iskustva na polju uspostavljanja međureligijskog dijaloga u Makedoniji. Predsednik Republike Makedonije gospodin Boris Trajkovski, moj dobar poznanik, zamolio me je još pre tri godine, da povedemo jedan internacionalni jevrejsko-hrišćansko-muslimanski dijalog koji se u SAD ostvaruje već 20–25 godina, a kasnije je proširen i van granica ove države. Do sada smo održali sastanke u Gracu, Jerusalimu i Džakarti, a gospodin Trajkovski nas je zamolio da sličan sastanak organizujemo u Skoplju, u kojem, kako je rekao, ne dolazi do čestih razgovora i dijaloga između verskih zajednica.

Ja sam ove godine bio dva puta u Skoplju. Rat je u neku ruku stigao u Makedoniju, srećom nije se još razbuktao. Veliko je pitanje da li da se čovek preda sudbini u smislu da je rat neminovan, te da razmišljamo šta će se desiti posle rata, ili je pak svima dato da radimo na tome da se rat spreči. Začudilo me je da sam od mnogih ljudi u Makedoniji koji su govorili sa verskog stanovišta čuo da ne žele da se upuštaju u dijalog, sve dok se ne uspostavi mir. Znači, prepušta se političarima da dovedu do mira, pa će tek potom verske zajednice sesti i početi da rade zajedno. Mislim da je veoma važno da se u vezi sa ovim pitanjima političarima ne sme prepusti monopol i da mi, koji sa verske pozicije gledamo na tu stvar, moramo dati svoj doprinos u izgradnji mira i uspostavljanju poverenja. Mislim čak da je u tim kriznim situacijama naročito važno da verske zajednice preduzmu inicijativu i da streme kompromisu, jer veoma retko, samo u slučaju apsolutne pobeđe jedne strane, desiće se da kompromis nije potreban. Čini mi se da se kompromis pre shvata kao gubljenje pozicija, a ne kao pozitivni korak ka dobijanju ostvarivog, mada ne i potpunom ostvarenju cilja.

Napisao sam esej, koji se prevodi na makedonski i albanski jezik, o dužnosti verskih vođa da u kriznim situacijama u multinacionalnim i multiverskim državama pristupe jedan drugom i da rade na tome da se uspostavi mir. Govorili smo o različitosti religija i često teološki gledajući, čak i mi koji smo išli u teološke škole, počinjemo dijalog s pozicija verskih razlika. Uprkos tome, sastavili smo jedan esej o zajedničkim elementima jevrejske, hrišćanske i muslimanske vere. Predali smo ga verskim zajednicama u Makedoniji i nadamo se i očekujemo da će kolege iz Makedonije toj prvoj verziji eseja pristupiti kritički i da će reći s čime se slažu i s čime ne, i na koji način da unapredimo dokument. Kako mi je rekao gospodin Trajkovski, poželjno je kako onima koji su na ključnim pozicijama u crkvama, tako i običnim ljudima u Makedoniji, staviti do znanja da zaista ima mnogo zajedničkog u velikim abrahamskim religijama i da umesto što potenciramo razlike trebalo bi da razmišljamo o sličnostima. Mislim da takav pristup može da dovede do boljeg razumevanja među verskim zajednicama i da će one sa većim entuzijazmom da se upuste u dijalog između religija i time pomognu procesu mira.

---

* Profesor religijskih studija, koledž Roumont, Pensilvanija, SAD.

U kontekstu rasprave pomenuto je da je Slovenija jedna od četiri države koje nemaju nastavu vjeronauke u školama. Odnosi između crkve i države u Sloveniji su prilično napeti i verovatno nepovoljniji nego u drugim državama nastalim na prostoru SFRJ. Meni nije jasno zbog čega se ti konflikti održavaju? Sigurno je da postoji puno predrasuda. I ovdje se govorilo o tome da ste u Jugoslaviji i Srbiji želeli popraviti nepravde koje su učinjene u periodu za vrijeme autoritarnog i totalitarnog režima. Ta nepravda se sagledavala najviše u tome što je formiran jedan nepravilan pogled na religiju uopšte, a koji je preovladavao u medijima i u javnom mnjenju. Za vrijeme socijalizma sve nas su učili da je religija privatna stvar. Tako je to bilo i definirano u našem nekadašnjem ustavu. Vjerska sloboda ima četiri dimenzije: individualnu i kolektivnu, privatnu i javnu. Ta javna značajka vjerske slobode nije postojala u socijalizmu. Usled toga većina ljudi ima predrasude u pogledu poimanja vjerskih sloboda koje svakako ne odgovaraju standardima u demokratskim zemljama kojima želimo biti slični i kojima se želimo pridružiti. To je jedan od razloga zbog kojih je crkva u Sloveniji u teškoj situaciji, ali neke nade ipak postoje.

U sistemu zakonodavstva o obrazovanju postoji zakon u kojem stoji da je u javnim i koncesijalnim osnovnim i srednjim školama zabranjena svaka konfesionalna djelatnost. Versko obrazovanje moguće je organizovati jedino u privatnim školama. Dakle, škole se dele u tri kategorije: javne, javne sa koncesijom i privatne škole. U prvim dvema, svaka konfesionalna djelatnost je zabranjena, a među te konfesionalne djelatnostima ubraja se i vjeronauk, koji bi bio pod autoritetom crkve odnosno neke vjerske zajednice.

Nedavno je Ustavni sud zatražio korekciju člana toga zakona u djelu koji govori o školama sa koncesijom, smatrajući da se u vrtićima, u jaslama i u školama sa koncesijom ne može zabranjivati vjeronauk. U pitanju je mali broj škola, jer su škole uglavnom javne. U Sloveniji postoje četiri „crkvene” gimnazije, a od te četiri tri su sa koncesijom i nisu smjele imati vjeronauk u okviru nastave, koja je bila finansirana od strane države. Za sad radi jedna privatna škola u Mariboru i tamo je situacija nešto drugačija.

Druga stvar, koja je još važnija, jeste da je potpisan prvi međunarodni ugovor između Svete stolice Vatikana i države Slovenije koji se odnosi na položaj Katoličke crkve u Sloveniji. To je prvi međunarodni akt o pravnim aspektima položaja crkvi u Sloveniji. Ovaj ugovor ne donosi ništa bitno novo, već uređuje formu uređivanja položaja jedne od crkvi koje postoje u Sloveniji. To znači da crkva prihvata pravni okvir po kojem su crkve odjeljene od države i država odjeljena od crkvi, odnosno da su i država i crkva, svaka u svom uređenju, neovisni i autonomni subjekti. Dakle, nastoji se da se ta pitanja urede, a ispred nas stoje još drugi djelimični dogovori kojima bi htjeli normalizirati situaciju. U tom smislu neophodno je postignuti saglasnost o Ugovoru o privrednim i finansijskim pitanjima i Ugovoru o školama, mada znamo da će dogovori o pitanju obrazovanja biti najteži.

Po zakonu, u Sloveniji je predviđena nekonfesionalna, laička vjerska pouka, koja se u osnovnim školama sprovodi u posljednje tri godine kao opcionalni predmet. Do sada se u školama koje su uvele ovaj predmet nije prijavio minimalan broj

---

* Predsednik Konferencije za pravednost i mir Slovenačke biskupske konferencije.

zainteresovanih učenika. S druge strane, računa se da 69% slovenskih učenika koji pohađaju osnovnu ili srednju školu, a prije svega osnovnu, odlazi na vjeronauk u crkvu, u prostorije koje su pri crkvenim zajednicama. Laički vjeronauk nije dobro primljen jer ima premalo interesenata i ne zna se kakva je budućnost tog predmeta. Razlog tome je jednostavan. Obitelji koje su vjerujuće ili religiozno zainteresirane šalju djecu na vjeronauk u crkvu, s druge strane, one koji to nisu, kojima to ne znači ništa, djecu ne šalju ni na vjeronauk koji organizira škola na laičkim osnovama.

U tim razgovorima između države i crkve mislim da bi trebalo polaziti iz osnovnog postulata, osnovnog zahtjeva da se obrazovanje u školi odvija u skladu sa postojećim međunarodnim dokumentima u kojima se ističe da škola mora razvijati odnos tolerancije i strpljivosti i međusobnog poštovanja među religijama. U Madridu je od 23. do 25. novembra 2001. godine održana konferencija posvećena Deklaraciji Ujedinjenih nacija o nediskriminaciji i toleranciji u vjerskom odgoju u školi. Spremaju se nove preporuke Ujedinjenih nacija koje će ponovno naglasiti ove zahtjeve i principe. Po mom mišljenju, ako u jednoj školi nema nikakve prisutnosti vjera, ako u odgojnom procesu vjera nije prisutna, a u svakidašnjem životu uvijek nailazimo na vjeru, religiju i crkvene zajednice, onda se ne može postići tolerancija. Jer, ako nekoga nema, ako nekoga ne poznajem ili ne priznajem, ako za mene nešto ne postoji, kao što je primjer u Sloveniji gde crkva za učenike ne postoji, onda mislim da to ne može voditi ka toleranciji koja je moderan demokratski zahtjev. Trebalo bi da učenici već u odgojnom procesu stiču naviku da poštuju i žive sa različitostima, da im se omogući da budu to što jesu. U tom smislu učenici imaju pravo na vjeronauk. Na taj način, već u odgojnom procesu, stiču se navike međusobnog poštovanja i suradnje. Ako je to sasvim odsutno, ako uopće ne postoji, čini mi se da to nije u smislu pozitivnog odgoja za toleranciju i suradnju, što je jedna od osnovnih odgojnih zadaća suvremene škole.

U multikonfesionalnim društvima, a veliki broj društava u regionu JIE su takva, religijski pluralizam i načelo punih religijskih sloboda otvaraju put ka ustanovljavanju različitih tipova škola – javnih, privatnih, konfesionalnih, nekonzfesionalnih i drugih. Mislim da se na taj način religijske slobode u jednoj državi najadekvatnije ispoljavaju, a uvek je moguće dozvoliti izbor različitih programa verske nastave. Sam pojam veronauka je dosta problematičan, jer se često ne zna da li se misli samo na konfesionalnu veronauku ili uopšte na nastavu religije u školama. Iz iskustva država koje imaju veronauku u školama možemo zaključiti da je često reč o vidu nastave religije koji nije nužno konfesionalan, već je to opšteobrazovni predmet, putem kojeg učenici stiču više znanja o religijama. I to kako u kontekstu njihove primene u svakodnevnom životu, tako i u globalnom kontekstu.

Zalažem se za religijski pluralizam i maksimalno poštovanje religijskih sloboda, kao i za pluralizam škola, programa i različitih modela nastave religije. Mislim da su za multikonfesionalna, pluralistička društva, različiti modeli i različiti programi nastave poželjni. S druge strane gledano, trebalo bi voditi računa o distinkciji crkve i države, i videti, na kraju krajeva, u kojoj meri, u konkretnim ustavnim i zakonodavnim diskursima, uvođenje konfesionalne veronauke u javne škole takvo načelo neće poremetiti. Ova iskustva su različita od zemlje do zemlje, od ustava do ustava, od ustavne tradicije do ustavne tradicije. Recimo, slučaj vrlo jasnog razgraničenja crkve i države u SAD vodi tradiciju od prvog amandmana na Ustav SAD koji obavezuje Kongres da ne donosi zakone kojima se ukidaju ili osnivaju verske zajednice, iako je reč o zemlji koja je primer poštovanja religijskih sloboda i primer religijskog pluralizma.

U tom smislu trebalo bi imati u vidu istorijske i ustavne tradicije pojedinih država. Tokom debate o uvođenju veronauke u javne škole u Srbiji i Jugoslaviji, često su se navodili primeri drugih zemalja. S jedne strane, pobornici uvođenja veronauke navodili su primere zemalja u Evropi koje imaju veronauku, a s druge strane, protivnici – iskustva zemalja koje je nemaju. Pri tome su obično primeri navođeni na dosta površan način. Nije se postavilo ključno pitanje: zašto baš u tim zemljama imamo ili nemamo veronauku, koje su specifičnosti tih zemalja i koje su naše specifičnosti? Koji je to model koji bi bio najprimereniji za naše društvo?

Uvijek me je zanimalo pitanje privatnosti u ispovijedanju vjere, odnosno javnog priznavanja da sam vjernik, te da to kao moj lični stav, svetonazor, bude prihvaćeno kao nešto normalno od strane društva, u kojem živim. Upoređujući situaciju u Sloveniji i kod nas, gde je uredbom vjeronauk uveden u škole, rekao bih da je naša država u tom pogledu imala više razumevanja za demokratski pluralizam.

Želeo bih samo da spomenem da su u Jugoslaviji crkveni ljudi odviknuti od javnosti, jer ih je u dugom periodu sistem saterao u crkve i sakristije. Navikli su da je crkva njihova prćija, njihova župa, njihova parohija – jer ih je državni sistem tako ustrojio. Ja ne podržavam shvatanje da je ono što se događa u crkvi privatno i gotovo, međutim, isto tako, mnogi službenici crkava nisu spremni na javnost. To se pogotovo primećuje u odnosu prema medijima. Kada mediji traže neke informacije crkveni ljudi ih izbjegavaju, paze šta će reći i kako će to biti preneto javnosti.

Posmatrano s jedne strane, normalno je da mnogi crkveni ljudi još uvek izbjegavaju medije i javnost uopšte, jer naše društvo još nije prihvatilo da su popovi normalni ljudi. U ranijem sistemu često se govorilo da su sveštenici dušmani sistema i slično. Čudi me, mada ipak mogu razumeti običnog čoveka, što je skeptičan prema savremenoj situaciji, kada je crkva prisutna na svakom koraku: na televiziji se prenose liturgije, bogoslužja, često su crkveni ljudi prisutni u medijima. Posle svega razumem njihovo pitanje: „Pa šta sada hoće ovi?” Ali neshvatljivo mi je kada se to pita moj kolega, ili kada neki svećenici ne žele ući u školu, ili što u nekim sredinama vjernici smatraju da je dovoljno da imamo vjeronauk pri crkvi. Pitam se da li to znači da, sada kada nas država prihvaća, mi nećemo da preuzmemo naše obaveze? Pa kada ćemo? Mislim da je to duhovni problem. Dakle, ako znam šta sam i ko sam, meni drugi apsolutno ne smeta, jer ću na taj način i drugome pomoći da mu ukažem ko je on. Imao sam iskustvo u sredini u kojoj sam župnik, u Odžacima i Apatinu, gde pravoslavci nisu imali svog svećenika, pa su dolazili k meni da ih ja i krstim. Ja sam ih upućivao na pravoslavnog sveštenika, a oni su govorili: „Mi se znamo, ja bih da ti mene krstiš”. Kada sam im objasnio da će onda po obredu biti katolici, oni bi rekli da se ipak ne bi krstili, jer su Srbi. Znači, veoma je važno, ako ja te stvari znam kao katolički svećenik, onda bi to trebalo da zna i kolega ili brat pravoslavne ili druge denominacije, pa da pouči svoje vjernike.

---

* Župnik u Odžacima

Druga sesija

ULOGA CRKVE U PLURALISTIČKOM DRUŠTVU I PLURALISTIČKOJ DRŽAVI

ULOGA CRKVE U PLURALISTIČKOM DRUŠTVU I U PLURALISTIČKOJ DRŽAVI

Crkve se u savremenim društvima nalaze u situaciji da su jedan od više faktora koji nude pogled na svet. Po tome se današnja situacija bitno razlikuje od istorijskih iskustava crkava u kojima su imale neosporeni autoritet. U pluralističkom društvu postmodernog tipa nijedan stav ne može više računati s time da ga apsolutno priznaju kao valjan, a kamoli stav koji nudi potpuno objašnjenje sveta, kao što to je slučaj kod većine verskih zajednica.

Pluralističko društvo *a priori* ne može imati samo jedan pogled na svet. To nužno kolidira s verskim ubeđenjem koje nudi sistem vrednosti i razumevanja stvarnosti za sve ljude. Drugim rečima, u pluralističkom društvu postoje i mesto i prava na ispoljavanje svih ubeđenja, kako religioznih, tako i nereligioznih. Pluralistička država čak ima obavezu da obezbedi uslove za izražavanje i postojanje različitih uverenja. S druge strane, versko ubeđenje smatra da je religiozni pogled na svet jedini pravi i da bi bilo bolje da ga svi ljudi imaju. Između ta dva principa postoji, dakle, određena napetost. Koje su mogućnosti rešavanja ovog konflikta?

Kada govorimo o modernoj i liberalnoj državi, koja poštuje građanska prava, trebalo bi naglasiti da ona počiva na principima i vrednostima koje sama ne može da garantuje. S jedne strane moderna država je neutralna u smislu da ne daje prednost nijednoj veri ili nereligioznom ubeđenju, s druge strane ona mora da brani načela koja potiču iz evropske jevrejsko-hrišćanske tradicije. Država ne može, i ne bi trebalo, da se oslobodi tog nasleđstva, ali pri tome mora da garantuje slobodu svim stavovima koji je ne ugrožavaju. Ta sloboda je deo iste tradicije. Činjenica da su se crkve i verske zajednice istorijski često konkretno suprotstavljale takvim principima i ometale njihovo sprovođenje, ne osporava njihovo poreklo iz hrišćanske tradicije.

Takođe, crkve moraju da ostanu verne svojim uverenjima da je vera nezavisna od konkretnih okolnosti i da priznaju da druga uverenja imaju pravo na postojanje, jer je poštovanje ljudske slobode glavni element hrišćanske antropologije. Samo slobodan čovek može se odlučiti za nešto ili protiv nečega, tako da crkva može i mora ponuditi svoje prednosti i vrednosti svim ljudima. Iz toga proizilazi zadatak da crkve, odnosno njihovi pripadnici, moraju svojim životom i svojim delom pokazivati šta znači biti hrišćanin. U uslovima prisutnosti drugih uverenja u istom društvu pobuđuje crkve da što bolje vrše svoje poslanstvo. Trebalo bi naglasiti da crkve nisu uvek na najbolji način ostvarivale ovaj cilj, ali to ne umanjuje značaj zadatka koji je pred njima. To znači da crkve moraju uvek ispitivati svoje mesto i svoj zadatak u konkretnom društvu i u konkretnim okolnostima.

Verska načela ne pružaju univerzalan odgovor na sva pitanja i sve probleme, ali pomoću njih se može doći do rešenja koja odgovaraju hrišćanskom pogledu na svet. Crkve i verske zajednice imaju, prema tome, obavezu da budu kritične kako prema sebi, tako i prema društvu i državi. Samokritičnost je neophodna kako bi preispitale da li su u saglasnosti sa svojim vrednostima i uverenjima. Budući da žive u svetu u kojem je sve promenljivo postoji opasnost apsolutiziranja pravila koja važe samo za jednu

---

* Ekumenski institut, Minster

konkretnu situaciju. Taj fenomen se zvao, i to najpre kod hrišćana, fundamentalizam. Verske zajednice moraju kreativno prilagođavati svoja načela savremenom društvu, a isto tako one moraju da budu kritične prema njemu i državi u kojoj egzistiraju. Istorija je pokazala da i države mogu apsolutizirati neka pravila. Kritična uloga verskih zajednica sastoji se i u tome da podsećaju države na principe koji proizilaze iz verske tradicije i koji doprinose da država bude liberalna i da svim građanima omogućiti razvijanje njihovih sposobnosti i želja.

Crkva u odnosu na državu nema zadatak da oktroiše jedan model, već stalno mora proveravati da li se država drži svojih načela. No, kako bi mogle vršiti taj zadatak, moraju u što većoj meri razvijati i kritičan stav prema sebi samima.

DISKUSIJA

Kada govorimo o ulozi crkve u pluralističkom društvu to zahteva da naša pažnja bude usmerena ka fenomenima poštovanja različitosti i tolerancije odnosno nerazličitosti i netolerancije u uslovima tranzicionih kretanja, u poslednjih deset-jedanaest godina dvadesetog veka. Razdoblje preobražaja društvene strukture u poslednjoj deceniji dvadesetog veka karakteriše fenomen povratka religije u polje politike i javnog mnjenja. Ovaj društveni fenomen nije karakterističan samo za bivše jugoslovenske prostore već i za celu jugoistočnu Evropu. Ono oko čega se možemo usaglasiti jeste da je stanje u bivšoj Jugoslaviji odgovaralo definiciji državnog ateizma. Međutim, sa urušavanjem prethodne jugoslovenske zajednice iščezlo je i stanje državnog ateizma i oživljena su religijska osećanja, uz koje je došlo i do buđenja etničkog identiteta većine etničkih zajednica na ovom prostoru.

Oživljavanje etničke identifikacije putem religije karakterišu naglašena netolerancija i nadmenosti u delovanju verskih zajednica, i to onih koje pretenduju da budu reprezentanti interesa određenih nacionalnih grupacija. Prilagođavajući svoje religijske i verske zahteve određenim duhovnim odnosno neduhovnim interesima uslovilo je preklapanja religijskog identiteta sa političkim. Na taj način verske zajednice i njihove aktivnosti se preklapaju s nacionalnim odnosno nacionalističkim političkim partijama, koje takođe pretenduju da budu zaštitnici određenih nacionalnih grupacija.

Nastojeći da se obračunaju sa državnim ateizmom većina verskih zajednica agresivno ulazi u sferu politike koja je, po pravilu, daleko od duhovnosti. Od početka tragičnih dešavanja na južnoslovenskom prostoru, tri najbrojnije verske zajednice – pravoslavna, katolička i islamska – nastojale su da preuzmu i političku ulogu u društvenim događanjima. Pokazalo se da nijedna od ovih zajednica nije dorasla aktuelnim društvenim zbivanjima. Nastojeći da povrate ulogu oduzetu im u periodu komunističke vladavine, verske zajednice pokazuju nedoraslost aktuelnom društvenom trenutku. Identifikujući polje religije i polje politike, ne prave razliku u tome gde počinje jedno, a gde se završava drugo. Postaju generatori verskog nacionalizma kao jednog od faktora razbijanja kako bivše države, tako i jedinstvenosti verskih zajednica i duhovnog ambijenta. Nacionalizam je samo jedan od generirajućih faktora razbijanja bivše zemlje. Svodenje ovog procesa samo na nacionalizam bilo bi krajnje pojednostavljenje, odnosno predstavljalo bi apsolutizovanje ovog fenomena. U jednom takvom procesu došlo je do organizacionog urušavanja verskih zajednica na celokupnom bivšem jugoslovenskom prostoru.

Kada je u pitanju Srpska pravoslavna crkva, nekoliko njenih eparhija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: Slavonska, Gornjo-karlovačka, Bihaćko-petrovačka i Dalmatinska ne egzistiraju na onim prostorima gde su delovale više desetina godina. Neke druge eparhije kao Zahumsko-hercegovačka, Dobrobosanska i Zvorničko-tuzlanska služe pravoslavnim vernicima u znatno užim prostorima nego što je to bilo pre izbijanja rata.

U ambijentu kada nije moguće jasno povući granice između religije i politike, došlo je do stvaranja verske zajednice pravoslavnih Crnogoraca koja se ne može tretirati sa nipodaštavanjem na način kako se to radi i u Crnoj Gori i van nje, jer je to realnost koju će vreme učiniti duhovnim reprezentom pravoslavnih Crnogoraca, na isti onaj način, na koji za pravoslavne Makedonce to predstavlja Makedonska pravoslavna

---

* Filozofski fakultet, Nikšić

crkva. Na ovakvim primerima do izražaja treba da dolaze principi tolerancije, uvažavanje različitosti i razumevanje faktičkog stanja.

Teritorijalno rasparčavanje nije ostavilo netaknutim ni katoličku crkvu, na bivšim jugoslovenskim prostorima, u kojoj postoji princip univerzalizma. Osnovana je Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine koja može ostvarivati jedinstveno delovanje samo u Federaciji Bosne i Hercegovine uz otvoreno pitanje kako će i na koji način funkcionisati Banjalučka biskupija na području u kojem je nekad živio veliki broj katoličkog življa, a početkom XXI veka egzistira u ambijentu jednonacionalne, srpske populacione strukture.

Islamska verska zajednica koja je bila jedinstvena pre raspada bivšeg jugoslovenskog društva takođe se podelila na nekoliko islamskih verskih zajednica, koje karakteriše organizaciona zasebnost. U obliku u kojem je egzistiralo, opstalo je samo Starešinstvo odnosno Mešihat Islamske verske zajednice za Sloveniju i Hrvatsku, dok su u Makedoniji stvorene dve islamske verske zajednice. Posebna Islamska verska zajednica je u Bosni i Hercegovini, dok ih na prostoru SRJ egzistira nekoliko: u Crnoj Gori, na Kosovu, u Vojvodini i, najzad, Beogradsko-Niška.

Upliv u prostore politike u nameri da se preko noći povrati uloga religijskih zajednica koja je postojala u ranijim razdobljima, doveo je do samourušavanja na organizacijskom planu. Zbog čega se to desilo? Sigurno da je posle ideološke dekompozicije bivšeg jugoslovenskog prostora u svim tim ambijentima koji su mnogo trpeli, došlo do vakuma u kojem su se tražile izgubljene vrednosti. Potrošivši i izgubivši ideološke vrednosti koje su manifestovane kao političke, a koje su zapravo bile pseudoreligijske i pseudoduhovne, ljudi su želeli da potraže svoje korene, svoje unutrašnje vrednosti, koje su pogubili unutar revolucionarnog programa koji im je ponuđen umesto prethodnog ideološki ispražnjenog i za njih izgubljenog.

Kakva je situacija u Crnoj Gori kada govorimo u tom smislu? Sigurno da možemo govoriti o modelu tolerancije i suživotu, ali je to model koji ima određeni skromni značaj. Ovaj model ima značaja u trenutku u kome se Evropa ne preispituje, nego se preoblikuje. U takvim skromnim uslovima tolerancije, ima konflikata koji su posledica dugotrajnog stanja koje je proizvodilo samo žrtve, a ne vrednosti. Primeri tolerancije su mnogo češći među vernicima nego među verskim zajednicama. Recimo, takvi primeri su crkve sa dva oltara u Boki Kotorskoj ili zajedničke procesije koje se održavaju u Kotorskoj crkvi. To je dokaz da granice nisu razlog za konflikte, već za sporazume. Boka ima tu civilizacijsku prednost da razlike gradi na vrednostima. Znači i ovde imamo uspostavljenu jednu ravnotežu pameti koja ljude upućuje jedne na druge, bez obzira na to što su na rubovima i religijskim i kulturnim. Ovo iskustvo sa primorja pokazuje da je taj zajednički život uprkos razlikama moguć i da je to ono što, istina u jednoj manjoj meri, daje specifičnosti i karakteristike razvoju verskih zajednica u pluralističkom društvu. Delovanje verskih zajednica u takvim uslovima treba da omogućiti nesmetane aktivnosti svih verskih zajednica na demokratski način. Svu težinu preobražaja društva u demokratsko, i sve prepreke koje stoje na tom putu, možemo slikovito primetiti i na pokušajima određenja uloge religije u demokratskom društvu. Ovakva uloga religije se najbolje može sagledati, kako ističu neki autori, u poziciji tzv. praktične religije.

Demokratskoj državi je potrebna praktična istina koja čini skup racionalnih i iracionalnih segmenata. Demokratski principi upravo se ostvaruju kroz ova dva konstituenta istine. Praktična istina se zasniva na moralnim postavkama, ali do tih moralnih

postavki razum teško dolazi sam, jer je često slep za nematerijalnu dimenziju stvarnosti. S obzirom na to da, kako ističe Karl Poper, religija otvara nove svetlije prostore i pokazuje puteve koji vode do njih (i tako čuva demokratsko društvo od čistog funkcionalizma) ona može biti od velike pomoći pri uspostavljanju praktične istine odnosno njene moralne konstitutivne strane. Uloga religije u demokratskom društvu se i ogleda u ispoljavanju dimenzije moralnosti, a ne u nametanju verskih zakona i odluka kao opšte važećih za sve pripadnike društva. Kroz dijalog i toleranciju u demokratskom ambijentu sa svim drugim egzistirajućim religijama u konkretnom prostornom ambijentu, koje o istim pitanjima imaju druga gledišta, moguće je pronaći praktičnu istinu. Kada govorimo o Evropi, onda je sigurno da ona, uz ujedinjenje većine podstruktura društva, teži ujedinjenju i u toj duhovnoj sferi. Globalizacija ide ka jedinstvenosti tih duhovnih prostora. Međutim, o jedinstvu Evrope bez duhovnog jedinstva teško je i govoriti. Prema tome, reč je ne samo o jedinstvu duhovnosti, već o jedinstvu različitih duhovnosti, jer svaka religija ima svoje specifičnosti i zbog toga ne treba insistirati na duhovnom zajedništvu nego na zajedništvu razlika među verskim zajednicama. Ukoliko su te razlike kulturološke, a ne dogmatske, ukoliko su u tome da je svet istoka svet milosti, a svet zapada svet pravde i zakona, onda one kao jedinstvo različitosti tako egzistiraju. Problem religijskog i duhovnog dijaloga ima svoje granice, nemoguće je postići saglasnost između različitih ideja, ali je moguće ostvariti minimum etičnosti. Ako nema saglasnosti u teološkom zajedništvu ima je u etici i moralnim principima. Znači da su etički i moralni principi zajednički i to treba da budu zadaci ovih naših konferencija. Spekulativno promišljanje, filozofsko i teološko, predstavljaće samo jednu gimnastiku uma koja neće dati neke konkretnije rezultate, razlike će postojati i opstajati. Zbog toga mislim da mi trebamo insistirati na jednom sociologijskom iskoraku od stvarnog do mogućeg.

Župnik Jakob Pfeifer

Slušajući sve vas, čovek se uči i obogaćuje, kako smo i primetili, baš u različitosti. Sa svog stanovišta gledam na to kao vernik, a kao crkveno lice za mene je u svemu polazna osnova svakako Bog. Kad pokušam biti svestan svega saopštenog u ovoj diskusiji: različitih individua, mešovitih brakova, različitih nacija, entiteta, različitih službi, onda vidim da Bog s tim apsolutno nema problema, nego je to pitanje ličnog shvatanja i životnoga stava. Ono što je bilo rečeno, da smo svi na putu usavršavanja na ovoj zemlji, znači da se nalazimo među one dvije strane, pozitivne i negativne, između Boga i đavla, i od nas zavisi šta ćemo izabrati, „iskoristiti”: Božiju ponudu da se usavršavamo i budemo *svet*, kako smo pozvani po Bibliji, ili ćemo izabrati onu drugu stranu. Dakle, u biti onoga koji vjeruje jeste da nema više šta birati; on je odabrao, odabrao je Boga, i po tom odabiranju On je dobio sve nas takve kakvi smo.

Bojaznost od prozelitizma ili „osvajanja” vjernika, je tema o kojoj je suvišno govoriti. Zašto? Jer, ako neko misli da je pravi vjernik, a može „kupiti”, „obraditi”, „osvojiti”, „pridobiti za drugu veru”, onda nije reč o pravom vjerniku. Vjera se ne kupuje, na njoj treba biti zahvalan roditeljima što su nas odgojili u vjeri. Slažem se sa onim što prof. Bremer kaže: „Crkva mora nuditi šta ima“, ali ja ne nudim ono što imam, nego ono šta sam dobio. Velika je stvar za vjernike u tome što je Bog onaj koji kaže: „Ako hoćeš, nikoga Bog ne tera”. Bog poštuje čovjekovu slobodu, čovjekovu savjest. Uzmimo primer iz Svetoga pisma iz apostolskih vremena, kada su apostoli bili pozvani pred ondašnju vlast i zabranjivalo im se govoriti u ime Isusovo. Oni su rekli da ne mogu to da prihvate i da će isto i dalje raditi. Vlast je trebalo da odluči kako će ih kazniti, i dok su oni čekali napolju, tu se nađe pametni Gamalijel koji je rekao: „Ako je to djelo, što ti ljudi rade, od ljudi – pustimo, propašće, ako je to djelo od Boga tu se mi badava borimo, to će ići dalje”. Eto šta je od onoga vremena do danas. Možemo biti etiketirani i visoko se kotirati unutar crkvene hijerarhije, posedovati različite oznake unutar institucije crkve, ali to pred Bogom ne znači puno. Da li svojim stavom nekoga ugrožavamo ili ne – to je jedno pitanje, ali Bog s tim nema problema. On nas je stvorio takve kakvi smo.

Velečasni Andrija Kopilović

Ja sam htio upozoriti na terminologiju u referatu gospodina Bremera kada govori o vjerskom uvjerenju i kršćanskom pogledu na svijet. To su dvije stvarnosti. Teološki gledano – vjersko uvjerenje za nas teologe kako to mi tumačimo – ponajprije je božiji dar i prihvaćanje vjere kao božjega dara, dakle na ponudu božiju se odgovara sa da. I taj se odgovor duboko događa u savjesti i zato je ta savjest nedodirljiv prostor, to je jedna stvarnost. Možda je tu malo taj pojam pobrkan. Govoriti o vjerskom uvjerenju stvar je savjesti, a savjest je nešto sveto i nedodirljivo, i zato svaki čovjek zaslužuje da se njegova savjest poštuje, to je jedna stvarnost, a drugo je kršćanski pogled na svijet. To je onda sustav vrednota koji na osnovu kršćanskog učenja formira jedan kršćanski mentalitet. Po tom mentalitetu se ocjenjuju razne vrednote. Dakle, može se biti u kršćanskom mentalitetu a ne biti kršćanin, ili ponašati se kršćanski a ne biti u sebi vjernik. Možda je sam taj pojam „vjersko uvjerenje” i nedodirljiv u smislu milosnome, iživljenome prema Bogu i prema čovjeku, a pogled na svijet je drugi pojam, malko drugačiji, tako da se ne bi ta dva pojma mešala.

Ovdje bih pozdravio kotorski slučaj suradnje. A ne mogu prešutjeti ni pređeni put od devet mjeseci rada Komisije za vjeronauk, koja je sačinjena od trojice predstavnika Ministarstva prosvjete, trojice predstavnika Ministarstva vjera i nas devet vjerskih službenika – predstavnika vjera, koji smo se devet mjeseci sastajali vrlo često, a da ni jedan jedini konflikt, ni misaoni ni verbalni nije izbio. Moguće je surađivati kada imamo temu i zajednički cilj na kojima radimo. Potvrđujem samo tezu gospodina Vukadinovića da se može raditi.

Ja bih prije svega pozdravio sve prisutne i izrazio podršku ovome skupu. Prije nego što se osvrnem na referat, kazaću nekoliko uopštenih stvari s obzirom na to da je ovo moje prvo javljanje. Naime, mi smo prihvatili izvinjenje organizatora zato što se ovaj važni skup održava u danima završetka ramazanskog posta, a početka ramazanskog Bajrama, što je očito spriječilo prisustvo većine predstavnika islamskih zajednica na ovim prostorima. Međutim, to isto govori koliko se malo poznajemo, pa je i takva pogreška moguća. Organizatorima, koji su podigli barjak pomirenja, uprkos tome što očito ulažu puno truda da bi ovome doprineli, tako nešto se ipak dogodilo.

Osjećao bih se nelagodno, možda i licemerno, kad bih prešao preko toga da ne izrazim svoje nezadovoljstvo zbog činjenice da na samom otvaranju okruglog stola, koji očito nije baš tako okrugao kao što bi trebalo da bude već malo zanosi na jajasto, pored šest govornika kršćanske provenijencije nije bilo prilike da se obrati i predstavnik Islamske zajednice. To mi je nejasno i smatram nedopustivim, bez obzira na objašnjenje. Za neka normalna vremena i neke normalne okolnosti to bi se moglo nazvati sitnicom, ali s obzirom na to da se nalazimo na kraju jedne decenije haosa, zločina i svega onoga što smo gledali na prostorima Balkana, onda ipak ove sitnice nisu tako sitne, pogotovo što sam ovaj projekat shvatio kao početak jednog liječenja u kome će istovremeno svi akteri biti i ljekari i pacijenti, a liječenje podrazumijeva, prije dijagnoze, priznanje samome sebi da bolest postoji, jer se samo tada odlučujemo na liječenje. Potom, naravno, ide uspostavljanje precizne dijagnoze te bolesti, a da bi se otpočeo proces liječenja vrlo je bitno da se ustanovi i uzročnik bolesti. Naravno, postoji više uzročnika. Oni su i pominjani i definisani i na ovom skupu i mnogo puta, ali ipak držim da majka svega negativnog što se desilo zadnjih deset godina na ovim prostorima, uključujući i nevjerovatne zločine, jeste pedesetogodišnja vladavina onoga što se zvalo komunistički sistem odnosno režim agresivnog ateizma, koji je vrlo nasilnički vodio borbu protiv svega što je vjersko. Naravno, kao rezultat te polustoletnje borbe imamo jedan mrak, jednu duhovnu pustoš u ljudima koja ih je zapravo udaljila od onoga što ih čini ljudima, pa su zbog toga poprimili mnoge osobine koje su znatno bliže nekim zvijerima. To je ono što je glavni uzročnik cjelokupnog ovog haosa. Zato, ako želimo, i ako hoćemo, ako smo odlučni i hrabri, moramo da to priznamo. Naravno, ne moramo mi drugima priznavati, najbitnije je priznati to pred samim sobom i pred Bogom. Rane postoje, one su vrlo ljute, gorke i nama su potrebni ljudi koji su spremni okrenuti se budućnosti, a u prošlost kako blisku, tako i onu prijašnju treba se okrenuti, zaviriti ili pogledati tek toliko ne bi li kakvu pouku izvukli. Nikako ne bi trebalo da prebiremo po tome ko je više, a ko manje kriv, ko je više, a ko manje stradao. Naravno, ovim ne isključujem nužnu potrebu tjeranja pravde, ali mislim da to nije naš posao ovdje, ljudi koji ovdje sjedimo, prije svega mislim na poglavare vjerskih zajednica, već je to posao nadležnih sudova. Naše je da u prošlost pogledamo samo kroz prizmu pouke i da pokušamo okupiti ljude koji imaju hrabrosti gutati mnogo gorkih pilula, a ima takvih. Ako tako uspijemo, ako uspijemo okupiti takve ljude, a za to treba doista i hrabrosti i odlučnosti, nesebičnosti i spremnosti, ako se složimo oko principa da ne možemo praviti sreću na tuđoj nesreći, onda postoji nada. Ovo je toliko mali prostor, uslovno rečeno, tijesan prostor za to da bi mogla jedna soba biti u požaru, a da oni koji su

---

* Muftija sandžački

u drugoj sobi mogu mirno sjediti. Jer taj požar vrlo brzo, vidjeli smo, se prenosi iz sobe u sobu, a ako ne požar onda sigurno dim koji guši isto kao i požar. Prema tome, nama treba hrabrosti da shvatimo da stanujemo u jednoj kući koja ima i velike i male sobe, ali je to ipak jedna kuća i ne može se u njenim okvirima raditi šta ko hoće, posebno ukoliko to ugrožava i onoga u drugoj sobi. Naravno, činjenica je da u okviru iste sobe ima nas koji stanujemo i živimo sa svojim brojnim različitostima.

To je princip koji zastupamo mi u Islamskoj zajednici Sandžaka, jedinoj prisutnoj danas ovdje, kao što vidite. Vjerovatno je zato i gospodin Vukadinović nije spomenuo jer je prisutna. Dakle, mi na ovom principu pokušavamo graditi cjelokupni naš rad. Podržavam tvrdnju gospodina Kopilovića, koji ističe projekat vjerske nastave o kojem se pričalo sa raznih aspekata, ali ga sada neću analizirati. Mislio sam o tome govoriti na prvoj sesiji ali dugujem izvinjenje, mi smo u 12 sati morali biti u džamiji, danas je petak kao što znate. Želim samo istaći koncept vraćanja vjerske nastave odnosno način na koji je to izvedeno iz ugla vjerskih zajednica. Saradnja koja je tom prilikom uspostavljena između vjerskih zajednica i ministarstava prosvjete i vjera, i to posle svega što se dešavalo, posle brojnih zahlađenja, antagonizama, doista je bila izuzetna i bilo je čast učestvovati u radu skupova gde su doslovce sve odluke donijete potpunim konsenzusom. To treba pohvaliti, i mislim da ovdje, u prethodnom izlaganju i u prethodnim raspravama, ponovo, nažalost, imamo dva tabora. To s jedne strane raduje, jer očito je da diskusije predstavnika vjerskih zajednica bivaju u jednom taboru. Raduje to što smo kao predstavnici različitih vjerskih zajednica u jednom taboru, ali me ne raduje to što sada umesto komunizma imamo nešto drugo što mi ponekad liči na komunizam, a ponekad ne liči i ja mu ne znam dati pravo ime. Čini mi se da smo umesto komunizma ponovo dobili jedan agresivni sekularizam koji će se danas suprotstavljati vjeronauci, sutra nečemu drugome i trećem, sve to pakujući u nekakve lijepe celofane opet vrlo uopštenih teza o ljudskim pravima, sa uočljivim elementima demagogije. Naravno, ne bih da to ikome naslovim na adresu ali je ipak očito da mi toga sada imamo. Bilo je mnogo koncepata koji su korišćeni kako bi se ovo naše društvo izvuklo iz cjelokupne krize. Mislim da je vjera bila mnogo odsutna i da joj treba otvoriti vrata. Ukoliko otvorimo vjeri vrata tako da se vjerske zajednice konsenzusom, svojim slaganjem, slože oko projekata, nema opasnosti ni za ljudska prava ni za ugrožavanje ove ili one grupacije. Apsurdno je to da su, uglavnom, oni koji sebe malo smatraju vjernicima izražavali brigu da će tamo gde ima dvoje, troje djece pripadnika islama ona biti ugrožena od kršćanstva, a da se mi iz Islamske zajednice nismo oglasili povodom toga. Dakle, nemojte nas braniti tamo gdje ne treba, a tamo gdje treba mi ćemo sami tražiti da nas branite.

Ja mislim da će se i vernici i ateisti složiti s time da u osnovi svih religija leže dve temeljne i tesno povezane vrednosti. Te temeljne vrednosti su ljubav i mir. Čak bih rekao da je ljubav, shvaćena kao ljubav među ljudima, u izvesnom smislu temeljnija vrednost, jer bez te ljubavi nema ni mira, a nema ni religije.

U skladu s mojim shvatanjem religije mislim da oni koji nisu sposobni i spremni da vole druge ljude teško da mogu da gaje i ljubav prema Bogu. Problem na ovim našim prostorima je u tome što su ratovi ne samo ugrozili i uništili mir, već su poništili ljubav među ljudima. To je ono što je mnogo teže uspostaviti. Dakle, rat pre svega poništava ljubav među ljudima i tu bih hteo da podsetim na poznatog francuskog političkog filozofa Rejmona Arona koji je prilikom prijema u Akademiju za političke i etičke nauke, pri čemu mu je simbolično uručen mač, tražio da se na taj mač upišu poznate Herodotove reči: „Niko nije tako lud da bi voleo više rat nego mir“. Kada je posle izvesnog vremena postao predsednik te Akademije, tražio je da se dodaju i reči: „Nažalost, nije tako“. U stvarnosti, mi još uvek moramo da računamo i crkve i religija, i ateisti, i svi ukupno – sa tom destruktivnom stranom ljudske prirode. Ono što mene peče, kao pripadnika generacije koja je dosta doprinela ratnim vihorima na ovim prostorima, jeste to što ta Ilijada, ta metafora rata, za koju bih rekao da je ipak ovde pri kraju, još uvek plamti u Makedoniji i na Kosovu. Mislim da smo na neki način, a to moramo priznati svi mi odgovorni za ono što se dešavalo na ovim prostorima, pa i crkve. Zbog toga tako doživljavam današnju polemiku oko toga da li je to bio rat samo ateista ili i vernika. Mislim da je problem u tome što je uloga religije u ovim vremenima Ilijade bila posredovana jakim talasom nacionalizma. Da se razumemo, vrlo sam daleko od teze da su ratovi vođeni na prostorima bivše Jugoslavije verski ratovi. Mislim da nisu i da nisu proizvedeni na religijskom nego na političkom, a šire shvaćeno i na kulturnom polju.

I kao dekan Fakulteta političkih nauka i predsednik Jugoslovenskog udruženja za političke nauke, moram da naglasim da izuzetno podržavam ISCOMET i projekte koje profesor Devetak uz pomoć Centra za istraživanje etniciteta inicira i realizuje na ovim prostorima, jer smatram da je upravo to osnov za ovakve razgovore i projekte. Zajednički smo organizovali neke od skupova u vezi sa međuetničkim odnosima, položajem nacionalnih manjina, a to su problemi komplementarni s pitanjima odnosa među crkvama i različitim religijama. Svrha ovih projekata jeste da započnu Odiseju, odnosno povratak ljudi kućama. Taj put, ta Odiseja, i metaforički i bukvalno posut je minama i političkim i vojnim.

Danas je postavljeno vrlo važno pitanje odnosa crkve i države. Postavio ga je kolega Vukomanović u svom uvodnom referatu. Smatram, a to se ponekad nema dovoljno u vidu, da su sve religije, sve konfesije i sve crkve, izuzetno važni akteri u tzv. civilnom društvu, odnosno u jednom polju koje nije ni političko i ni državno i koje predstavlja neophodan uslov da moderne države mogu da funkcionišu. Zbog toga je kako za same crkve, tako i za nas kao pripadnike društva koji ne moramo da pripadamo političkom polju i političkim strankama ili državi i državnim organima, veoma važno da crkva i religija budu autonomni, odvojeni od države, da bi mogla, kao što je rečeno u referatu profesora Tomasa Bremera, da bude kritična i prema sebi i prema državi.

---

* Dekan Fakulteta političkih nauka u Beogradu.

Crkva, kao i čitavo civilno društvo, mora da ostane samostalna, autonomna i da bude uvek spremna i kritična prema političkom polju u celini i prema državi unutar tog političkog polja. Lagodnija je pozicija biti uz državu, ali moderno društvo ne može da funkcioniše ako nema ove podele. Ja kao pripadnik civilnog društva, čak i kao ateista, zainteresovan sam, jer smatram da je to dobrobit za mene kao građanina, da crkva ostane što dalje od države i politike. Međutim, to ne znači da crkva treba da ostane van javnog prostora. Naprotiv, potrebno je delovanje crkve i religije u javnom prostoru ali pre svega kao aktera civilnoga društva, a ne kao institucija, ponekad čak potkupljenih od države. Trebalo bi voditi računa o tome da nešto što izgleda kao dnevni interes crkve, kao što je uvođenje veronauke, može da bude kontraproduktivno. Svakako bi trebalo analizirati iskustva. Primera radi, skoro sam bio u Hrvatskoj i čuo koliko ima kontraproduktivnih efekata u vezi s uvođenjem veronauke koja je dobila status marksizma iz ranijeg perioda.

Zalažem se za vrlo ozbiljnu kritiku starog režima, pre svega socijalizma, ali se ne bih mogao složiti s ocenom da se krivci za sve ovo što nam se dešavalo u poslednjoj deceniji traže kroz čitav period od pedeset godina. Time amnestiramo one koji su najodgovorniji u ovih poslednjih deset godina za ono što se dešavalo na ovim prostorima. Ne bih hteo da tako lako dobiju amnestiju i da se podvuku pod onih pedeset godina u toku kojih na ovim prostorima nije bilo rata. Vladao je ipak neki mir, s tim što se zna u kakvom su položaju bile sve crkve i religije. Želim da se jasno postavi pitanje pune odgovornosti za ono što se dešavalo u prethodnoj deceniji, jer bez toga nema ni demokratske rekonstrukcije. Može je biti, ali na slabim temeljima, kao da gradite grad na pesku. Nema ni pomirenja, ni dobrih i na zdrave temelje postavljenih odnosa, ni među različitim crkvama ni među različitim religijama, a ni u čitavom polju civilnog društva kao ni u odnosima između civilnog društva, i politike i države prema kojima moramo uvek svi (i vi koji verujete i mi ateisti) da budemo kritični, kako bi očuvali izvesnu autonomiju i distancu.

Raduje me da se na ovako značajne teme održavaju interdisciplinarne rasprave. Posebno sam zadovoljan zato što su sociolozi u prethodna dva izlaganja (kolege Vukomanović i Pavlović) na interdisciplinarnom tržištu ponudili sociološke rezultate u sagledavanju ove problematike. Mislim da je interdisciplinarna rasprava dobar način da razmenjujemo rezultate koje imamo u pojedinim oblastima teologije, filozofije, sociologije itd.

Na toj relaciji izložio bih razmišljanje o pitanju religijskog u modernoj naciji, nastojeći da afirmišem sociološki nastrojenu orijentaciju u smislu da bi trebalo da se pre svega dogovorimo šta je društvo, pa tek onda da razmatramo kako ga saznati. Znači, da se orijentišemo u sledećem smislu: da identifikujemo sociološki smisao religijskog, da identifikujemo suštinu savremenog društva u modernoj zajednici građana. Ako to ne učinimo nećemo postaviti ni u normativnoj, ni u bilo kojoj drugoj oblasti ni jedno, ni drugo, ni treće u smislu pune autonomije izražavanja prirodnosti, pa će nam, naravno, veronauka postati predvojnička obuka ili marksizam, jer smo je postavili neadekvatno prirodi i suštini koju ona ima. U tom smislu religijsko u modernoj naciji, ontologija savremenog društva i čoveka, prirodno su utemeljeni na jedinstvenoj dinamici i dijalektici etničko-kulturalnog i verskog sa građanskim. To je rezultat neumitnog spoja logosa i istorije koji se manifestuje kao univerzalna zakonitost društvenog bivstvovanja. Sociologija, uvažavajući ove društvene zakonitosti, može obavljati svoj zadatak tako da samu ideju nacije kao građanske zajednice protumači u njenom odnosu sa društvenom stvarnošću, a to znači i određenje mesta religijskog u modernoj naciji kao društvenoj stvarnosti. U ovom kontekstu može se sociološki tumačiti spoj univerzalnog i partikularnog, to jest opšte istine da su čovekova priroda i zajednica neodvojivi i, takođe, nepobitnu istinu da je ispoljavanje čovekove prirode moguće samo u konkretnoj zajednici – prostorno, vremenski i razvojno određenoj. Čovekova priroda se ispoljava i u činjenici da je čovek i *homoreligiozus*. To što u jednom društvu ima teista i ateista ne dovodi u pitanje ovu činjenicu, jer se njihov međusobni odnos ispoljava kao realan društveni odnos koji ne može apstrahovati ne samo nijedno društvo nego nijedna religija.

U društvenoj stvarnosti neminovno se uspostavljaju odnosi između podсистema svakog nacionalnog identiteta: etničkog, religijskog, kulturnog, državnog, ali se kao poseban realitet javlja neminovnost zajedničkog života. Prema tome, hermeneutiku religijskog u modernoj naciji nemoguće je zamisliti bez identifikacije društvenih uslova funkcionisanja religijskog. Moderna nacija predstavlja društveni proces nastajanja novog tipa građanina, proces obogaćivanja pojedinca u esencijalnom i egzistencijalnom smislu, a to znači i obogaćivanje religijskog. To nije asimilacija religijskog od strane građanskog, već novi način zadovoljavanja potrebe religijskog u bogatijoj, ljudskijoj, humanijoj, civilizovanijoj i kulturnijoj formi. Radi se o novoj društvenoj mogućnosti funkcionisanja religijskog kako na nivou pojedinca, tako i na nivou društva. Zajednički život u multietničkoj i multikonfesionalnoj modernoj zajednici pretpostavlja uspostavljanje opšteg dobra. Poštovanje funkcionisanja javnog dobra i interesa obezbeđuje suverenitet na unutrašnjem planu, to znači samostalno odlučivanje o unutrašnjim odnosima, a na spoljnjem planu – modernu naciju kao političku jedinicu ravnopravnu u od-

---

* Filozofski fakultet, Nikšić.

nosima sa drugim državama, odnosno političkim jedinicama. Funkcionisanje opšteg dobra moguće je jedino na principu konsocijativne demokratije gde se opšte, ili možemo reći univerzalno, ispoljava kao način adekvatnog povezivanja različitosti, a ne kao pretvaranje različitosti u isto. Tako građanski smisao postaje osnov iz kojeg se izvodi unutrašnji i spoljni suverenitet. Religijsko, kao ni političko, kulturno, etničko ili bilo šta drugo, ne smije narušavati taj princip. Ono se mora uklapati u poštovanje javnog dobra, javnog interesa iako je on nezavisan od privatnih interesa.

Religijsko ima svoju transcendentalnu sferu ali ona ne može biti usmerena u narušavanje opšteg dobra, odnosno suvereniteta moderne nacije. To je jednostavno uvažavanje činjenice da religiju stvaraju bogovi i ljudi. Sve ovo ne znači nijednog momenta podređivanje religijskog vladajućem političkom sistemu u jednom društvu. Naznačeni principi mogu biti delatni samo u tzv. aktivnom društvu, kako neki kažu – civilnom društvu, u kojem su građani istovremeno ispod i iznad sistema, i gde bi sve trebalo da bude podređeno zadovoljavanju potreba građana i njihove zajednice i gde se sve odvija u skladu sa tim potrebama, zahtevima, željama, ciljevima i odlukama. Sve institucije, pa i religijske, konstituisane su kao način i sredstvo zajedničkog bivstvovanja i življenja, s karakteristikama koje su u vezi sa osobenim istorijskim kolektivitetom. U njima je religiozno protumačeno iznova, kako bi rekla Dominik Snaper. Nema stabilnosti ukoliko to tumačenje dobija karakter asimilacije, ali ona izostaje i u slučaju izdizanja religijskog ili etničkog na nivo samostalnog političkog projekta. Prvo bi značilo gubljenje etničkog i religijskog u univerzalnosti građanskog, a drugo, libanizaciju, što predstavlja razbijanje moderne multietničke i multikonfesionalne zajednice. Moderna nacija ima za cilj da sačuva verske posebnosti, ali istovremeno i da sačuva i zajednicu. Ovaj cilj se ne može ostvarivati samo na osnovu etničkih prava, jer ona pripadnicima etničke skupine daju samo etničku moć, takođe ni na osnovu religijskih prava, jer ona reprodukuju religijsku moć, ali ne i građansku. Iz logike građanskog prava, nedopustiva su bilo kakva religijska ponašanja koja narušavaju jednaka prava bilo većinske, bilo manjinske verske grupe ili pak pojedinaca.

Javni prostor i opšte dobro ne mogu biti narušeni ničijim verskim monopolom većinske ili manjinske grupe. Time su sačuvane verske posebnosti ali sačuvana je i zajednica. Na ovoj relaciji moramo razumevati i tumačiti i objašnjavati univerzalistički princip građanstva i univerzalistički princip religije. Svaka građanska nacija hoće da pokaže svoju specifičnost u odnosu na druge i svaka religija ili verska zajednica hoće da pokaže svoju konkretnost za čoveka i zajednicu. Moderna nacija s neumitnom statističkom zakonitošću multietničke, multikulturalne i multikonfesionalne strukture brine se o karakteru društvenih veza na miran način, nastojeći da građanskim pravom sankcioniše etnokulturne i verske različitosti. Ova društvena veza čuva, neguje, usavršava čovekovu zajednicu sa ljudima i čovekovu zajednicu s Bogom. Na taj način moderna zajednica kao zajednica građana predstavlja prirodni okvir mogućnosti funkcionisanja etničko-kulturalnog i verkog, manjinskog i većinskog. Logika *gemajnšafta* u modernoj naciji ne slabi, kako su predviđali neki istraživači društvenih kretanja šezdesetih godina. Modernost upravo podstiče specifične oblike povratka verskome. Sekularizacija je u svim društvima i u svim sistemima pokazala sve svoje ograničenosti i besmislenost redukovanja verskog na građansko ili asimilaciju verskog od strane građanskog.

Na Balkanu su prisutni stalni kontrasti između preteranog pesimizma i preteranog optimizma. Stalno se negde klatimo između te dve krajnosti, i to je nešto što nam je u temperamentu. O ovom fenomenu pisao je u delu *Karakterologija Jugoslovena* Vladimir Dvorniković, koji je bio Hrvat, ali i Jugosloven u najboljem smislu reči.

Hteo bih još da kažem da su dva bića u svakom čoveku oduvek bila najjača i sa najdubljim korenima, a to su religiozno i političko biće – *homo religiosus* i *zoon politikon*. Kroz istoriju zapažamo strašnu borbu u čoveku između istinskog religioznog i političkog. Sukobljavaju se neprestano, prosto zato što nismo dovoljno religiozni, jer je najteže biti religiozan. Mi smo na putu da budemo religiozni. Ako smo iskreni prema sebi to će svako od nas reći. I nije slučajno da kroz celu istoriju imamo ovu strašnu borbu između političkog i religioznog bića i da se ta borba nasatvlja u nama neprestano.

Bez obzira na to što često ponavljamo reči Nikolaja Berdjajeva: „Antinomija carstva cesarevog i carstva božijeg nikad neće biti izmirena i prevladana u granicama zemaljskog, empirijskog života“, odnosno država i crkva ne mogu biti ni konačno sjedinjene ni konačno odvojene. One se nalaze u antinomičnom međudejstvu, dakle, bez obzira na sve ovo, naša je dužnost ali i intimna potreba kao hrišćanskih mislilaca ili religioznih mislilaca i antropologa da činimo stalne napore da odnose između države i crkve, odnosno verskih zajednica, usklađujemo i mirimo na najbolji mogući način, svesni nemogućnosti njihovog konačnog harmoničnog međudejstva. Kao što često ponavljamo reči iz Prve poslanice Jovanove: „Znamo da smo od Boga i da svijet sav u zlu leži“ tako je naša dužnost, kao i intimna potreba, da ulažemo stalan i iskren napor da zla, najpre u nama samima, potom u našoj porodici, užoj, a potom i u široj, narodnoj i nacionalnoj zajednici, budu vremenom manja. Kada sam jednog starog Svetogorskog kaluđera, pre mnogo godina, prilikom jedne od mojih poseta Atosu upitao šta da činim da ne ponavljam jedan isti greh, on mi je odgovorio kratko i jasno „Padni i ustani, padni i ustani“. Tako je mislim, i svima nama danas. Zlo koje smo svi mi hrišćanski opredeljeni građani u bivšoj Jugoslaviji i poslednjih deset godina u Srbiji trpeli od nedemokratskih oblika vladavine i od onih koji su vladali, naizgled je prevaziđeno uspostavljanjem demokratskih oblika vladanja u svim bivšim jugoslovenskim republikama. Trebalo bi imati na umu da su prilikom raspada prethodne Jugoslavije narodi koji su živeli na tom prostoru i sami tome doprineli. Nikakva spoljašnja sila i intervencija nije bila odlučujuća. Ne kažem da nije postojala, ali nije bila odlučujuća. Traženje da ostvarimo verske slobode i prava u okviru obnove i razvoja demokratije i ljudskih prava podseća me na jednu pesmu poznatog srpskog pripovedača i pesnika Veljka Petrovića koja jednim delom glasi:

„Mi sad svi znamo, hoćemo slobode
i da smo svoji u sopstvenoj kući.
Dobro, ali sloboda nije voće
koje u šešir pada ma kome“.

Prvo treba znati šta smo i šta hoćemo. Da li svi mi ovde okupljeni, religiozni ljudi i ateisti, raznih veroispovesti i denominacija, islamisti i judaisti, pa i dobronamer- ni agnostici, zbilja znamo šta smo i šta hoćemo? Ako to i znamo, da li dovoljno znamo

---

* Profesor Bogoslovskog fakulteta u Beogradu i redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti.

o tome šta hoće oni drugi koji ne pripadaju ni našoj naciji ni našoj religiji? Ako mislimo da i to znamo, da li smo dovoljno trpeljivi (jedno od značenja reči tolerancija), spremni da dozvolimo ostvarivanje verske slobode i prava i predstavnicima verskih manjina? Najzad, ako nam se čini da smo dostigli i ovakav poželjan stepen ne samo trpeljivosti, već i zainteresovanosti za tuđa shvatanja, mada se sa njima ne slažemo, da li smo spremni na dijalog sa njima umesto mnogo češćeg monologa? Verujem da ćemo se složiti s konstatacijom da dobar i pravilan odgovor na ova moja postavljena pitanja, naravno u prvom redu postavljena sebi, pa onda ostalima, nije jednostavan niti sme da bude površan. Odgovor svakog od nas koji ovde zastupamo svoje religiozno ili ateističko ubedenje u skladu je sa stepenom individualne zrelosti, kao što bi Karl Gustav Jung rekao: „Od stepena ostvarene individuacije“, a pravoslavlje od stepena dostignutog oboženja.

Da li pravilno opažamo stvarnost? Ja sam uvek bio antropološki skeptik, iako sam uvek bio hrišćanski vernik, tako da gajim potpun optimizam u pogledu pojedinca, s tim da ništa rđavo ne govorim o zajednici. Razume se, pravoslavlje je sabornost – ako smo zbilja saborni, ali postoji jedan dubok antropološki skepticizam u meni još iz mladih dana. Valjda su takvi bili jugoslovenska stvarnost i moj otac, koji je učestvovao u Prvom svetskom ratu i jedva ostao živ.

Pravilno opažanje stvarnosti. Da li pravilno opažamo stvarnost? Sada polazim samo od pojedinca. Ja sam psihijatar individualne psihoterapije, ne grupne. Tako ćete me razumeti i primiti taj deo ovako kako vam iznosim. Pravilno opažanje stvarnosti kao kvalitet zrelosti, prihvatanje sebe i drugih – drugi kvalitet zrelosti, demografska struktura karaktera – treći stupanj zrelosti. Šta treba razumeti pod demografskom strukturom karaktera? Prema Abrahamu Manslovu, velikom psihologu dvadesetog veka, to znači poštovati ljude iste, ali i različite etničke i religiozne pripadnosti. Četvrto – posedovanje zrele, a ne infantilne savesti, peto – sposobnost nezavisnosti. Ako ovim poznatim kriterijima lične zrelosti, prema poznatim savremenim psiholozima, dodamo i nekoliko drugih, neophodnih za posedovanje religiozne zrelosti, upotpunićemo sliku i pojam zrelih jedinki koje tek sa ostvarenom zrelošću mogu biti spremne na ostvarivanje verskih sloboda i za sebe i za sve ostale ljude sa kojima zajedno žive. Ovi dodaci, značajni znakovi raspoznavanja i religiozne zrelosti bili bi po mome mišljenju: prvo – izoštrena sposobnost razlikovanja dobra od zla. Ne možemo relativirati u pluralističkom društvu sveta dobro i zlo. Ja nisam tako sjajan pristalica pluralizma jer treba dobro objasniti šta se pod tim podrazumeva. Amerika je pluralistička. Nikada nisam bio u Americi, nikada joj nisam želeo ni zlo, i ovo što se dogodilo, pogodilo me je kao i mnoge druge. Ali pluralizam i liberalizam imaju svoje granice. Dostojevski je još u svojim romanima pisao: „Samo da ne dođe vreme kad je sve dozvoljeno“. Bojim se da je u Americi sve dozvoljeno. Zatim drugo: trpeljivost prema nesposobnosti drugih ljudi za takvo razlikovanje; smanjivanje egocentričnosti, a povećanje usmerenosti ka rešavanju problema drugih ljudi; trpeljivost i razumevanje u odnosu na ljude koji ne veruju u Boga ili veruju na neki drugi način; veća sposobnost religiozno zrele osobe da uoči laž, konvencionalnost i izveštačenost od prosečne. Svi mi nosimo personu, Jungov izraz: „budimo jedan prema drugome s vremena na vreme bez persone“. To je jedini način da se postigne među nama ovde i na ovakvim skupovima malo više poverenja i ljubavi. Jedini način – malo skinite personu. A normalno je da svak nosi personu. Jung kaže da je maska normalan odbrambeni mehanizam, ali

moramo biti svesni da nosimo tu masku, a da iza nje, ipak stoji čovek.

Najzad treće – negovanje kulture srca u skladu s rečima apostola Pavla iz poslanice Kološanima: „Što god činite od srca, od srca činite“. Kao Gospodu, a ne kao ljudima pokušaj ostvarivanja dva osnovna iskustva hrišćanskih svetitelja na kraju: „Dobro je oprostiti, bolje je zaboraviti i dokle voliš, opraštaš“. Braćo i sestre, ne volimo se. Ona velika istina „Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe“, potiče od starog zaveta i stoji u sve tri monoteističke religije. Ljudi na kraju dvadesetoga veka ne vole sebe. Sebičnost nije nikakva ljubav, naprotiv, sebičnost je mržnja prema sebi, s jednom maskom spoljašnje sebičnosti, ili pokazivanja sebe kakvi nismo. To je osnovni problem zapadnoevropske civilizacije i kulture koja je naravno u krizi. Nije loše što imamo islamiste ovde. Zapadnoevropska civilizacija je nesumnjivo u krizi. Ne hrišćanstvo, ne Hristos. On nam je rekao: „Biću s vama do kraja sveta i veka“. Dvadeset prvi vek će nositi sa sobom još mnogo velikih nevolja kojima možemo odoleti samo ako smo iznutra sebe pročistili. Ne spolja, ne racionalno, samo blago tebi ako ti um u srcu počiva. Kome su upućeni ovi dragoceni saveti za postepen proces sazrevanja ljudi? Ne moji, nego savremenih psihologa i religioznih velikana, da li pojedincima ili narodima? O kome i kome mi ovde govorimo jedni drugima? Zar to nije pokušaj buberovskog dijaloga ja–ti sa uverenjem da između tebe i mene postoji nevidljivi, a uvek prisutni On. Šta treba zapravo razumeti pod pojmom ostvarivanja verskih sloboda i prava u demokratiji, a da nam je pri tome suština demokratije, čini mi se, danas manje jasna nego što je bila u antičkoj Grčkoj i donedavno i u nekim demokratskim državama Evrope?

Složićemo se s time da je za dobar život građana u demokratiji potrebno dostićuće zavidne lične demokratske svesti, pod kojom smo razumeli upravo pomenute kriterije za psihološku i religioznu zrelost. Vi ćete razumeti da moje uporno nastojanje na vrednosti lične zrelosti potiče od jednog višedecenijskog psihijatra egzistencijalističke psihoterapeutske orijentacije. Nezamisliv mi je, jednom reči, bilo kakav napredak u demokratskoj svesti nekog čoveka bez neprekidnog truda i rada na razvijanju sopstvene zrelosti. Društvo i narodi sastoje se od pojedinih individua koje su na različitim lestvicama našeg zajedničkog puta prema ličnosti. Svi to znamo, ali nije rđavo ponoviti, rađamo se kao individue, ali ne postajemo svi ličnosti. Ne nalazim bolje pokazatelje, ovog puta, od onih na koje su nam pokazale velike monoteističke religije sveta.

Teško je zaobići pitanje naše nacionalne i religiozne pripadnosti. Svaki je čovek rođen u određenom narodu. Govori jezikom toga naroda i upoznaje veru svoga naroda. Tri su moguća skretanja, nekada opasna, na ovom novom putu sazrevanja preko upoznavanja prošlosti i sadašnjosti svoga naroda, njegove istorije i tradicije. Jedna je krajnost preneglašavanje svoga nacionalnog bića, uz puno ili delimično zanemarivanje religioznog bića. Ova opasnost se ogleda u negovanju arhajsko-plemenskog incestuoznog sloja u nesvesnom i svesnom biću svakog čoveka. Druga je krajnost preneglašavanje svoga religioznog bića, uz zanemarivanje ili negiranje stvarnosti postojanja svoga naroda i nacije. I treća je opasnost za čoveka jednog naroda koji je od Boga pozvan na usavršavanje, jer nam je ovaj svet dat i zadat, ukoliko svesno i nesvesno on ponavlja iz daleke istorije ljudi poznatu formulu: *Ubi bene ibi patria* (Gde mi je dobro tu mi je otadžbina). U ovom poslednjem skretanju sa božijeg puta sazrevanja vidim neke moguće opasnosti zbog jednog dela današnjeg preneglašavanja, možda već i nametanja globalizma i mundijalizma. Istinski smo kosmopoliti, Božiji saradnici, možda i njegovi prijatelji, sledbenici Hristove reči iz Jovanovog jevanđelja,

ukoliko smo u sebi ostvarili najstariji arhietip u svima nama, arhietip *homo religiosus*. Ali ovaj neophodni arhietip ostvaruje se ovde i sada, u određenom narodu u kome smo rođeni, i u određenoj religiji koju smo upoznali i zavoleli. Put ka demokratiji, i kada je idealno shvatimo, i ka ostvarivanju verskih sloboda za sve, zavisi i uvek će zavisiti samo od ostvarene slobode autonomne, ne heteronomne, u svakom od nas.

Monsinjur Mato Zovkić

Koristim priliku da postavim pitanje: što je vjerska zajednica? Kad govorimo o vjerama, religijama i državi, koju religijsku zajednicu država treba priznati i tretirati kao jednaku? Pozvaću se na svoje iskustvo u Bosni, na iskustvo u Hrvatskoj sadašnjega prijedloga zakona o vjerskim zajednicama i onda postaviti svima nama pitanje. Naime, profesor Vukomanović je rekao, tj. kritizirao je ruski Zakon o religijama, prema kojemu Ruska pravoslavna crkva ima privilegij zbog zasluge ruske crkve za kulturu naroda. Ja sam slušao jednog ruskog teologa koji je to branio i on je bio ubeđen da je to pitanje pravde. Pravde države prema Ruskoj crkvi, dok se druge kršćanske zajednice i druge religije osećaju zapostavljene.

Kod nas u Bosni postoji Međureligijsko vijeće koje se sastoji od četiri poglavara takozvanih istorijskih zajednica: židovske, muslimanske, pravoslavne i katoličke. Oni se sastaju jednom mjesečno, nekada i češće, diskutiraju o različitim pitanjima, a zadužili su grupu eksperata da sačini nacrt novog zakona o religiji i državi. Taj nacrt je od starešina odobren, predan je u Parlament, ali se pripadnici manjih ili kasnijih, takozvanih nepovjesnih religijskih zajednica u samom Sarajevu osjećaju zaknuti. Oni nisu pripušteni u klub Međureligijskog vijeća, a zakoniti su poglavari religijskih zajednica, recimo: baptisti i adventisti u Sarajevu, a da ne govorim o sasvim novima, kao što je hari-krišna i drugi. U Hrvatskoj je ovih dana u Parlamentu diskutirano o prijedlogu sličnog zakona i jedna od kontroverznih točaka jeste: „Tko određuje i tko daje sugestije državi da nešto treba priznati za novu religiju, a drugo ignorirati, jer pod plaštom religije prodaju ekonomsko izrabljivanje itd?” Neki vjerski poglavari su pitani da li bi oni htjeli biti članovi te savjetodavne komisije. Većina njih nije htjela da to prihvati već su rekli da to država odrijedi. Koga priznati za religiju, koga ne?

Postavljam pitanje gospodi koji su iz političkih i socijalnih nauka, kao teolog i vjernik. Koga priznati za religiju? Da li u društvo jedankih sa strane države i među njima priznati i one koji imaju samo deset članova i nastali su prije tri dana ili prije tri sedmice, ili one koji imaju nekakvu zajednicu, neke institucije i neku povjest?

Pol Mojzes

Kad je Isus sa svojih dvanaest učenika nastao u Izraelu u I veku, da li je on bio priznata religija ili nezakonska?⁷

---

⁷ Dikusija sa velečasnim Zovkićem.

Monsinjur Mato Zovkić

Isusov pokret je na početku bio pokret obnove, obraćenja unutar Izraela. Ja sam profesor Svetoga pisma i koliko sam ja Isusa izučio, on nije imao namjeru osnovati novu religiju, nego reformirati postojeću. Kad su njegovi propovjednici izašli izvan Palestine susreli su se sa Grčkim i novim mentalitetom. Tada je Isusov pokret postao nova monoteistička religija. Današnji židovski teolozi kažu da je Isus bio jedna od židovskih struja u I stoljeću, vrlo sličan u nečem jednima ili dugima. Je li bio priznat? Pa, ne bi završio na križu da je bio priznat. Šta ste mislili vašim pitanjem?

Pol Mojzes

Mislio sam da je jako teško odlučiti o tome da li jedna od takvih novih verskih struja može da postane u roku od deset godina važna i korisna grupa. Jako je teško za državu da odluči o tome koja od verskih grupa je legitimna, a koja nije. Ja mislim da je to više pitanje sudova da odlučuju o tome da li takve grupe prave prestupe koji su protivni zakonima, ili recimo propovedaju odnosno deluju suprotno javnom moralu.

Monsinjur Mato Zovkić

Nedavno sam bio u Budimpešti na predavanju „Ekumenizam i novi vjerski pokret”, koje su organizovale ekumenske crkve. Jedna od teme je bila: kako se postaviti prema hari-krišna recimo u Beogradu, Sarajevu, Moskvi? Da li ih dočekati na vile, ili reći: to je vaše pravo, država mora i vama milost iskazati kao što je i nama iskazuje. O tome se žestoko raspravljalo. Bio je jedan govornik iz Parlamenta Evrope i donio nekoliko primjera gdje Parlament Evrope preporuča pojedinim državama: nemojte žuriti priznati za religiju nešto što se nudi kao religija. Kao izričit primjer su naveli *Scientology*, čija crkva prema nemačkim kriterijima o religiji nije priznata. Sledbenici ove nove religije se bune i postavljaju pitanje zašto je to tako, ako ih već Amerika kao najdemokratskija država priznaje za religiju. Kako državi ponuditi kriteriologiju, vi kažete sud i to je uredu, ali ta nova religija prethodno može napraviti određene ispade.

Mislim da je za državu važno da zna sa kim ima posla. Druga je stvar da li se nama neko sviđa ili ne. Po mom mišljenju verska zajednica, po zakonu koji bi država trebalo da definiše, jeste zajednica poslovno sposobnih ljudi, bez obzira na njihov broj, koja ima zajedničke obrede, zajedničko učenje i zajedničku organizaciju. Ona mora da prikaže svoje učenje i način delovanja, da bi se utvrdilo da li nekoga ugrožava ili ne, odnosno da li ugrožava nečiji život, zdravlje, imanje, eventualno čast. Najzad, čim su u grupi tri čoveka, mora da se zna da je jedan od njih vodeći i odgovoran. Za državu bi ovo trebalo da bude važno, a ne to da li neka zajednica koja broji 99 članova mora da čeka stotog da bi bila registrovana! Ali čini mi se da kod nas sama država nema svest o sebi. Ovo što mi imamo, to je više pustava nego država, tu se radi ono što gospod Isus kaže: „Cede komarca, a kamilu proždiru”. Kod nas mogu da prođu neke velike malverzacije, a neke sitne stvari se progone, ali ukoliko ih ozakonimo onda znamo ko je starešina, s kim razgovaramo i ko odgovara. Mislim da je to s gledišta prava, a i s gledišta teologije jedino što bi bilo opravdano. Ovo drugo je sve neuhvatljivo.

---

* Pentakostna crkva, Beograd

Otvoreno je pitanje koje je, po meni, jedno od temeljnih pitanja svakog demokratskog društva. Osnovni temelj, *conditio sine qua non*, bilo kojih sloboda je jednakost ljudi i zabrana diskriminacija. Ako upotrebim sad svoj profesorski međunarodni jezik, reč je o mandatornom pravu. Zabrana diskriminacije se ne može menjati ni zakonima, ni ustavom, ni međunarodnim ugovorima, ni bilo kojom pravnom normom, osim novom mandatornom normom. To znači da zabrana diskriminacije uključuje u svim slučajevima i zabranu diskriminacije na osnovu vere i verskog ubeđenja. Kako pronaći rješenje da se nekima zakonom priznaje zabrana diskriminacije, što je obaveza države, a da se u odnosu na drugoga takva sloboda ne daje. To je jako osjetljivo pitanje u izgradnji demokratskih društava na našim prostorima.

Približavam se onome što je profesor Mojzes indirektno sugerirao: da teško prihvatamo da država određuje u šta mogu da vjerujem ili u šta ne mogu da vjerujem. U čije ime i na kom osnovu može da se meša u moju slobodu izbora da budem vjeran ili da ne budem vjeran? To bi trebalo zaista rešiti na taj način da bude zabranjeno samo ono što je protiv postojećeg zakona, što šteti javnom redu. To nudim samo kao osnovu za dalju raspravu, jer mislim da je to jedan od bitnih temelja svake demokratije. Uostalom, kako se odnositi prema individui, čoveku i državi? Danas, kao što znate, država nije više svemogućí mehanizam. Od pre dve godine počeo je da radi Evropski sud za ljudska prava kojem se pojedinac može obratiti ukoliko mu je bilo koja država članica ugrozila prava koja proizilaze iz konvencija o ljudskim pravima. To nije neka politička floskula, to je stvarni sud. Slovenija je, pošto su organi vlasti kršili prava koja proizilaze iz konvencija, već dva puta bila osuđena. U jednom slučaju radi se o državljaninu Slovenije, a u drugom o državljaninu Nemačke. Zatim, pogledajmo Ujedinjene nacije. U Deklaraciji UN o pravima čoveka, u šestom članu, tačno se nabraja sloboda vjerovanja i tamo nema nikakvih kriterija šta bi se smatralo kao vera, a šta ne. U tom smislu treba tražiti odgovore, da ne bi stvarali neku novu prepreku za afirmiranje slobode ličnosti ljudskog bića, njegovog izbora, tolerancije itd.

Da zaključim, šta je to priznanje države, šta to znači? Da li to znači da onda oni koji su u krugu tog priznanja imaju neka viša prava od drugih skupina? Da li to znači da oni mogu dobiti novac od države za svoje delatnosti? Recimo, Ustav Slovenije priznaje dve autohtone etničke zajednice – Mađare i Italijane – koje su po broju jako male i treću na pola – Rome, za koje zakon treba da odredi koja će biti njihova prava. Taj zakon do danas nije usvojen⁸. ISCOMET se priprema da postavi pitanje šta sa etničkim pravima drugih grupa koje nisu priznate ustavom, a brojne su. To su teške dileme.

---

⁸ Član 65 Ustava Republike Slovenije utvrđuje da će položaj romske skupnosti biti uređen posebnim zakonom (*primedba G. Bašića*).

Diskusija se kretala u pravcu u kojem želim da postavim pitanje. Gospodin Jerotić je na jednom mestu, čini mi se, rekao da misli da je možda suviše pluralizma. To meni izgleda kao kad bi neka žena rekla da bi ona želela da bude samo malo trudna. Pluralizma ili ima ili nema. Ako mislite da ograničite pluralizam, šta ćete raditi sa ljudima, koji ne bi upali u Vašu definiciju? Gde u tom smislu treba ograničiti pluralizam? Na koji način ćete nas koji ne spadamo u Vaš krug, u smislu kako ste ga definisali, naterati da se u njega vratimo. Imao sam još jednu primedbu: govorili ste kako je jako važno biti rođen u narodu. Tu se postavlja pitanje, šta se dešava sa mešovitim brakovima? Šta, na primer, kad se jedna Kineskinja uda za Australijanca? U kom narodu je onda to dete? U modernom svetu sve je više mobiliteta tj. sve više mešanih brakova i sve se više dece rađa. I da li su ta deca nešto manje humana?

Vladeta Jerotić

Mešovita Amerika misli da svi treba da budu mešoviti. I ako je uspela, a uspela je samo delimično u toj mešavini, to ne znači da svi evropski narodi treba da se u toku idućih pedeset ili sto godina prilagode Americi. Taj put je balkanskim narodima potpuno stran, što ne znači da ne želimo da „uđemo” u Evropu. To ne znači da u Evropi i Americi nema mešovitih brakova koji su uspeli. Ali na Balkanu mešoviti brakovi nisu uspeli. Ovde je velika tragedija zadesila dva ili više od dva miliona ljudi u mešovitim brakovima. To se pokazalo i u nedavnom ratu. Oni koji su dobro prošli, poslužiće dobrim literatima. Kako su se, pored svih strašnih iskušenja, održali brakovi bilo Muslimana–Srba bilo Hrvata–Srba? Jedino oni supružnici u mešovitim brakovima koji su pobjegli na vreme u evropske zemlje i Ameriku, relativno su dobro prošli. Oni koji su ostali ovde nisu dobro prošli. Za sada to nam ne može biti neki veliki ugled, što ne znači da možda sredinom ili krajem dvadeset i prvog veka neće biti i na prostoru nekadašnje Jugoslavije uspešnih mešovitih brakova. To će se desiti kada ne bude više ratova ili kada ljudi izgube sasvim svoju veru. Ako imate oca ateistu, a majku katolkinju ili pravoslavnu, ona će ili odgajiti svoje dete u toj veri, a otac će biti potpuno ravnodušan, ili će i ona da bude ravnodušna, i onda neće biti nikakve vere. A neće biti potrebna ni vera u školi.

Meni je strašna ta podela, opredeljenje za veronauku, za građansko vaspitanje ili ni za šta. Ni za šta – to ni Sartr ne bi tako pozdravio. Da se neko opredeli nizašta, pa bar da je to veliko Ni za šta, jer u budizmu i na drugim mestima ništa je kao sve. Mislim da moramo biti vrlo oprezni u pogledu pluralizma. Ne može se jednostavno reći – ili ga ima ili nema, već – za neke ga ima, a za neke ne. Ljudi su na veoma različitom stupnju sazrevanja, ne zaboravite to nikad. Ne možemo doneti američku demokratiju, u najboljem smislu reći, u Srbiju ili Tanzaniju, s tim da ne želim da ih potcenjujem. Mora da postoji jedan proces laganog približavanja prema nekoj vrsti demokratije, koju je vrlo teško sada definisati. Neki narodi stotinama godina živi u jednom, neka to bude i negativno, konzervativnom vidu državnog uređenja, najčešće diktatorskom, ali su ipak održali svoju veru – rimokatoličku ili pravoslavnu. Ja se čudim Americi koja je, preko

---

⁹ Otvara diskusiju s profesorom Vladetom Jerotićem, u koju se uključuju Vukašin Pavlović i Refik Šećibović.

noći, postala neobična zemlja. Za samo 200 godina, ili malo više, dostigla je sadašnji nivo razvoja – to je čudo Božije, razume se. Ali ako se osvrnemo i na prošlost, koju Amerika nema (Vi srećom niste Amerikanac u pravom smislu reči), upitamo se kako se jedan obrazovaniji Amerikanac oseća kad dođe u Evropu. I pored Božijeg čuda, nemoguće je za 200 godina, stvoriti kulturu. Kultura se stvara hiljadama godina kao, recimo, indijska. U Indiji se ne može uvesti pluralizam svojstven američkoj demokratiji, ni u Kini a ni na Balkanu. To ne znači da ne želimo u Evropu i ne znači da želimo da se izolujemo. Progres, u dobrom smislu, zahteva vreme, a to vreme gubimo iz vida. Uvek je bolja evolucija od revolucije, a ljudi su često nestrpljivi. Margaret Tačer je, u Parizu, prilikom proslave Revolucije pred celim svetom, pred televizijskim kamerama rekla Miteranu: „Vaša Francuska revolucija nije bila potrebna, otkad je bila revolucija u Francuskoj nastalo je nasilje u celoj Evropi“. Konzervativna političarka, ali ne mogu, a da je ne pohvalim.

Ljudi su i evolucionari i revolucionari, to zavisi od naroda, od istorije. Ja nikada nisam bio nikakav revolucionar, iako odavno znam za Čerčilovu sintagmu: „Ako nisi bio revolucionar u mladosti, a konzervativan u starosti nisi dobro proživio vek“. Hrišćanstvo me je spasilo, tu nema revolucije, jedina revolucija je bila dolazak Isusa Hrista na svet, a koji je rekao: „U sebi vodi revoluciju“. Ja stalno ponavljam da kad nemaš borbu u sebi proćiruć se na druge i drugi mora biti kriv. Ako nije neko iz tvoje porodice, bićeš ti kriv sused, a prvi susedi su Hrvati, Muslimani. To treba izgoniti, a sazrevanje traje jako dugo. Dakle, vremenski period je odlučujući u pogledu približavanja naših ljudi pluralizmu.

Vukašin Pavlović

Ne mogu da odolim i da se ne uključim u raspravu. Smatram da pitanje pluralizma, dakle diverziteta, različitosti, nije stvar ljudi. Ateisti će reći da je to stvar prirode, vernici će reći stvar Boga i mislim da ljudska vrsta može mnogo da nauči od prirode, odnosno od Boga. Ja sam ateista, ja ću govoriti o prirodi. Čak i u Starom zavetu pomenuta Nojeva barka ima jednu strašno važnu poruku za ovu temu: i Bog kao svemoćni tvorac svega, pa i čoveka, zahteva od Noja da u barku uvede od svake vrste po jedan par. Ne može Bog čoveka da spasi, a da ne spasi i druge vrste. Dakle, već je Tvorac pravio raznovrsnost, religijski gledano.

Što se mene tiče, ja mislim da je to priroda uradila i to je prednost ljudske vrste i način na koji ona može da opstane. Od stoika, od Zenona, znamo da je najveća ljudska vrlina živeti u skladu sa prirodom. Neka kažu vernici da je najveća vrlina živeti u skladu s Bogom. Prihvatam to, ali mali grehovi se kumuliraju i postaju veliki i to uočavamo iz onoga što nazivamo odnosom čoveka i društva prema prirodi. Kulturni diverzitet je, takođe, prednost kao i prirodni, kao što je biološki ili Božiji. Samo u nepovoljnim političkim uslovima koje stvaraju ljudi prednost postaje hendikep – to što je trebalo da bude prednost na Balkanu je postalo mesto za klanicu.

Kada je stvarana grčka civilizacija, a ona je osnov zapadne civilizacije, upravo ta raznovrsnost i činjenica da su bili na tromeđi Evrope, Azije i Afrike, i to da su mogli da uzmu nešto od prethodnih civilizacija bile su prednosti. Mislim da je incestuoznost, na kojoj Vi¹⁰ insistirate, vezana upravo za izolaciju. Tamo gde imate blokirano društvo,

---

¹⁰ Profesor Jerotić (*primedba G.B.*)

tamo gde nema pluralizma, tamo gde ljudi ne mogu da se mešaju, tamo gde nema mešanih brakova, tu je incestuoznost i bukvalno i metaforički. Uzmite, na primer, ostrvo. Ne može zajednica da bude jedno samoizolovano ostrvo gde ima incestuoznosti i gde Bog ili priroda stvaraju bogalje i u duhovnom i u fizičkom smislu.

Hteo sam da učestvujem u raspravi u vezi s pitanjem šta možemo da definišemo kao religiju? Tu postoji jedan legalni aspekt, ali postoji i jedan aspekt širi od pravnog – društveni. Sa stanovišta pravnih i političkih nauka možemo se pitati šta je pravda. To su pitanja istog ranga i od Aristotela, pa nadalje, nemamo bolji pravni odgovor na pitanje šta je pravda nego: “Idite na sud”. Ono što sud kaže to je pravda. U religijskom smislu, postoji jedna šira društvena situacija, gde imate lično pravo da se opredelite za ateizam. Možda će ateista vremenom postati vernik koji će verovati u svog Boga. To je privatna stvar i tu država ne može da uđe u našu svest, u našu privatnost, u ono što je unutar nas. Ni država, ni Bog.

Ukoliko problem razmatrate pravnom logikom, uočavate problem sekta. Ako one kao jedna porodica ne ugrožavaju druge, ako ne ugrožavaju neke vrednosti temeljnije od prava na religijsku slobodu, recimo pravo na život, nema država šta ni da ih priznaje ni da ih ne priznaje. Izuzetak bi bili slučajevi ako oni sami traže, na primer, da formiraju crkvu, pa da deluju u okviru nekog javnog polja kako bi regrutovali i druge i tako tražili podršku. Dakle, kada neka religija hoće da pravi crkvu kao društvenu instituciju neminovno mora da uđe u legalni prostor. Mora da ide na sud ili kod organa koga je država odredila da je registruje kao instituciju. Dotle ona ostaje u sferi privatnosti u kojoj su religije jednake, bez obzira na istorijsku zaslugu, bez obzira na brojnost. Kada na ovom mestu u raspravu uvedemo pitanja naroda i nacije, onda umnogome spuštamo zavesu, a ne pojašnjavamo problem. Pitanje nacije je tvorevina modernoga doba, iako reč etnicitet potiče od starogrčke reči *ethnos*, koja znači boravište, stanište, zajedničko boravište. Ljudi su se zajedno nastanjivali, gradili običaje, stavove, vrednosti, jezik. Situacija se dodatno iskomplikovala kada je na dnevni red postavljeno pitanje formiranja nacija koja je veoma važan element modernog društva.

U vezi sa raspravom o diverzitetu, mislim da je nacija jedan od načina etničkih grupa da zadrže kulturnu različitost, osobenost. To je jedna reakcija na globalizaciju, na razvoj visoke tehnologije kojom nas svet želi učiniti jednakima. Međutim, ako bi svi bili jednaki, imali bi socijalnu entropiju. Nemam ništa protiv toga ali nisam za to da mi se definiše da sam ja Srbin samo zato što sam tako rođen, zato što su mi majka i otac Srbi. Svi smo mi mešani, ja sam siguran da smo mi na ovim prostorima svi mešani. Prema tome, ja hoću da biram da li sam Srbin, kao što je bilo velikih Srba koji su bili rođeni Hrvati. Prvi predsednik Srpske akademije nauka bio je rođeni Hrvat. Kao što je bilo velikih Hrvata koji su rođeni kao Nemci i obrnuto. Molim vas, hoću obe opcije. Jedno je pitanje rođenja, a drugo moga izbora.

Refik Šećibović

Nisam mislio da se uključujem u raspravu, ali pošto sam iz mešovitog braka, mislim da je interesantno, pogotovo što se bavim religijom, da ukažem na svoje iskustvo koje je vrlo specifično. Pazite, ja sam ateista iz mešovitog braka. Moja deca su pravoslavni vernici. Smatrao sam da je njihova sloboda i pravo da budu ono što žele. To je nivo svesti koji, mislim, da tek treba da dostignemo. Imao sam priliku da sretnem

ljude koji su imali slična iskustva. U poseti mi je bila gošća iz Amerike, devojka kojoj je otac sa Cejlona, a majka iz Bangladeša, dok je ona hrišćanka. Teško je u današnje vreme definisati mogućnost ograničenja slobode izbora. Kad govorimo o tome da li je to američki ili evropski model, ja mislim da je to model koji smo svi nasledili. Ako pogledamo u ranijim civilizacijama, videćemo da problem mešanja nije nov, nego da je reč o problemima našeg kretanja i međusobne slobode izbora. Suočeni smo sa nizom barijera, a najteže se savladavaju kulturne barijere. Najlakše ćete po svim religijskim zonama i svim prostorima raširiti tehnološke barijere, ali najteže ćete uklanjati kulturne barijere. Upravo mogućnost slobode izbora ograničava ove druge faktore koji proističu iz prirode društvenih odnosa.

Kada govorite o zajednicama, važan je način na koji ih posmatramo. Bilo je reči o religijskom, sociološkom pristupu zajednicama, a ja ću ukazati na još jedan – geografski. Ako prostorno uzmete šta je crkva, šta je zajednica na jednom prostoru onda dolazite do zaključka da crkve kao organizovani sistemi imaju ogroman značaj u prostoru, što male zajednice nemaju. Država, koliko god upravljala nekim prostorom, mora da vodi računa o crkvi kao društvenom faktoru. Zato se vraćam na ljubav kao ključni elemenat harmonizacije, na šta je episkop Lavrentije ukazao. Imamo li ograničenja kad je u pitanju ljubav, prema Bogu ili ljudima, možemo li je ograničiti normama ili kretanjem. Mislim da bi odatle trebalo krenuti, kako bi razumeli slobodu izbora.

Otvoren je još jedan problem od temeljnog značaja, koji je po svemu evropski i nema dodirnih tačaka sa Amerikom. Unutar ogromnog evropskog prostora, mislim na Evropsku uniju, stvorila se situacija koja je specifična i na koju se nismo navikli. Naime, Evropska unija nije samo unija zajedničke proizvodnje, carina itd., nego je sve više unija ljudi. To znači da se ljudi poslednjih godina, nakon ukidanja granica, mogu slobodno kretati po jednom velikom prostoru. Svako sprečavanje tog kretanja je oprečno i znači kršenje određenih prava u Uniji za koje je, takođe, nadležan ranije pomenuti Evropski sud za ljudska prava.

Ako govorimo o socijalnoj mobilnosti unutar tog velikog prostora onda ukažimo na privilegiju mladih ljudi da, ukoliko znaju jezik i ukoliko su sposobni, traže zaposlenje na čitavom tom prostoru. Dakle, nisu više vezani za državu i lokalnu zajednicu. Drugo, oni mogu da se nasele, na čitavom tom prostoru, naravno, uz manje ili veće poteškoće. Kao građani Evropske unije imaju određena prava. Pre svega imaju pravo da biraju i da budu birani u organe lokalne zajednice u kojoj su nastanjeni. Izorno pravo ostvaruju i prilikom izbora za članove Evropskog parlamenta. To su neki novi momenti, na koje nismo naviknuti. Naviknuti smo na državu kao garanta naše bezbednosti, naših prava, na teritorij koji treba da čuvamo, a nesreća je da su borbe za teritorije uzrokovale većinu tragedija. Borba za teritorij, za kontrolu gde će biti granice, gde ćemo biti mi, a gde oni, unesrećili su sve narode u JIE. Kako to uklopiti u taj proces, svi kažemo evropske integracije? To je jedan složen problem.

Još je složeniji problem kako unutar novog evropskog doma stvoriti prostor za multikulturalizam, za mnoštvo kultura i jezika koji postoje unutar Evropske unije. U Uniji je u zvaničnoj upotrebi u institucijama jedanaest jezika, a govori se još na 48 različitih jezika. U vezi s tim izražene su nove tendencije. Recimo, Španija – svi znamo za španski – pored katalonskog koji je već neko vreme zvaničan jezik regije Katalonije, javlja se i galicijski jezik, na severu, kao sledeći zvanični jezik jednog mikroregiona. Još pre pet godina rekao bih da je to nemoguće, ali savremeno doba je nametnulo potrebu za traženjem novih puteva rešavanja problema, eliminisanja situacija koje mogu da budu izvor političke tenzije, da podstiču socijalne sukobe itd.

Na koji način se možemo prilagoditi ovim tendencijama? Ja sam pokušao unutar Slovenije otvoriti taj problem, jer nije to samo stvar Unije. Kako se pripremiti na to da svaki građanin Unije koji ne mora biti iste boje kao što sam ja, koji nije iste vjere, ima pravo da se nastani na prostoru cele Unije. I niko mu to ne može zabraniti. Nema više policije, carine, vojske, čitavog državnog aparata koji štiti teritorij od nekoga ko hoće da naudi. To nije tako lako, velika je to dilema, koju ćemo verovatno morati da razrešimo. Možda moja generacija ne, ali buduće svakako. Kako našu tradiciju, sve te pojmove nacionalne pripadnosti, vjerske i druge, uklopiti u jedan novi prostor za koji ne plediram ni da je bolji ni lošiji, ali je svakako stvarnost mimo koje ne možemo, osim ako hoćemo da budemo još 100 godina na marginama, kolonijalnim marginama nekog evropskog prostora i što nam ne može biti na čast, jer neće podstaknuti naše dostojanstvo i našu budućnost.

Nema sumnje da celokupan razvitak i prirode i društava vodi ka sve većem broju pluralizama, ka brojnim različitostima. Od jezika i religija do etničkih grupa itd. i to je nešto što ne možemo sputati, što se neće moći ograničiti nikakvim zakonima i ograničavanjima.

Drugo pitanje je sloboda savesti i sloboda veroispovesti. To je jedno od ljudskih, danas prihvaćenih, prava i sloboda. Ograničavanje toga potpada pod ograničavanje ljudske slobode. To je jedna strana problema. Druga strana problema, o čemu sam pisao, jeste savremeni agresivni prozelitizam. On ide za tim da konvertuje neke vernike, svejedno koje vere, i da ih pridobije za neku drugu veru, što, uglavnom, ne prolazi bez sukoba i bez konflikata. U XVIII veku Volter, veliki pristalica tolerancije i jedan od značajnijih teoretičara te ideje, u svojoj Raspravi o toleranciji naveo je primer Japana. U njemu je dugo egzistiralo, bez ikakvih sukoba i tenzija, dvanaestak religija. Onda je uneta još jedna religija, koja je počela da od onih dvanaest ranijih pridobija vernike za sebe. Zatim je došlo do velikih sukoba i krvoprolića. Svi novi vernici bili su poubijani ili odstranjeni iz japanskog društva.

Koji su motivi i koji su osnovi za današnje konverzije? Da li su one odraz stvarnosti i stvar nečijeg uverenja da je neka veroispovest bolja od druge? Već sam govorio o iskustvu koje smo stekli prilikom posete jednom velikom i dobro uređenom romskom naselju u Sofiji. Na naša pitanja o veroispovesti Roma nastanjenih u tom naselju domaćini su nam objasnili da do pre 10 godina među njima nije bilo ni jednog jedinog protestanta, a danas čak 60% pripadaju ovoj veri. Mislite li da je to došlo iz neke promene verskih uverenja? To je došlo odatle što dolaze neki ljudi koji nude male sitne prednosti – materijalne, socijalne, ili mogućnosti da odu na Zapad, da dobiju lakše vize, da se presele, da emigriraju. U Kini je, recimo, četrdeset miliona ljudi prihvatilo jednu novu versku školu koja nije nijedna od ovih nama poznatih, hrišćanskih ili muslimanskih ili nekih drugih. Kinezi su takve tendencije ograničili, zbog čega su kritikovani u raznim forumima Ujedinjenih nacija. Međutim, Kina to pravda nečim što se u evropskoj tradiciji dugo podvodi pod „državni razlog”. Oni smatraju da bi uvođenje novih religija moglo da bude elemenat razaranja kineske države, jer bi, najverovatnije, izazvali građanske ratove, slične onima koji su u prošlosti pustošili ovu mnogoljudnu zemlju. Onda se taj državni razlog na neki način mora uvažavati.

Sledeće, ako se cela zapadna Evropa zalaže za slobodu kretanja, što lično podržavam već 40 godina, zašto onda ne ukinu šengenske vize? Zašto bar one ljude koji nisu nigde nikakvo krivično delo počinili ne puste slobodno da hodaju po toj zapadnoj Evropi, nego imaju svoje državne razloge zbog kojih to ograničavaju i prema vani podižu nevidljiv zid. Jedan nemački profesor je na predavanju, održanom 1989. godine na Kolarčevom narodnom univerzitetu predvideo: „Ova gvozdена zavesа će biti ukinuta, ali da znate da će prema čitavoj istočnoj Evropi stvoriti novu gvozdenu zavesu još manje propusnu od sadašnje”.

Prema tome, neko se brani ovakvim zavesama, a drugi nekim drugim načinima. Teško je tu izričito zastupati jedno stanovište, jer su ova pitanja prilično složena. Čuli

---

* Redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti i predsednik Naučnog saveta Centra za istraživanje etniciteta.

smo da je ruska država usvojila zakon kojim je prihvatila nekoliko verskih denominacija, uključujući muslimansku, budističku, mislim čak i konfučijansku, nisam samo siguran da li katoličku i jevrejsku. U Srbiji se sprema sličan zakon, u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini takođe. To su opšti trendovi koji nisu saglasni sa idejom slobode veroispovesti, slobode verskog opredeljenja, ali postoje i drugi razlozi koje bi trebalo pažljivo odmeravati.

Trebalo bi naglasiti da je važno da čovek koji hoće da menja veru to čini slobodno, zbog svojih ubeđenja, bez ikakvog organizovanog pritiska, bilo druge crkve, bilo države ili neke nužde zbog koje je sloboda u suštini ograničena. Onda to nije stvar slobodnog izbora nego izbora iz nužnosti koji nije potpuno slobodan.

Prava sloboda veroispovesti podrazumevala bi da država neće ničim, pa ni zakonima, regulisati položaj verskih zajednica. Takav je slučaj, kao što znate, u SAD, gde jedan od deset amandmana koji su doneti 1791. godine utvrđuje da država ne može zakonom da reguliše pitanja koja se odnose na položaj crkvi i da se neće donositi nikakav zakon koji će regulisati to pitanje. Međutim, pre donošenja Ustava u SAD, na predlog zakonopisca Tomasa Džefersona, usvojen je Zakon o odvajanju crkve i države. Već tada se razmišljalo o tome da ukoliko crkva postane državna ili država crkvena, onda oni koji tome ne pripadaju nisu ravnopravni. Taj Tomas Džeferson je sam sebi pisao šta će biti na njegovom nadgrobnom spomeniku urezano. Iako je u dva mandata bio predsednik SAD, Džeferson je smatrao da je važnije da na njegovom nadgrobnom spomeniku bude uklesano da je osnovao Univerzitet Virdžinija i napisao Deklaraciju o nezavisnosti SAD i zakon kojim se razdvajaju crkva i država.

Povodom šengenskog režima viza – ne treba da idete u Nemačku. Isto ono što je na predavanju u Beogradu rekao jedan nemački profesor 1989. godine, izgovorio sam lično 6. decembra 1989. godine u Berlinu, na Potsdamskom trgu, koji je danas potpuno promenio izgled. Dakle, tačno je da se i dalje održava nevidljiva barijera, međutim, istina je i to da sprečavanje kontakata između ljudi postoji i izvan šengenskog režima. Pre desetak dana, u svojstvu eksperta Vijeća Evrope, putovao sam za Albaniju i Makedoniju, kako bih pomogao u vezi sa formiranjem regionalne saradnje oko Prespe i Ohrida. Toliko viza koliko sam dobio na tom putu nisam dobio u poslednje četiri godine. Čak toliko da bi trebalo da promenim pasoš idući tjeđan. Ističem ovaj primer, jer želim da ukažem na to da moramo sopstvenim primerima inicirati i razvijati otvorene oblike saradnje, uklanjati prepreke među nama, koje su postavljane kretanju ljudi i protoku ideja. Pustimo sad koncepciju da samo država može štititi nas, tradiciju, istoriju. Hajde, da štitimo sami sebe!

Ukazaću na još jedno lično iskustvo. Živeo sam u Beogradu s porodicom i moja deca su pohađala srpsku školu, a verujte mi da su obrazovana više slovenački, po kulturi i drugome, nego deca koja su bila u opštoj slovenačkoj školi sve vreme. To znači, da bi roditelji trebalo da ulože više napora u odgoj djece, kako bi zadržali svoje korijene. Dakle, nisu neophodni država, zakoni, policija, koji će da kažu šta moraš da budeš. Mlade generacije će na to obrnuto reagirati.

Na taj način, kao na veliku porodicu, ja gledam i na verske zajednice. Najlakše je biti uspješan u jednom ambijentu gde imaš državu iza sebe, organizaciju sile koja ti kaže: „Ti si naš, a drugi su pod znakom pitanja“. Hajde, da pokušamo da idemo u pravcu stvaranja društava u kojem ćemo u skladu sa svojim ubeđenjima, otkrivanjem istine, nuđenjem duhovnog razvitka, ljudima biti atraktivni. Tada ćemo verovatno napraviti Bogu dopadljivo društvo ne čekajući da to obezbedi država, zakon, parlament.

Pluralizam podrazumeva i veće obaveze individua i grupa u smislu očuvanja svoje kulture, tradicije, vere, slobode... Prularističko društvo znači da uvažavamo prava drugih, a ne samo sopstvena. Izvršenjem svojih prava ne mogu ugrožavati prava drugoga! Kako stvoriti tu simbiozu? To je velika umetnost ljudske istorije koju mi nećemo razrešiti, mada stremimo u tom pravcu. Ma kako da smo kritični prema modernoj Evropi, ona je ipak stvorila odgovarajući model društva. Posmatrajte bilo koji evropski gradić i videćete čitavu paletu rasa i naroda. Dakle, možemo da odlučimo: ili ćemo ići u tom pravcu ili nećemo, to je naše pravo. Ne budemo li išli, mislim da ćemo s vremenom biti u situaciji težoj nego što smo danas. A današnja situacija, ruku na srce, je možda gora od svake koje se sećam iz istorijskih knjiga. Na području prethodne Jugoslavije nema više država suverenih u klasičnom smislu. Nema ni autonomnih pojedinaca, ni grupa. Ne znam ni za primer da ljudi odlučuju o svojoj sudbini na ovom prostoru. To nam nije na čast, ni vernicima, ni nevernicima, ni državama, ni političarima. Stvorili smo neko stanje gdje možemo da budemo ponosni da smo ipak ovde, ali nažalost to stanje se ne može uklopiti u viziju neke savremene civilizacije. Da li je vizija te civilizacije dobra ili loša, u to se ne upuštam, ali mehanizmi njenog razvoja postoje, deluju.

To je dilema koja je, po mom mišljenju, pred nama i nije ni malo jednostavna. U teoriji znaju, posebno oni koji se bave etničkim pitanjem, da čovek koji migrira iz ovog područja u, recimo, američko društvo, u drugoj generaciji se integrira i čak asimilira u

trećoj generaciji. Međutim, ako do preseljavanja dođe u okviru regionalne prostorne distribucije to se ne dešava. Naprotiv, asimilacija i integracija su slabo izraženi, a sklonost ka sukobima je veća. Kakva je budućnost pred nama samo Bog zna.

Slobodan Vukićević

Mislim da mjeru pluralizma moramo dovesti u vezu sa kvantitativnim, statističkim zakonomjernostima stvorenog multietničkog, multikonfesionalnog društva. To znači da se mjera pluralizma crnogorskog društva odnosi na 65% Crnogoraca, 12% Muslimana, 9% Srba, 7% Albanaca, 1% Hrvata itd.

Kvalitativna određenost ovakvih društava najbolje se može objasniti Gidensovom ontološkom sigurnošću u pogledu stabilnosti etnokulturnog identiteta.

Sledeća stvar koja je takođe kvalitativno i racionalno određena odnosi se na drugi elemenat ontološke sigurnosti – stabilnost materijalnog i društvenog okruženja koje je povezano sa merom opšteg dobra, javnog interesa, javnog prostora, gdje parcijalni identiteti ne mogu biti izraženi tako da naruše mjeru opšteg dobra i javnog interesa zajednice.

U vezi sa Zakonom o crkvama Ruske Federacije iz 1997. godine, vidim barem dva problema koji se odnose na model tradicionalnih ili „priznatih” religijskih zajednica. U zakonskom domenu, mislim, da je uvek mnogo bolje rešenje jasna pravna distinkcija između crkve i države, koja ustanovljava jednakost religijskih zajednica pred zakonom. Prvi problem vidim u tom određenju tradicionalnosti, koji je za mene dosta arbitražan kriterijum, naročito ako uzmemo u obzir način na koji se određuje šta je tradicionalno za jednu državnu zajednicu u odnosu na objektivnu istorijsku i demografsku dinamiku. Recimo, ako razmatramo pitanja etničkih odnosa i neka druga, iz XIV, XV, ili XIX veka. Ako imamo dve zajednice iz XIX veka, a jedna je tradicionalnija, da li je isključujemo iz ovog domena ili ne? Tu vidim probleme – zbog takve inherentne arbitrarnosti. Drugo, još važnije pitanje jeste da li su onda prema takvom modelu sve druge religijske zajednice i dalje jednake pred zakonom ili ne? To je za mene još važnije pitanje. Ili su pripadnici tih zajednica nejednaki, ili su jednaki zbog svoje religijske pripadnosti? Ako umesto religijske pripadnosti uzmemo neki drugi element njihovog identiteta, recimo etničku, rasnu ili polnu pripadnost, onda, ukoliko tako postavimo stvari, nailazimo na problem da jedan broj zajednica moramo preventivno sankcionisati. Na taj način smo ušli u osetljiv prostor potencijalne nejednakosti pred zakonom i diskriminacije. Tu vidim problem, i zato mislim da mnogo manje teškoća proizilazi iz modela gde je jasno postavljena pravna distinkcija, odnosno separacija, između crkve i države. Mislim da su tu stvoreni mnogo bolji uslovi za razvoj religijskog pluralizma. Odnosi među religijskim zajednicama u okviru takvog modela održavaju se na normalan način. Ne vidim nijedan razlog da se unapred bilo šta u ovom domenu sankcioniše nekim zakonima ili ustavom.

---

¹¹ Dopuna rasprave koju inicira Vojislav Stanovčić (str. 106).

U vezi sa predloženim zakonom o vjerskim slobodama u Jugoslaviji trebalo bi skrenuti pažnju na zaključke do kojih se došlo tokom dosadašnje rasprave. U nacrtu ne postoji nejednakost između tradicionalnih i drugih vjerskih zajednica u smislu njihovog priznavanja. Izvesna podela, na tradicionalne verske zajednice i one druge, postoji. Pobrojane su tradicionalne zajednice i više ih je od četiri, ne znam koliko tačno, ali po tom nacrtu, ako se usvoji, svako ima pravo formirati bilo koju vjersku zajednicu. Istina, razlika je napravljena kod jedne suštinski ne puno važne stvari, koja se odnosi na registraciju vjerskih zajednica. Naime, tradicionalne vjerske zajednice ne podležu nekoj posebnoj proceduri radi registracije. One zbog svoje tradicionalnosti podležu svojevrsnoj notifikaciji, odnosno svečanom činu uručenja rešenja priznanja njihovog statusa. Kod drugih vjerskih zajednica predviđeni su izvesni kriteriji u smislu broja članova i drugih formalnosti. Istina, to nagoveštava diskriminaciju. Lično nisam pobornik ni jedne ni druge opcije, iako islamska vjerska zajednica pripada redu ovih tradicionalnih, pobrojanih u samoj preambuli.

Ako idemo principom proširivanja slobode ili stavljanja svih pod isti aršin, onda nailazimo na drugi problem. Ko je taj, ko ima moralno ili bilo koje drugo pravo da može Srpsku pravoslavnu crkvu ili Islamsku zajednicu ili Katoličku crkvu, koje su starije ne samo od ove države, nego od svih tih pravnih i političkih sistema koji su postojali, natjerati da idu na šalter i pišu zahtev za svoju registraciju. To je vrlo krupan problem, koji bi trebalo uzeti u obzir. Mislim, da predlagač nastoji da uspostavi balans, kako bi problem ublažio. Koliko će u tome uspeti ne ovisi samo o grupi eksperata i pravnika koji na tome rade, nego i o samoj javnosti, koja će to propratiti: mediji, intelektualci, vjernici, političari i svi drugi koji će se uključiti u raspravu.

Želim da ukažem, kao nekoliko prethodnih diskutanata, na čini mi se, veći problem, koji se odnosi na procjenu opšteg interesa očuvanja zajednice, odnosno na državni interes. Situacija bi verovatno bila povoljnija da je, inače restriktivni, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica donet u vrijeme komunizma dosledno primenjivao. Primjena zakona zavisila je od uskog kruga ljudi koji su tumačili šta je državni interes, šta je opšti interes i koji su zaključili da je sprovođenje zakona suprotno tom interesu. Dakle, bojim se manipulacija prilikom primjene zakona, a ne postupka donošenja. Nijedan zakon, čijem usvajanju prethodi javna rasprava, ne može biti loš. Problemi su nastajali dok su se zakoni pripremali i donosili „ispod stola”. Nisam pravnik, ali mislim da je bolje imati ikakav nego nikakav zakon. Posebno zato jer smo suočeni s pravnom prazninom koja je nastala ukidanjem predašnjeg Zakona o vjerskim zajednicama. Taj zakon je trebalo da važi dok se ne pripremi drugi, ili je trebalo tražiti neko privremeno rješenje. Umesto toga, od 1993. godine, sve je prepušteno na volju činovnicima u nekom od republičkih ili saveznih ministarstava koji su opet na osnovu kriterija podobnosti ocjenjivali koja crkva, koja vjerska zajednica, može da funkcioniše i na koji način, i koja, naravno, ne može. Iz toga su proizašli mnogi problemi, a ja ću ukazati na jedan koji se odnosi na položaj Islamske vjerske zajednice u Crnoj Gori. Južni deo Sandžaka u kojem živi veliki deo Bošnjaka prostire se na sjeverni dio Crne Gore. Prema usvojenoj teritorijalno-administrativnoj jurisdikciji brigu o njima vodi muftija, čije sjedište je u Novom Pazaru, u Srbiji. Vlast Crne Gore u tome vidi opasnost po državotvornost Crne Gore i u tom smislu zagovara isključivo postojanje i jurisdikciju Islamske zajednice Crne Gore sa sjedištem u Podgorici.

Ukoliko Srpska pravoslavna crkva i Katolička crkva svojom administrativnom organizacijom ne poštuju državne granice (jurisdikcija episkopa crnogorsko-primorskog prostire se i na dio Albanije i Srbije), zašto bi ih respektovala Islamska zajednica? Princip međudržavnih i međurepubličkih granica u vezi sa jurisdikcijom vjerskih zajednica ne može biti relevantan. Dakle, ovde nije problem u tome da li u Crnoj gori postoji, ili ne postoji Zakon o vjerskim zajednicama, već u primenjivanju određene politike na čiji branik su, uostalom, stali mediji tumačeći je interesom države.

Dakle, glavne probleme bi trebalo očekivati u primjeni zakona, odnosno političkih procena centara moći. Ukazaću na još jedno pitanje koje je proisteklo iz diskusije, a koje se odnosi na raskorak između faktičkog stanja i pozivanja na ljubav. Tu postoji jedna velika praznina, koju bi nečim trebalo popuniti. U tom smislu predlažem da pažnju posvetimo utvrđivanju zajedničkih interesa kao prelaznoj fazi do ljubavi. Ako shvatimo da su nam, između ostalih, zajednički interesi mir i međusobno uvažavanje većinske i manjinskih zajednica, na putu smo sazrevanja. Kada predemo sve te korake biće nam lakše da se volimo kako to od nas Bog dragi traži.

Milan Vukomanović

Potpuno sam saglasan s efendijom Zukorlićem da sam problem ne mora nužno da proističe iz zakona ili odsustva zakona. Problemi najčešće nastaju u životu, u praksi religijskih zajednica. U današnjoj štampi je objavljeno da je na borčanskoj crkvi osvanuo natpis: „Marš iz Srbije”. To je poslednji primer verske netolerancije koji dolazi iz realnog, grubog života verskih zajednica.

Poseban problem nalazim u „šalterima”, odnosno u registraciji verskih zajednica. Po mom mišljenju, slobodan religijski život i autonomno funkcionisanje religijskih zajednica nespojivi su sa razvijenom birokratizacijom koja zahteva strogu registraciju verskih zajednica. U praksi se bolje pokazao liberalniji model koji je, na osnovu pretpostavke jasne distinkcije između crkve i države, ostavio verskim zajednicama više prostora i slobode.

Srdan Vukadinović

Sigurno da će Zakon o vjerskim zajednicama ponuditi najbolja moguća rešenja, ali verovatno uzalud, jer ne kaže se kod nas tek tako: „Zakon je svjetski, ali praksa je balkanska”. Mislim da je time sve rečeno.

Pre nego što analiziramo položaj Islamske zajednice u Crnoj Gori trebalo bi razjasniti da se ingerencija Islamske zajednice u Jugoslaviji prostire na pet administrativnih celina: na Kosovu, u Sandžaku, u Crnoj Gori, u Beogradsko-niškoj oblasti i u Vojvodini.¹² U Crnoj Gori ingerencija nad građanima islamske veroispovesti ne predstavlja problem vlasti. Mislim da je pre reč o problemu identiteta ljudi koji se izjašnjavaju kao Muslimani ili Bošnjaci. Interes građana koji se izjašnjavaju kao Muslimani zastupa Matica muslimanska. Međutim, postoji i udruženje „Almanah” koje se bavi njegovanjem kulturnih tradicija Muslimana-Bošnjaka. Postoji, najzad, i Matica Bošnjaka koja tu populaciju tretira kao Bošnjake. Dakle, egzistiraju tri-četiri koncepta identiteta ove zajednice. Mislim da je neophodno da oni samostalno postignu konsenzus o svom imenu i određenim identitetskim obilježjima. Prije o tome možemo govoriti negoli o tome da li vlast podržava jednu ili drugu koncepciju. Nije sporno da je interes Islamske zajednice Sandžaka da se prostire na sjeverni dio Crne Gore i da zajednica bude pod ingerencijom jednog muftije, slično kao što su mitropolije Crnogorsko-primorska i Skenderijska pod ingerencijom jednog mitropolita SPC. Dakle, prostorni ambijent u kom će djelovati neka crkva nije sporan i kad je u pitanju Crna Gora, jer to nije stvar vlasti, države, već prije svega saglasnosti u određenoj vjerskoj zajednici.

Efendija Muharem Zukorlić

Mislim da je u ovom slučaju došlo do miješanja nacionalnog i vjerskog identiteta. Problem o kojem profesor Vukadinović govori može se razmatrati kroz prizmu nacionalnog identiteta. Da li će se neko izjašnjavati kao Musliman ili Bošnjak je sasvim drugo pitanje. Ja sam govorim o vjerskom aspektu problema, odnosno uplitanju države u prostornu ingerenciju Islamske zajednice, što apsolutno ne dovodi u pitanje da li će se vjernici izjašnjavati da su etnički Bošnjaci, Albanaci, ili recimo, kao Srbi ili Crnogorci islamske vjeroispovjesti. Ovde je reč isključivo o organizacionom problemu. Mi smo imali svoju jurisdikciju na teritoriji sjeverne Crne Gore sve do tri-četiri godine unazad. Treba li podsjećati kako je policija na Ribarevini, na međudržavnom raskršću, vraćala sabornike koji su pošli iz Bijelog Polja u Novi Pazar na zasijedanje Sabora. Pri tome ne možemo dobiti nijedan termin na medijima u tom djelu Crne Gore, kako bi ravnopravno zastupali svoje mišljenje. To su fakti direktnog miješanja. Naši imami su još 1995. godine pozivani u Skupštinu opštine gde su od strane Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama obavljali informativne razgovore i bili izloženi pritiscima i prijetnjama. Nije li i to primer organizovane državne represije prema Islamskoj zajednici.

---

¹² Reagovanje na mišljenje efendije Zukorlića o uticaju vlasti u Crnoj Gori na podele u Islamskoj zajednici.

U krajnjoj instanci nedvosmisleno smatramo da treba da postoji jedinstvena Islamska zajednica koja će delovati na području države, bez obzira na to kakvo će ona ime nositi – Srbija i Crna Gora ili Jugoslavija. Između Tutina u Srbiji, i Rožaja u Crnoj Gori je svega 15 km i rodbina često živi i s jedne i s druge strane. Naravno reč je o ljudima koji govore istim jezikom, pripadaju istoj kulturi, vjeri i geografski, kulturološki i prirodno gravitiraju Novom Pazaru, a ne Podgorici ili Ulcinju, u kojima pretežno živi albanski živalj. Reč je o praktičnim problemima, a državni organi Crne Gore su to ignorisali. Istina je da postoji problem nacionalnog identiteta, ali i on je izražen, upravo zato što ne postoji sloboda da se o tome javno govori.

Srdan Vukadinović

Sve bi bilo fino kada bi mi ovako pričali u Švajcarskoj i kada bi ovaj naš ambijent bio evropski, pa bi razmišljali hoće li kamatna stopa ove godine biti 7,28 ili 7,26. Međutim, na ovim prostorima je itekako bitan nacionalni identitet i vjersko opredjeljenje. Imamo dvije islamske zajednice na Kosovu, dvije u Makedoniji i postoji potpuna netrpeljivost između Islamske zajednice Kosova i Islamske zajednice Beograd–Niš. Ambijent u Crnoj Gori je takav kakav je i to moramo prihvatiti kao realnost. Fobije o policiji, represiji nekih državnih organa ne mogu da važe za ambijent Crne Gore i ne treba da važe. Mislim da se oko izvesnih stavova ne možemo saglasiti, jer ne raspolazemo podacima i pokazateljima o tome da je neko vršio represiju. Stvar je vjerskih zajednica da li će okupiti vjernike. Oni će ići prema vjerskoj zajednici za koju se opredele. Međutim, neosporno je da je vjersko identitetsko obilježje itekako značajno za ljude koji se izjašnjavaju kao Muslimani ili Bošnjaci.

Efendija Muharem Zukorlić

Istine radi moram da razjasnim da ne postoje dvije islamske zajednice u Makedoniji. Istina je da je postojao nesporazum između islamskih zajednica u Tetovu i Skoplju ali on je riješen prije dvije godine. Tačno je da postoji netrpeljivost između Islamske zajednice Kosova i Islamske zajednice u Beogradu, ali reč je o gorkoj činjenici da politika, država i vlast utiču na vjerske zajednice. Ne samo da utiču, nego su umiješane i pomoću njih upravljaju. Islamska zajednica u Beogradu trebalo bi da se dodvorava, uslovno rečeno, beogradskoj politici koja je suprotna od politike koju vode kosovski Albanci. Shodno tome Islamska zajednica Kosova trebalo bi da odobrovolji centre moći na Kosovu. Tu nastaje problem. Uostalom, svima nam je poznato da se ranije reis-el-ulema nije mogao izabrati bez saglasnosti Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Najbolji dokaz o prisilnom braku između države i Islamske zajednice bio je raspad države koji je izazvao disoluciju Islamske zajednice.

Vodeći računa o ovim iskustvima, mislim da je osnovni princip koji bi u buduću trebalo razvijati, autonomnost vjerskih zajednica u odnosu na državu i njihovo delovanje u skladu sa sopstvenim ciljevima i mogućnostima.

Treća sesija

**DOPRINOS CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA U SR
JUGOSLAVIJI RAZVIJANJU SARADNJE MEĐU LJUDIMA
I NARODIMA U JUGOISTOČNOJ EVROPI,
POSEBNO NA PROSTORU PRETHODNE JUGOSLAVIJE**

DOPRINOS CRKAVA I VJERSKIH ZAJEDNICA JUGOISTOČNE EUROPE RAZVIJANJU SARADNJE MEĐU LJUDIMA I NARODIMA U JUGOISTOČNOJ EUROPI

Konfliktna situacija u jugoistočnoj Europi posljedica je brojnih historijskih događaja u koje su bile umješane i različite religije. Ovo je područje gdje su se susretali, a i dijelili i sukobljavali različiti narodi, pa i različiti svjetski imperiji i svjetski imperijalni centri sa svojim interesima i vazalima. U sve ovo bile su umješane religije, jer su u uvjetima tradicionalnog društva igrale presudnu ulogu u čitavom životu pojedinaca i društava. Točno je da ratove i konflikte posljednje decenije 20. stoljeća ne možemo pripisati religioznim čimbenicima u tom smislu da bismo mogli govoriti o vjerskim ratovima. To nisu bili vjerski ratovi. Ali se ne može zanijekati da su religije dio različitih nacionalnih i kulturnih identiteta naroda koji su došli u sukob u zadnjih deset godina. Religija je ovdje imala ulogu najvažnijeg kriterija nacionalnog identiteta. Zbog toga možemo reći da je različitost velikih svjetskih religija koje se ovdje susreću i dodiruju još više zaoštravala različitost i time sukob i otežavala suživot i suradnju.

Ako su religije ovdje još uvijek tako važan čimbenik, onda je i njihova odgovornost toliko veća, jer odgovornost zavisi od stupnja moći i utjecaja kojim neki čimbenik raspolaže. Ja sam malo odgovoran za ono što se zbiva u Avganistanu, jer nemam nikakve mogućnosti akcije, ali sam puno više odgovoran za ono što se zbiva u Sloveniji i još više za ono što se zbiva u slovenskoj Crkvi ili u mojoj biskupiji, odnosno na mome fakultetu. Od stupnja utjecaja i moći, nadležnosti i kompetencije zavisi i stupanj moje odgovornosti.

Međutim, kakve su mogućnosti da religije prisutne na ovom prostoru, doprinesu rješavanju sporova, sprečavanju novih ratova i kreiranju pozitivnog suživota i međusobnog poštivanja? Budući da religije još uvijek imaju veliku ulogu u ovim društvima, taj doprinos može biti vrlo značajan. Religije su svjesne svojih dužnosti. Tako barem proizlazi iz razgovora koji su predstavnici crkava i vjerskih zajednica vodili na nekoliko susreta organizovanih još dok su sukobi trajali. Sada, kada su sukobi iza nas, imamo zadaću da konkretnije pokažemo koje su te mogućnosti i kakve inicijative bi se mogle konkretno ostvariti.

Crkve i druge vjerske zajednice razvijaju različite djelatnosti. Ovdje bi prije svega spomenuo tri: obrazovno-odgojnu formaciju naše omladine u školskom odgojnom procesu, vjersko-moralnu formaciju naših vjernika kroz bogoštovlje i medijsku djelatnost, budući da su sve naše crkve i vjerske zajednice prisutne na području medija.

Postoje brojne mogućnosti teološko-formacijske naobrazbe, koja se sprovodi kroz razmjenu profesora i studenata putem evropski poznate ustanove Socrates-Erasmus, ali i drugih organizacija koje priređuju različite susrete, simpozije i kongrese i druge vidove suradnje koja je postojala između teoloških fakulteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani dok smo imali zajedničku državu.

---

* Predsjednik Komisije za pravедnost i mir Slovenačke biskupske konferencije, Maribor, Slovenija.

Druga važna djelatnost koja nam pruža još više mogućnosti jeste socijalno-karitativni rad. Naše crkve i vjerske zajednice, u savremenom društvu, ne mogu samo gledati sa strane na ono što se događa i provodi na području ljudskih prava. Na području građanskih prava i na području socijalne pravde postoji široko polje moguće suradnje, jer su nam evanđeoski ideali pravde i mira zajednički. Tu su problemi korupcije, problemi nezaposlenosti i suvremene podjele rada, tu je problem rada u nedjelju, ravnopravnosti žena i njihovog rada i obrana obitelji. Svima nama se postavljaju isti problemi što potpunije vjerske slobode u postkomunističkom društvu, potom posve novi problemi kulture života nasuprot konceptu kulture smrti, najzad i problemi koji se postavljaju na području suvremene bioetike, bioinženjeringa, kloniranja, pobačaja i eutanazije. Ne manje značajni su i problemi s područja ekologije. Na svim tim područjima otvorene su široke mogućnosti suradnje jer su naša polazišta barem slična, ako ne identična. S druge strane problemi su urgentni i zbog toga oni čak iziskuju našu suradnju ako želimo biti efikasni i uvjerljivi.

Polazim od iskustva koje sam stekao radeći u okviru katoličke tradicije i vjerskog života u Sloveniji, ali mislim da nešto slično važi i za druge sestrinske katoličke, pravoslavne crkve i druge kršćanske vjerske zajednice, pa i za islamsku i jevrejsku vjersku zajednicu. Naša je prva zadaća da vidimo što je ono što nas povezuje i što može biti naša zajednička točka.

Sve kršćane povezuje vjera u Isusa Krista, utjelovljenog Božjeg sina i Spasitelja svijeta. To nam je zajedničko usprkos svim drugim konfesionalnim razlikama. Zajednički nam je i autoritet Svetoga pisma i životni primjeri velikih osoba iz historije spasenja. Ali i s Islamom i Jevrejstvom imamo puno jako važnih i presudnih zajedničkih vjerovanja i stanovišta. Svi mi smo monoteisti, svi spadamo u okvir religioznosti koju neki nazivaju religija knjige. Svi mi kao monoteisti vjerujemo u osobnoga Boga, koji je stvoritelj, i dakle, i otac svih nas. Svi smo mi njegova djeca, svi imamo isto osnovno čovjekovo dostojanstvo i sve će nas On jednoga dana suditi po tome kako smo ispunjavali njegovu volju, a prije svega po tome kako smo se ponašali prema drugim ljudima.

Za sve monoteističke religije posebno je značajno da u čovjeku, i to u svakom čovjeku, vide vrhunac svega što je stvoreno, te da je čovjek nositelj, subjekt neotuđivog dostojanstva, zbog čega svaki pojedinac ima osnovno dostojanstvo koje mu pripada u svakoj situaciji. Mislim da je suvremena ideja ljudskih prava od presudnog značenja i za nas vjernike. Ideja ljudskih prava, iznikla iz nasleđa europskog racionalizma i prosvetiteljstva i iz tekovina Francuske revolucije, sredinom 20. stoljeća prihvaćena je kao osnovna ideja, kao norma i kriterij za uređivanje suvremenih nacionalnih, društvenih i političkih otvorenih pitanja. Ova ideja koja se podudara sa biblijskim poimanjem čovjeka kao razumnog i slobodnog bića, bića moralne odgovornosti i bića koje je stvoreno po prilici i sličnosti Božjoj i kojega zbog toga iz svoje nedoumive ljubavi Bog i spašava i vraća mu njegovo dostojanstvo, prihvaćena je u katoličkoj crkvi kao oslonac u borbi protiv totalitarnih režima. Ako su se u početku pojedini teolozi protivili ideji ljudskih prava, misleći da čovjek nema prava i da prava ima samo Bog, ubrzo se pokazalo da je ovakvo protivljenje bez prave teološke i filozofske osnove. Božja prava i ljudska prava ne mogu se suprotstaviti jer Bog je stvoritelj čovjeka i Božja slava je, kako kaže sv. Irenej „živi čovjek”, čovjek koji živi u punoći svog života.

Sledeća ideja, koja je za naše vjerske zajednice i crkve od presudne važnosti, jeste ideja čovjekove vjerske slobode i slobode savjesti. U osnovi svih monoteističkih religija je univerzalizam. Svaka od naših religija je univerzalna za sve ljude i nije u vezi s rasnim, narodnosnim ili polnim identitetom. Zbog toga su naše religije misionarske. Svaka od njih pridobija sljedbenike nagovještavanjem i to, istina, može izazvati sukobe. Zato je od presudne važnosti da je izbor pripadnosti religijama slobodan. U temelju vjernosti svakog vjernika je njegov slobodan preobrat. Nitko ne može postati silom vjernik: ako se to dogodi, ono što smo željeli postići, time smo uništili. Vjera i moral pretpostavljaju slobodu i bez slobode oni se poništavaju. Prisilna vjernost i prisilni moral više nisu vjernost niti moralnost. Vjera i moral su duhovni procesi koji se mogu odvijati samo u najvećoj slobodi. Bez slobode oni su poništeni i gube svoju suštinu, svoj smisao i cilj.

Ovo nas, dakle, potiče na to da sve crkve i vjerske zajednice traže od svojih članova poštovanje pripadnika drugih vjerskih zajednica ili crkava, kao i pripadnika drugih naroda i narodnosti. Danas ljudima ne možemo zabranjivati promjenu njihovih uvjerenja ili vjere. Više ili manje svi živimo u pluralističkom društvu i taj će se pluralizam zbog globalizacije još više intenzivirati. Zatvorenih društava na europskim prostorima više nema. Među ljudskim pravima postoji i pravo da ljudi mijenjaju svoju vjeru ili ubjeđenje. Ali sve to se mora zbivati u punoj slobodi, na osnovi vlastitog i osobnog razmišljanja i traženja istine bez manipulacija i pritisaka i uz puno poštivanje jednakih prava drugih. Mi ne možemo spriječiti da naš svijet, a i ovaj prostor, budu prostori slobodne konkurencije i na religijskom i idejnom području. Ali moramo težiti za tim da konkurencija bude lojalna. A lojalna je onda, kada se ne branimo ili ne propagiramo neistinom i iskrivljavanjem slike o drugima ili čak njihovim diaboliziranjem. I ovdje bi trebalo naglasiti evandeosku riječ koja kaže da će nas samo istina osloboditi.

U vezi s tim želio bih naglasiti još jednu činjenicu i još jedan zadatak koji pripada prije svega crkvama i vjerskim zajednicama, a uz njih i cijelom društvu. Želim reći jednu riječ o tome što neki nazivaju „očišćenje uspomene”. Posebna značajka svih kršćanskih religija, a i islamske, je u tome što su to historijske religije. Isus Krist i Muhamed su historijske ličnosti i prisutni su u široj religijskoj historiji. U ovim religijama historijska pripovjed, historijska uspomena je od presudne važnosti: naše nagovještavanje je pripovjedanje jedne historije. Zbog toga je i naš religijski identitet u vezi s tim pamćenjem. Biti katolik, pravoslavac, protestant, musliman, jevrej – znači osjećati se baštinikom generacija koje su nas prethodile, znači osjećati se identičan s njima i biti odlučan nastaviti put vjere koji su nam pokazali oni koji su to bili pred nama, a prije svega Utemeljitelji.

Ali to ne važi samo za naš religijski identitet, nego i za naš nacionalni identitet. Svaki naš narod je historijski narod i naš nacionalni identitet u najvećoj je mjeri ovisan o historijskom pamćenju svih nas. Uspomena na velike narodne događaje krijepi taj identitet. S druge strane, zaboravljanje istorije vodi u zaborav vlastitog nacionalnog identiteta. Zato je razumljivo da je slavljenje vjerskih, nacionalnih i državnih praznika veoma važno. Tim slavljenjem krijepimo nacionalnu svijest, krijepimo osjećaj pripadnosti svome narodu koji se baš konstituirao tokom velikih povjesnih događaja na koje smo ponosni.

Presudna uloga historijskog pamćenja odnosi se i na kolektivnu i na individualnu svijest. Osobni identitet svakog pojedinca proističe iz pamćenja: iz pamćenja osobne

historije, prije svega historije obitelji. Preko obitelji stičemo iskustva koja dalje gajimo o našim zajednicama – vjerskim, nacionalnim i političkim. Na osnovi tih pamćenja pravimo i planove za budućnost. Oslanjamo se na prošlost da bismo napravili planove za budućnost i postavili ciljeve daljeg razvoja.

Sve to je ne samo legitimno, nego i apsolutno potrebno jer odgovara najdubljim psihičkim i antropološkim zakonima. U tom smislu neki teoretičari govore da su naši identiteti pluralni identiteti, da je naš identitet rezultanta najrazličitijih uspomena. Međutim, naše su uspomene ambivalentne. U našim uspomenama i svjedočenjima koja se predaju iz roda u rod nalaze se mnoge stvari. Tu su priče koje mogu pobuditi osjećaj ponosa i zadovoljstva, ali i priče koje pobuđuju zamjere, frustracije i želju za osvetom. Tu su priče koje govore o istinitim događajima, ali i priče koje su svojevremeno izmišljene za propagandu protiv nekoga. Sve ove priče, bez kojih, ponavljam, nema nijednog identiteta i koje su same po sebi legitimne, su presudne za budućnost. Od naše istorijske svijesti, od njezine istinitosti i pomirenja s historijom u najvećoj je mjeri ovisno kakva će biti naša budućnost, budućnost naših međuljudskih, međuvjerskih i međunacionalnih odnosa.

Za našu historijsku svijest i uspomenu odgovorni smo sami. Tri velike dužnosti ili zapovijedi nam se nalažu u tom pogledu. To je ono što danas neki nazivaju „očišćenje historijske svijesti”.

Prvo, očišćenje historijske svijesti nalaže nam da preispitamo istinu o našoj povijesti. Budući da je historija od tako presudnog značaja za nacionalnu svijest, ona je neminovno pod velikim pritiskom nacionalne i nacionalističke ideologije. Ideologija je tamo gdje presudnu ulogu ima praktički, a ne teoretski interes: interes za korisnim, a ne za istinitim. To je zadaća prije svega za sve naše znanstvene ustanove koje se bave proučavanjem povijesti. Tu je i zadaća za naše teološke ustanove – da gaje međusobne kontakte i znanstveno-teološke susrete, kako bi umjesto predrasuda o drugima među nama vladalo istinsko poznavanje jednih i drugih i na toj osnovi i međusobno poštivanje.

Druga zadaća je zadaća pravde. U tom smislu potrebno je da se, koliko je god moguće, nepravde učinjene u prošlosti poprave. To je zadaća naših sudova. Smisao osuda i kažnjavanja nije osveta. Ako bi cilj bila osveta, svi kršćani bi trebali biti protivnici osuda i kažnjavanja, ali smisao nije u tome, nego u ponovnom uspostavljanju normi i kriterija pravednosti u društvu.

Treća zadaća je zadaća praštanja. Nemoguće je ispraviti svaku nepravdu, osobito one, koje su se dogodile u davnoj prošlosti. Stalno obnavljanje uspomena na nepravde koje smo doživjeli mi ili naši preci rađa osjećaj frustracije i zatvara nas u prošlost. Da bismo graditi bolju budućnost uz uspostavu istine i pravde treba naučiti praštati i moliti za oprostaj. To je zadaća naših kršćanskih crkava, dužnost praštanja jedna je od najvećih evanđeoskih zadaća. Možemo čak reći da tek sposobnošću praštanja započinje istinsko kršćanstvo.

Na kraju bih želio naglasiti da ove tri zadaće, a ponajviše treća koja se odnosi na praštanje, nisu samo naše zadaće nego su i u našem interesu. Uvjeren sam na osnovi evropskog historijskog iskustva da će religija, koja se na prostoru jugoistočne Europe pokazuje kao najveći faktor pomirenja, suživota i međusobnog poštivanja i poštivanja ljudskih prava, imati u modernom sekulariziranom društvu najveću šansu i da će probuditi najveći interes među generacijama koje dolaze.

DISKUSIJA

Monsinjur Mato Zovkić¹³

S pažnjom sam slušao predavanje profesora Stresa koji nas je potaknuo na kreativno razmišljanje. Postavio bih puno pitanja, ali mislim da se na njega, kao teologa i vjernika, najviše odnosi pitanje pozvanosti vjerskih poglavara da štite interese svojih naroda na trustnom području. Kada se uruši država, nestanu vlade – ostaje narod. Biskupi, imami, reisi su iz naroda. Kada su u pitanju državne granice, politički sistemi, vjerski poglavari iščitavaju iz očiju svojih vjernika potrebu da štite interese naroda. Štiteći interese naroda daju izjave o tome da li je neka politička akcija, najčešće susjedova, opravdana ili neopravdana, ocjenjuju i ukazuju kakvo su zlo drugi učinili njihovom narodu. Pri tome imaju malo hrabrosti da proročki kažu: „Neki od mojih su pogriješili, nanose sramotu i mojoj vjeri i mojoj naciji”. Pitam, da li Vi, na temelju rada i razmišljanja, vidite da su u nedavnoj prošlosti naši vjerski poglavari odviše bolesno štitili interes svoga naroda, a premalo bili proročki poglavari koji svoj narod odgajaju?

Anton Stres

Ovo je posve opravdano ali i osjetljivo pitanje i ja ne bih želio da preuzimam ulogu suca. Jasno je da stvari nisu uvek jednostavne i da bi bili pravedni moramo ih sagledati kompleksno. Raspravljali smo o tome da religiju ne bi trebalo povezivati s politikom. Međutim, pitanje je šta je to politika? Narod je vrlo često poput ovaca bez pastira, a jedini pastir koji im preostaje jesu vjerski poglavari. Recimo moj narod, Slovenci, kroz stoljeća su imali samo jedne branitelje – naše svećenike i biskupe. Biskup Slavušek, prvi mariborski biskup, bio je veliki branitelj slovenačkog naroda i veoma je zaslužan za to da smo uopće opstali u jednom djelu Slovenije.

Mislim da je ključno da znamo braniti svoj narod, a da pri tome ne postanemo nacionalisti. Ovakve odgovornosti ne možemo izbjeći i zbog toga će nas kritizirati da se bavimo politikom, da se mešamo u nju. I slično. Često je reč o neopravdanom mješanju ali ponekad ono je opravdano i potrebno. Ako se danas papi, odnosno katoličkoj hijerarhiji prigovara da se nije dovoljno odupirala Hitleru, to može da znači i da se nije dosta umješala u politiku. Naše neumitno bavljenje društvenim problemima, o kojima sam već govorio, često će kod onih kojima to ne ide u prilog izazvati ocjenu da je reč o mješanju u politiku. A nije reč o tome, već je posrijedi zauzimanje moralnog stava o nekim društvenim i etičkim pitanjima. To je veoma skliski teren. Zauzimanje za svoj vlastiti narod, odbrana njegovih prava i prava na opstanak, na kulturni identitet – to je sasvim legitimno, ali ne smije nikada ići na račun uskraćivanja istih prava drugim narodima. Razlika između nelegitimnog nacionalizma i legitimne nacionalne svijesti je baš u tome što nacionalizam pokušava uzdignuti svoj narod nad drugim, a normalna nacionalna svijest ne isključuje nikoga drugog. Mislim da je ponekad sasvim moguće da iz želje da ne narušimo slogu ili moral u vlastitoj zajednici, zažmirimo, pa u toj samoodbrani i ne vidimo ono što je bilo nepravedno. U tom smislu mora svaka zajednica ispitati svoju prošlost i vidjeti da li je do toga stvarno došlo.

---

¹³ Monsinjur Zovkić inicira raspravu o odgovornosti verskih poglavara u koju će se pored gospodina Stresa uključiti i umirovljeni biskup Franc Perko, a potom i akademik Vladeta Jerotić, prof. dr Jovan Živković, prof. dr Dragoljub Đorđević i prof. dr Refik Šećibović.

Umirovljeni nadbiskup Franc Perko

Iz iskustva bih upozorio na činjenicu da, na prostorima bivše Jugoslavije, vjerski voditelji nisu imali u datim momentima odlučujući autoritet i utjecaj na narod. Mislim da su retko izjave vjerskih predstavnika poticale mržnju, rat i sukobe. I u tim vremenima više puta smo se i susretali. Svi smo bili suglasni da to nije vjerski rat, suglasni da pozivamo na pomirenje, na dijalog i na dijaloško rešavanje problema. Ali, uticaja, a još manje nekih odgovora na te pozive, nažalost, nije bilo. Mislim da je ono što je vodilo u sukobe puno dublje i istorijsko, emotivno i nacionalno povezano, tako da se, posebno u jeku sukoba, dobre inicijative teško probijaju. Mislim da je zadaća vjerskih zajednica i vjerskih voditelja da strpljivim radom, poučavanjem i odgajanjem ljudi doprinose da se zaboravi mržnja i da upute narode i vjerske zajednice ka plodnom dijalogu za suživot u budućnosti.

Vladeta Jerotić

Profesor Stres nas je podsetio na značaj pamćenja. Nema identiteta čoveka bez ličnog i istorijskog pamćenja. Veoma je važno što su zajedno spomenuti. U dubinskoj psihologiji govorimo o pamćenju: individualnom, familijarnom, nacionalnom, a poznata je teza Karla Gustava Junga da postoji i kolektivna memorija. Dakle, jedno pitanje se odnosi na individualno pamćenje, a drugo na kolektivno, koje podrazumeva istorijsko iskustvo jednog naroda, koje je nemoguće zaboraviti i ne saznati.

U vezi s tim vraćamo se na pitanje u kakvoj su vezi narod i nacija s religijom i da li su antinomični i da li su protivrečni? Nadbiskup Perko je pomenuo da religije nisu imale uticaja na odluke političara u proteklom ratu i možemo se opravdano zapitati zbog čega je to tako? Verovatno zbog opadanja uticaja religije na države i narode u XX veku u kojem je s jedne strane prisutna sekularizacija, a s druge ateizam i marksizam koji je ostavio pogubne posledice na istočnu Evropu. Na ovom mestu otvaramo još jedno interesantno pitanje o iskustvima koje su Evropa i Amerika stekle tokom decenija eksperimentisanja s marksizmom u istočnoj, uglavnom slovenskoj Evropi. Marks je svakako uznemirio ceo svet, koliko pozitivno toliko negativno, ali sigurno na njega moramo misliti i dalje. Postoji nova knjiga našeg novinara Dušana Tešića o novom marksizmu koji se nudi kroz koncepciju evropsko-američkog internacionalizma. Međutim, trebalo bi praviti razliku i upoređivati sličnosti između internacionalizma marksističkog ateizma i univerzalizma hrišćanstva.

Najzad, kako ojačati uticaj religije na sprečavanje budućih ratova? Svakako pojačavanjem svesti u pojedincu o značaju religije prilikom formiranja identiteta. Uostalom, šta znači biti nacionalistički Srbin, Hrvat, Musliman bez religije? Ne znači ništa. A postoji li religiozni Srbin, Hrvat, Musliman koji se lišava svoga naroda? Ne postoji. Dakle, trebalo bi da postoji normalna harmonija koju moramo u nama samima izgrađivati, lagano, uz pomoć crkve.

I na kraju pitanje za profesora Stresa: Kakav odnos treba da postoji između korisnog i istinitog?

Anton Stres

Jasno je, da je na dugi rok korisno samo ono što je istinito. U tom smislu je i pitanje: „Kada se može govoriti o ideologiji, a kada o istini?” Ideologija je svetovni nadzor u kojem je u prvom planu nekakva korist. Ako je nekakva teorija osmišljena da bi štitila interese neke grupe, naroda, nacije, onda je reč o ideologiji. Međutim, ako je teorija iskonstruirana da bi produbila poznavanje pojava, onda ne možemo govoriti o ideologiji. Povjest je često prikazivana ideološki. U školama smo decenijama učili povjest ideološki propuštenu kroz komunističku prizmu. Škola i obrazovanje imaju značajnu ulogu u formiranju identiteta kako individue, tako i grupe, i u tom smislu trebalo bi voditi računa o tome kakva se istorija predaje u školama i šta se želi tim poučavanjem postići kod đaka. Šta ako svaka stranka ponudi svoje tumačenje historije? Postavlja se pitanje da li je, u tom slučaju, reč o historiji utemeljenoj na naučnoj istini ili je reč o ideološkom prikazivanju činjenica u funkciji ostvarivanja praktičnih ciljeva? Sasvim je jasno da ako će nas osloboditi samo istina, onda samo istina na dugi rok može biti stvarno korisna.

Čini se da su u izlaganju profesora Stresa nagoveštena određena delovanja crkve koja dovode u pitanje sadržaj međureligijskog odnosa. O čemu je reč? Reč je o odnosu svetovnog i religijskog, duhovnog, odnosno o granici između religijskog delovanja crkvi i uplitanja u dnevnu politiku. Vladika niški Irinej je jednom rekao: „Crkva se neće baviti politikom, još manje će biti politička stranka, ali će svakako sugerisati ili imati pozitivan pristup prema onim političkim opcijama koje zastupaju interese crkvi.” Postoji li granica preko koje crkva i vera ne bi trebalo da se upuštaju u svakodnevnu politiku? Potom, možemo li pažljivije da upotrebljavamo pojam naroda? Ovaj pojam je veoma arhaičan, a u savremenoj terminologiji, istina sa drugačijih vrednosnih pozicija ali u istom kontekstu, možemo da govorimo i o građanima. Nisu li oni pozvaniji od crkvi da rešavaju probleme na socijalnom, političkom i svim drugim svetovnim planovima? Primera radi, u Srbiji gotovo da ne možete pronaći jednu neosveštanu prostoriju ili pak na Kosovu najviši poglavari SPC zastupaju političku ili opštu volju građana. Iako je u ovim slučajevima reč o svetovnim stvarima, dignitet im daje crkva koja se direktno meša u jedan svetovni svet – svet politike. Dakle, s jedne strane gledano, prema izjavama crkvenih velikodostojnika crkva ne želi da se meša u politiku, s druge deo je sveta politike, a samim tim i deo svetovnog sveta. Možemo li se dogovoriti oko toga da li živimo u jednom svetu nepromenjenom od XVI, XVII ili XVIII veka, ili smo dostigli nivo svesti koji tačno situira određene stvari? Ukoliko ne možemo da ostvarimo ovaj elementarni dogovor, onda je jasno da je reč o ostvarivanju parcijalnih političkih ciljeva i interesa.

Anton Stres

Na pitanje gdje su granice miješanja religioznog sa dnevno-političkim može se odgovoriti, ukoliko ga sagledamo u kontekstu odgovornosti. Jasno je da religija i religijske zadatke nisu postavljene same po sebi već je svako odgovoran prema sebi, potom prema svojim bližnjima i najzad, prema zajednici u kojoj živi – porodici, susjedima, selu, mjestu u kojem živi, narodu, državi. Ova treća razina društvene odgovornosti dio je ličnog morala. Naviknuti smo da se pod pojmovima morala i vjere podrazumeva vjersko življenje, međutim, osobno življenje podrazumeva i socijalnu, odnosno treću dimenziju odgovornosti za sebe, za bližnjega i za zajednicu. Reč je o moralnoj odgovornosti i tu se susrećemo s politikom. Ta odgovornost može biti istinska, legitimna, ali u nekim slučajevima možemo govoriti o tome da naginje ka politiziranju koje nije legitimno.

Prvo, mislim da sud bilo koje crkve ili vjerske zajednice o društvenim problemima ne bi smeo da bude opterećen interesima i mišljenjima političkih stranaka. Naprotiv, trebalo bi da bude jednako kritičan prema svim strankama, pa i onima koje su im po idejama bliske.

Drugo, jasno je da crkva nije dio političkog establišmenta, već civilnog, građanskog društva. Ne samo da joj je tu mesto, već je to jedna od najvažnijih ustanova civilnog društva. Ostale ustanove, zajednice i asocijacije koje postoje u građanskom društvu obično su manje i tu se glas crkava mora osećati kao jedan od mnogih, kao deo demokratskog društva u kojem ne postoje monopoli, već pluralizam interesa i slobodni načini iznošenja mišljenja.

Treće, slažem se s time da što je više društvo otvoreno manje se govori o narodu, a više o društvu, o građanima. Države nastale na prostoru bivše Jugoslavije ne smiju biti države naroda nego građana koji imaju svoju kulturnu identitet.

U izlaganju dr Tomasa Bremera značajan je bio stav da suvremena država počiva na nekim principima i vrednostima koje ona sama ne može da garantuje. Ovo mišljenje je ranije izneo i nemački pravni teoretičar Berkenfeld. Osnovni među tim principima i vrijednostima jeste dostojanstvo čovjeka. Na ovom principu počiva moderna demokratska država koja je zbog toga i moralna vrednost, a ne samo politička. Dakle, trebalo bi težiti državi u kojoj će svaki čovjek biti autonoman i u kojoj će svaki građanin moći sačuvati svoje dostojanstvo. Pitanje je kako će država moralnu svijest iz koje je izrasla čuvati i gajiti. Država to ne može, ali to svakako mogu ustanove civilnog društva. Civilno društvo, a pre svih crkve, prosvetne i kulturne ustanove, mogu i moraju gajiti i razvijati svijest o čovjekovom dostojanstvu. Bez te moralne baze, bez tih moralnih temelja, država ne može sačuvati svoju demokratsku prirodu. Međutim, suočavamo se i s problemom da moralna svijest o čovjekovom dostojanstvu iščezava u demokratskoj državi koja na taj način, najčešće, prestaje biti demokratska. Tu crkva može puno toga učiniti u korist države, jer samim tim što svojim religijskim i moralnim učenjem podupire svijest o čovjekovom dostojanstvu, ona zapravo gradi i čuva moralnu osnovu demokratske države.

Dragoljub Đorđević*

Profesor Stres je govorio u skladu s porukamaavnog II vaticanskog koncila. U skladu sa tim postavio bih pitanje da li prilagođavanje savremenom svetu znači izvesnu protestantizaciju katoličke, odnosno pravoslavnih crkava?

Anton Stres

Sigurno je da se u otvorenom društvu ideje proširuju i menjaju. Ono o čemu sam govorio svakako je pod utjecajem suvremene demokratije i demokratskog iskustva otvaranja katoličke crkve prema ideji ljudskih prava. Krajem XIX stoljeća Katolička crkva je razvijala socijalnu doktrinu koja je imala svetlih i mračnih trenutaka. U početku, teolozi su se suprotstavljali ideji ljudskih prava, a danas im već prigovaraju da ljudska prava uzimaju kao svoje vlasništvo. Ljudska prava, međutim, nisu ničije vlasništvo i sigurno je da su ideje o ljudskim pravima i čovjekovom dostojanstvu u korijenu jevrejske i kršćanske antropologije. Poimanja čovjeka kao Božjeg djeteta stvorenog prema liku Božijem. Dakle, tu se možemo prepoznati i to je jedan od načina na koji možemo uspostaviti dijalog ne samo sa drugim religijama nego i sa suvremenim društvom.

---

* Mašinski fakultet, Niš.

Kao geograf religije, što je retkost na balkanskim prostorima, pokušao bih da neke stavove, posebno o slobodnoj konkurenciji na religijskom području, posmatram sa stanovišta ove discipline. Profesor Stres je istakao dve važne činjenice: pluralizam uzrokovan globalizacijom i slobodnu konkurenciju na religijskom području. Činjenica o kojoj ne treba diskutovati, jeste da su Hrišćanstvo i Islam univerzalne religije. Ne postoji područje gde se one ne prostiru. Činjenica je i da savremeno, postindustrijsko društvo, koje zahvata široka područja, naročito u Evropi, zahteva drugačiju tendenciju organizovanja država i kretanja ljudi. Država postaje sve uži prostor za savremenog čoveka. Mislim, a to je i moja ključna teza, da je država uzak okvir i za versku zajednicu i za crkvu.

Nužno je da sagledamo pravni odnos države i crkve kao lokalnog područja na kome se one nalaze. U modernoj geografiji religije govori se o pojmu religioznosti i translokalnosti po kojem je crkva iznad problema koji se vezuju za državu. Godišnje 100 miliona ljudi legalno, a 20 ilegalno, migrira, odnosno promeni mesto boravka, a još 20 miliona isto učini pod prinudom. Međutim, većina tih ljudi promenom mesta boravka, odnosno države, ne menja svoja verska opredeljenja. Hteli da priznamo ili ne, savremeni gradovi postaju translokalni. Primera radi, u Pragu se u poslednjih deset godina naselilo oko 50.000 Amerikanaca. Dakle, ne Kineza koji u Evropu dolaze zbog ekonomskih razloga, nije reč ni o povremenim radnicima, već o ljudima koji stanište menjaju zbog nekih drugih razloga. Ili, područje bivše Jugoslavije je za poslednjih deset godina napustilo više od 10% stanovništva. Ove činjenice bi, pored ostalog, trebalo da ukazuju na potrebu za novom ulogom verskih zajednica na ovom prostoru.

U savremenom svetu naglašeni su značaj dijaspor i veze koju crkva održava sa njom. Vernik u dijaspori je drugi tip vernika. Za njega ne važe zakoni države iz koje je otišao, već države u koju je došao. Bez svoje volje postao je deo pluralizma bilo da je pristigao iz homogene bilo iz heterogene sredine. Druga bitna činjenica jeste da crkva mora da postavi novu organizaciju svojih odnosa. Za deset godina bićemo u situaciji da će sveštenik, uz pomoć savremenih vidova telekomunikacija, moći komunicirati sa svakim vernikom, a da ovaj ne posećuje hram. Ako se ostvari puna tehnološka razvijenost svako će iz svog doma moći da prisustvuje misi, liturgiji, bdeniju... Na taj način sistem slobodne konkurencije dosegne svoj maksimum, a to znači da je teritorijalnost kojom smo opterećeni na Balkanu deo prošlosti. U tom smislu međusobni odnosi će biti sasvim drugačiji.

Budućnost crkve je u učešću u socijalnim delatnostima, pogotovo što će brzina života to zahtevati. Značajno je pomenuti da se odnos između državnih granica i crkvenog prostora, pogotovo na Balkanu, ne poklapa. Na Balkanu su vođeni verski i, kako kaže Dejvid Sofer, kvazi verski ratovi, i postojao je niz problema koji su nastajali kako zbog težnje za osvajanjem prostora, tako i zbog nastojanja da se njime upravlja. Ako uporedite savremeni prostor i ljude koji se kreću u njemu, uočićete situaciju koja pre deset godina nije bila prisutna. Danas manje Srba živi u Sarajevu nego u Moskvi ili u Budimpešti, Bošnjaka je manje u Beogradu nego u Vankuveru. Ove promene će usloviti procese koji će zahtevati da crkve drugačije pristupaju u odnosu na politiku i upravljanje. Odnos između crkve i države nužno će se promeniti u smislu isticanja translokalne uloge crkve. Beg od globalizacije nije moguć, jer ne diktiramo ga mi međusobno nego na njega utiču i drugi činioci, pa i crkve.

Anton Stres

Problem lokalnosti je nešto manje značajan za katoličku crkvu, jer je ona po svojoj definiciji transnacionalna. Katolička crkva je prešla s latinskog na narodni jezik i od tada vernici koji dobro ne poznaju lokalni jezik osećaju se strancima u svojoj crkvi. Migracije, odnosno horizontalna mobilnost je strahovito porasla i to je zaista značajan faktor. Ipak, iz perspektive katolika slabije sagledavam značaj problema, ali ukazujem na problem gubljenja verskog identiteta kod lica koja napuste svoju zemlju. Poznato je da kada Britanci napuste Britaniju i dođu u Pariz, onda već na prvoj pariskoj stanici ostave svoj katolicizam. U Britaniji su bili vjerni, a u Parizu više nisu. Crkva nije našla zadovoljavajuće odgovore na pitanje gubljenja vjerskog identiteta.

Davor Šalom*

U svojim razmišljanjima stalno se vraćam na Sinaj i Božiji glas. Prvo je bio glas na Sinaju. Taj glas je pretočen u tablu, koju je uzeo Mojsije. Tablu su kasnije dobili Jevreji i predali je hrišćanima i muslimanima. Na njoj je zapisano deset reči koje smo naučili i prihvatili. Pola planete čita tih deset reči, pamti ih, izgovara u molitvama, ali da li ih se i pridržava? Gde su naša svest i odgovornost? Kada znamo da smo krali i ubijali, lagali i radili sve ono što ne bi želeli da nam se dogodi, onda se pitamo zašto, kako? Zaboravljamo da smo dužni da širimo glas koji smo primili sa Sinaja. U suprotnom, doći ćemo u situaciju da se pitamo poput monsinjora Zovkića: „Šta mi je činiti? Da li da štitim svoj narod i svoj interes i interes svoje vere ili da kažem da smo krivi i da među nama ima krivaca.”

U jevrejstvu je pluralizam prirodan, jer smo mi jedan od naroda čiji pripadnici se međusobno veoma razlikuju: živimo svuda, govorimo sve jezike sveta, bele smo, crne i žute boje, ima nas među komunistima i kapitalistima, svuda smo. Među nama ima i fundamentalista, ali i onih koji su okrenuti ka pluralizmu. Mislim da je u savremenom svetu najbitnije da se okrenemo prema pojedincu, prema sebi, pa prema bližnjima, kolektivu, zajednici i najzad narodu. Na taj način s razumevanjem možemo izbeći sve ono što nas vodi ka grehu, a nažalost, grešni smo.

---

* Jevrejska opština, Beograd

Četvrta sesija

**ULOGA CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA U
OBLASTI KULTURE, OBRAZOVANJA I MEDIJA U SMISLU
AFIRMACIJE MULTIETNIČKOG I MULTURELIGIJSKOG
DRUŠTVA**

**ULOGA CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA U OBLASTI
KULTURE, OBRAZOVANJA I MEDIJA U SMISLU AFIRMACIJE
MULTIETNIČKOG I MULTIRELIGIJSKOG DRUŠTVA**

Govoriti o odnosu religije i kulture predstavlja privilegiju koja izaziva nelagodnost. Privilegiju, zato što se radi o dva posebno značajna domena društvene i individualne egzistencije, lako uporedivim i na mnogim mestima sraslim u isto tkivo. Veza između religije i kulture je organska. To se jedinstvo prevashodno zasniva na nivou zajedničkog cilja, a to je uspostavljanje sistema vrednosti i smislenog poretka za pojedince i društvo u celini, u skladu sa njihovim društvenim i psihološkim potrebama. Nelagodnost, međutim, proizlazi iz činjenice da je ta organska veza na mnogim mestima pokidana, te da je u našem rasutom, dezorijentisanom, neizdiferenciranom i, dozvolićete, bolesnom društvu uspostavljanje vrednosti i smislenog poretka decenijama vršeno zbog političkih, ideoloških, pa i ličnih ciljeva i interesa. U tom kontekstu, kultura i religija umesto da su kreatori sistema vrednosti postaju učesnici, neretko generatori dezorijentisanosti i podrška sukobima volja i interesa.

Ovih nekoliko, svima dobro poznatih, napomena ukazuje da je svaki govor o odnosu verskih institucija ili zajednica i kulture izuzetno složen, te da bilo kakav definitivan stav uvek ostavlja po strani mnogo nerešenih problema.

Nema nijedne religije, pa ni religijske institucije koje neće, lako i bez prepreka, dokazivati vlastitu privrženost opštečovečanskim vrednostima i nesegregativnom odnosu prema ljudima. Utoliko pre što je njihova poruka univerzalna, a delovanje univerzalističko. Na osnovu ove činjenice trebalo bi zaključiti da sukobi među ljudima ne proizlaze iz religije, već iz prizemnijih sfera egzistencije. Iskustvo nas, međutim, uči da je društvo celina u kojoj sfere postoje kao plod naše sposobnosti racionalnog, logičkog ili naučnog razdvajanja, dok je život jedan, prožet svim sferama, zajedno sa nesagledivo velikim brojem tačaka preplitanja. Volja za moći, nasilno širenje vere, sukobi interesa, kompeticija, netrpeljivost itd. ne postoje samo u onim sferama u kojima gospodari ljudska slabost i samoživost. I pored saznanja da je religija „propustljiva” na život i „popustljiva” prema njemu (zbog čega se ne može uvek odbraniti od brutalnih naleta zbilje), nemoguće je, a da se ne uvidi sledeće: ideja i praksa demokratije, postuliranje građanskih ideala i vrednosti u principu sadrži osnovnu pretpostavku svake religije, a to je uspostavljanje poretka razumevanja i saradnje u kome će svaka jedinka imati vrednost i dignitet jednak pred zakonom i pred Bogom. Zato naš razgovor o značaju religije u širenju i potvrđivanju ovih vrednosti prirodno vodi ka razrešenju pitanja: da li kod nas postoje kulturne predispozicije neophodne da se pomenute vrednosti realizuju, i da li i koliko su religijske institucije voljne i u prilici da osnaže kulturu u onim segmentima gde se ona pokazuje nepripremljenom da te vrednosti prihvati i interiorizuje.

Ovakvo postavljena pitanja ukazuju na jedan problem koji je neophodno razrešiti na samom početku, a odnosi se na shvatanje pojma kulture kao šireg i sveobuhvatnijeg u odnosu na pojam religije. Klasična definicija kulture odnosila se, uglavnom, na

---

* Profesor na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

proizvode ljudskog duha, a često se usredsređivala na njegove najviše domete kao što su umetnost, filozofija, nauka ili teologija. Drugi mogući pristup potencira autentičnost i samosvojnost lokalnih kultura proizašlih iz dubokih korena i specifičnog duha ili „duše” određene društvene grupe, naročito naroda ili nacije. U tom okviru religija ima posebno značajnu ulogu ali i specifično značenje s obzirom na to da se u njen pojam uključuju i paganski, prehrisćanski elementi, čiji „duh” obeležava preradu kasnije formulisanog hrišćanskog materijala, dajući mu tako etničko ili nacionalno obeležje. Sa te tačke gledišta, kultura i religija se gotovo preklapaju. Treće moguće tumačenje kulture podrazumeva način života u najširem smislu, od obrazaca ponašanja na nivou svakodnevnice, shvaćenih i kao običaj i navika, ali i kao kritika i prerada običaja i navika. Ovim shvatanjem obuhvataju se i svi proizvodi ljudskog duha, manje ili više vredni, kao i različiti oblici iskazivanja grupnog identiteta koji može biti klasni, etnički, religijski, rodni, generacijski, ideološki, politički itd. Pluralizam mogućnosti ispoljavanja kulture, dakle, smatra se osnovicom na kojoj složena, heterogena društva današnjice ispoljavaju svoje kulturno „biće”.

Religija, u okviru tako shvaćenog pojma kulture, istovremeno ima uže i šire značenje i smisao. Uže zbog toga što se pokazuje da je i religija sama heterogena, parcijalizovana imajući razna obličja, imena i poreklo, odnoseći se tako na parcijalne veće ili manje društvene grupe. Šire, zbog toga što njena uloga u kreiranju kulturnih identitea, običaja i navika i učešća u osmišljavanju i usmeravanju svakodnevlja daleko prevazilazi uticaj njenih institucija u širenju znanja o katehizisu i liturgiji. Drugim rečima, religija, kao sastavni deo kulture ima ulogu u širem i temeljnijem promišljanju društva, prihvatajući i preradjujući impulse i željene i neželjene imperATIVE vremena u kome živimo. U tom smislu ona je aktivni kreator kulture u mnogim njenim segmentima.

Kada je reč o odnosu crkava, to jest verskih institucija, uobičajeno je da se govori o religijskim „projektima” u *oblasti* kulture, što podrazumeva neku vrstu spoljašnjeg odnosa religijskih institucija u odnosu na kulturu. Taj odnos, uglavnom, proizlazi iz napred pomenutog shvatanja da religija predstavlja najuzvišenije (često nedodirljivo) dostignuće ljudskog duha koje se ispoljava kroz posebnu moć reči, slike, ili zvuka. Konkretni projekti se odnose na izdavačku delatnost, razne umetničke manifestacije, predavanja itd., što bitno sužava smisao odnosa kulture i religije s jedne strane, te ograničava njihovo medjudejstvo na zatvorene, autohtone, zainteresovane društvene grupe ili publiku, s druge strane. Izvesno je da visoke kulturne vrednosti religijske inspiracije, sadržaja i obrade, po prirodi stvari, ujedinjuju ljude u onome što se naziva „zadovoljstvo” u kulturi. U tom domenu verske institucije direktno mogu da učestvuju u vaspitavanju i obrazovanju građana, a ne samo svoje pastve, i to u vaspitavanju za lepotu, znanje i vrednosti. Ali to nije dovoljno, s obzirom na to da se visoka kultura ipak ograničava na relativno mali broj ljudi i uske društvene grupe. Valja odreći se navike po kojoj se mogući odnos religije prema kulturi svodi na analizu prisustva religije kroz horske svečanosti, prigodne izložbe, objavljivanje religijske literature i slično. Ako uticaj i delovanje religije i njenih institucija posmatramo u pomenutom širem kontekstu, onda uvidjamo da se oni mogu prostirati od opismenjavanja, uzdizanja ekološke svesti, odnosa prema bolesti i zdravlju, obrazovanja za komunikaciju, odnosa prema radu i podsticanju osećanja samosvesti pojedinca do izgradnje racionalnog odnosa prema vlasti, iniciranja kritike i samokritike i još mnogo šire. U tom smislu religija predstavlja princip uobličavanja *širih društvenih*

vrednosti, a religijske institucije predstavljaju važne segmente civilnog društva kao društva koje najviše odgovara zahtevima našeg vremena.

Činjenica je da novo vreme podrazumeva dominaciju tržišta u svim oblicima, pa i tržišta ideja i religijskih koncepcija. Ma koliko da je na ovaj oblik ustrojstva sveta okrenuta kritička oštrica ne samo religije, već i svih humanističkih misaonih tokova današnjice, nužnost prilagođavanja realnosti nameće se kao neželjeni imperativ. Medjutim, upravo ta vrsta kritike može da doprinese tome da smisao tržišta ideja ne bude shvaćen kao beskrupulozna borba za profit i dominaciju, već kao polje istraživanja, otvaranja prostora za različitost i prostora za usaglašavanje interesa. Smisao građanske države i civilnog društva, kao društva čiji je cilj da obezbedi mogućnost da se različitosti izraze, a da istovremeno budu zasnovani na neophodnom konsenzusu oko temeljnih principa zajednice, izraz je napora religije da pruži putokaz u mnoštvu mogućnosti pred kojima se čovek uvek nalazi. Različitost ukazuje na pluralizam kulturnih, religijskih, ideoloških, pa i političkih prerada društvene zbilje, odnosno na ukidanje monopola nad istinom. Sve ove prerade imaju zajednički cilj – da stvarnost spasu od uvek preteće entropije, to jest da pojedincima i kolektivima obezbede biološki i duhovni kontinuitet. Zato je dobro da naš razgovor pokrene pitanja o tome koja konkretna sredstva religija može da ponudi da bi osnovni postulati demokratije postali sastavni deo kulture društva u kome živimo. Dokle god demokratija predstavlja samo politički koncept, njen domet će biti slab, a njeni principi osporavani. Tek kada se saobraze s kulturom, oni imaju šanse za stvarnu delotvornost. U tom pogledu valjalo bi raščlaniti koja je realna, pretpostavljena, željena, nameravana, pa i nametnuta uloga crkava i verskih zajednica u odnosu na kulturu shvaćenu u ovom smislu.

Ovde se logično odmah postavlja i pitanje odnosa verskih organizacija prema obrazovanju shvaćenom u užem smislu – obrazovanju kroz veronauku. Ovo vruće pitanje, koje je žestoko podelilo javnost na pristalice i na protivnike, proizlazi iz onoga o čemu je u ovom izlaganju do sada bilo reči: da li je veronauka, ovako kako je koncipirana ovde kod nas, način približavanja ili razdvajanja grupa i vernika, te da li ona podržava ili osporava osnovne demokratske principe? I pored demokracije koja se dokazuje učešćem više verskih zajednica u nastavi veronauke, moguće je pretpostaviti da ekskluzivno obraćanje vernicima vlastite veroispovesti može u otežanim uslovima komunikacije još više da udalji buduće generacije jedne od drugih. To drugim rečima konkretno znači da će o pravoslavlju učiti pravoslavni, o islamu muslimani, o katoličanstvu katolici itd., čime će se samo potvrditi međusobne razlike. Samo po sebi to ne mora nužno predstavljati problem, ali to, nažalost, jeste problem, u uslovima izraženog političkog separatizma karakterističnog za trenutno stanje u našoj zemlji. Politički separatizam se čvrsto oslanja(o) na religijske identitete i različitosti, tako da u konkretnim uslovima duboko uzburkne i neuredjene države, jačanje identiteta i samosvojnosti pojedinih grupa, nažalost, znači još veće udaljavanje jednih od drugih.

Moguće je pretpostaviti da će univerzalnost religijskih poruka, predočenih u svakoj posebnoj veronauci, prevladati partikularizme i uputiti buduće generacije jedne na druge, ali se čini da sadašnji koncept veronauke nije na tom putu. Naprotiv, on podržava još jedno podvajanje više – podvajanje onih koji se opredeljuju za predmet građansko vaspitanje od onih koji su skloniji veronauci. Time se odnos religije i kulture, još snažnije odvaja od celine društvenih i kulturnih tokova, čime religija dobija istovremeno ekskluzivno, povlašćeno, ali i izolovano, podređeno mesto u odnosu na

temeljne vrednosti šireg društva. S jedne strane gledano, država priziva religiju u pomoć da bi razrešila problem *vrednosti*. Konkretno: narkomanije, poremećaja u društvenom ponašanju, slabljenje porodice, kriminala itd., čime dokazuje vlastitu nesposobnost i odricanje od napora da sama, na nivou sekularnog društva, učini neohodne napore za uspostavljanje sistema vrednosti. Time se tvrdi da je samo religija pozvana i u stanju da te vrednosti razvije, čime ona dobija ekskluzivno mesto u vaspitanju mladih generacija. Tvrdnja da je jedino religija u stanju da uči ljubavi i razumevanju, poštenju, dobroti itd, što je veoma čest argument religijskih institucija koje rade na razvijaju veronauke, istovremeno amnestira ostatak društva, pre svega državu, da sama učestvuje u postuliranju i realizaciji tih vrednosti. Istovremeno se redukuje i značaj kulture kao osnovnog nosioca vrednosti i značanja u svakom ljudskom društvu, tako što se njene prerogative prenose ekskluzivno na religiju. Najzad, odvajanjem verskog od građanskog vaspitanja religija ostaje zatvorena u vlastitom prostoru, čime, umesto da ostvari povlašćeni položaj, ostaje izolovana u odnosu na ostale domene života i kulture šireg društva. Ispada da se religijsko i građansko vaspitanje isključuju, što u potpunosti poriče ideju o tome da same verske institucije imaju značajnu ulogu u realizaciji civilnog i demokratskog društva. Po toj logici religija je zadužena za neko drugačije društvo.

Nemoguće je ne primetiti da složeni odnos između religije i kulture, obrazovanja i vaspitanja, hteli mi to ili ne, stoji u funkciji trenutnih političkih ili ideoloških interesa i trendova. Oni su u našem slučaju izvorni, to jest potiču iz tradicije političke kulture ove sredine, ali su i uvezeni, donekle i nametnuti pod uticajem globalnih i globalističkih tokova. To dvojstvo, koje se reperkutuje na već tradicionalnu podeljenost našeg društva, dovodi do jedne neizdiferencirane i eksplozivne situacije u kojoj mesto religijskih institucija tek treba da se definiše. U procesu definisanja, čini se da je teško govoriti o apolitičnosti i aideologičnosti verskih institucija koje, navodno, imaju privilegiju da čuvaju čistotu duha i vere i potvrđuju njihove prave vrednosti. To ne znači da zbog toga treba kritikovati verske institucije, već jednostavno znači da tu činjenicu treba uzimati u obzir kao realnost, što istovremeno, mada paradoksalno, potvrđuje stav da se odnosi religije i kulture, verskih institucija i kulture i obrazovanja zaista moraju posmatrati u pomenutom širem kontekstu, koji uključuje i političku kulturu kao jedan od konstitutivnih elemenata.

Kada je reč o medijima, problem neizdiferenciranosti postaje još jače izražen. U ovom trenutku mediji pokazuju apsolutnu neinventivnost i nespremnost da uključe religijske sadržaje na moderan i pristupačan način. Oni, doduše, redovno obaveštavaju o događajima vezanim za Pravoslavnu crkvu, uključujući dosta staromodne obrazovne emisije, snimke svečanih proslava i liturgija, ali i sramno banalne, novokomponovane priloge o značaju vere. Pokoja lokalna stanica uvodi u svoje programe slične informacije i emisije vezane za ostale veroispovesti. Za sada u medijima dominiraju dva modela odnosa prema religiji: kao prema „stranom tkivu” i propagandni, često sentimentalistički diskurs, zasnovan na voluntarizmu i nepripremljenosti autora i urednika programa. Haos u medijskom prostoru prirodno se odražava i na odnos prema verskim institucijama i porukama religije, pokazujući, između ostalog, nepripremljenost vodećih medija da prihvate činjenicu verskog pluralizma kao prednost jednog složenog društva. Drugim rečima, mediji podržavaju zatvorenost i nekomunikativnost među različitim verskim opredeljenjima, što zbog neznanja, što

zbog nepripremljenosti, što zbog opsednutosti političkim sadržajima koji, nažalost, kao da iscrpljuju svu inventivnost i interesovanja.

S obzirom na relativnu otvorenost medijskog tržišta, ipak, moguće je očekivati da će se u budućnosti pojaviti glasila, radio i TV stanice sa posebnim religijskim programima. Do koje mere će to biti propagandni program, a u kojoj meri će biti u funkciji uspostavljanja veza među ljudima, ostaje da se vidi. U tom pogledu će veliku ulogu, svakako, imati i ekonomska moć određenih religijskih grupa. Ekonomski preduslovi i moć pružaće i veće šanse pojedinim verskim grupama i institucijama, što će, prirodno, izazivati neprijateljstva onih koji u tom pogledu ne mogu ravnopravno da učestvuju u tržišnoj utakmici. Ne bi trebalo sakrivati činjenicu da pluralizam mogućnosti kao cilj sročen bez jasnog kriterijuma, u sredini koja je na društvenom i političkom planu podeljena i dezorijentisana, može istovremeno biti velika prednost, ali i mana. Ukoliko bi se prisustvo religijskih sadržaja u medijima svodilo na mehaničko uvećanje opcija, tek da bi se odgovorilo na zahteve „demokratije”, postoji mogućnost da se religijski pluralizam pretvori samo u izraz formalnog potvrđivanja deklarativnih političkih poruka. Međutim, ukoliko se demokratičnost meri samo kvantitetom prisustva religijskih institucija i njihovih poruka u programima medija, postoji mogućnost banalizacije i zloupotrebe tih poruka, što može da dovede pre do sukobljavanja i odbacivanja drugojačijeg i tudjeg. Međutim, otvaranje prema drugome i drugojačijem ne može da se postigne neprekidnim insistiranjem na različitosti, već, naprotiv, na univerzalnosti poruka religije nezavisno od toga u ime koje institucije se one izražavaju. Specifičnost i pluralizam poruka moraju biti u funkciji otvaranja komunikacije među različitim grupama, vernicima i nevernicima i koji sebe osećaju kao pripadnike jednog zajedničkog društva. Na taj način se otvaraju šanse da se religijski diskurs što bolje inkorporira u kulturni, te da se ne doživi kao vrsta nasilja ili propaganda. To ističem zbog toga što ne smemo da zaboravimo da, i pored značajnog povećanja uloge religije, postoje i jaki otpori prema prepuštanju sekularnog prostora uticajima religijskih institucija. Da li se radi o ostacima „nametnutog ateizma” iz prethodnog perioda ili o privrženosti konceptu sekularnog društva i države, ostaje otvoreno pitanje. Istovremeno, ali iz drugih razloga, postoji i otpor deljenju tog prostora na više religijskih opcija.

Zbog svega rečenog, čini se da je nužan iznijansiran, suptilan i promišljen pristup medija religiji i religijskim institucijama, i obrnuto, religija i njihovih institucija medijima, kako bi uticaj religije zaista ostao u funkciji primarnog cilja našeg društva, a to je: uspostavljanje vrednosti *društvenog poretka*, zajedničkog za sve građane, nezavisno od toga kojim većinskim ili manjinskim grupama pripadaju.

Veliki problem u svakom razgovoru ove vrste predstavlja istrošenost, nametnutost, banalizacija i zloupotreba pojma demokratije. Još je problematičnije ostvarivanje same demokratije u praksi, jer ona često zavisi od voluntarizma, bukvalnog tumačenja i direktne imitacije tuđih iskustava, neprimerenih kontekstu i specifičnostima sredine. Često sâm razgovor, kao i ostvarivanje demokratije, u mnogim zemaljama, pa i u našoj liči na površno naučenu lekciju koja nije interiorizovana i pretočena u smisao. Međutim, i pored toga, za sada nam jedino taj pojam stoji na raspolaganju i na celokupnom društvu je da ga produbi i dâ mu smisao. Odatle i shvatanje da se verske slobode, odnos među crkvama i drugim religijskim institucijama, kao i odnos među institucijama i šireg društva, mogu uspostaviti kao ravnopravani i pravičani samo ukoliko se uspostavi konsenzus oko toga šta je i kakva

je država u kojoj svi zajedno živimo. Drugim rečima, tek kada ona počne da se doživljava kao željeni izbor građana koji u njoj žive, i odnos prema religiji i njenim institucijama pretače da bude ideološko pitanje i prepreka za komunikaciju među ljudima i institucijama.

Trenutna situacija u Jugoslaviji obeležena je dvema suprotnim i često suprotstavljenim tendencijama. Prva pokazuje napor da se revitalizuje značaj religije i poveća politički i društveni uticaj većinske pravoslavne crkve. Privrženost tradiciji i insistiranje na samosvojnosti kulture sastavni su deo tog napora. Druga tendencija se oslanja na koncept civilnog društva koji, između ostalog, podrazumeva delimično odricanje od tradicije, pluralizam vera i verskih institucija, otvorenost ka nužnostima postmodernog doba. Problem nastaje zbog toga što su ove dve tendencije često oštro suprotstavljene, a nosioci svake od njih se osećaju ugroženim od onih drugih. Strah od gubitka identiteta, od satiranja i poništavanja običaja i kulturnih navika, suočava se sa strahom od bujanja etnocentrizma. Jedan strah izaziva drugi, oni se često superponiraju, podržavajući tako postojanje „dve Srbije”. U tom cepanju društvenog tkiva učestvuju ideološki i politički faktori, isto koliko kulturni i religijski. Zapravo u njihovom neplodnom međudejstvu nastaje napetost koja je svakako uvećana složenim i još uvek nedovoljno shvaćenim i objašnjenim iskustvima poslednjih deset i više godina. Tu napetost istovremeno podržava politički radikalizam, koji neretko isijava iz obe obe tendencije. Zato je neophodno, ukoliko je to uopšte moguće, verski život očistiti od ideološko-političkih nanosa da bi multikulturalizam postao prirodno stanje.

U uslovima, u kojima započinjemo izgradnju pluralističkog demokratskog društva, čini se podjednako važnim: prvo, da se afirmiše multietničko i multireligijsko društvo, što podrazumeva i oslobađanje prostora za partikularne i manjinske glasove; drugo, da ti glasovi ne budu samozadovoljne i samodovoljne partiture u opštoj kakofoniji, već da oni zajedno učestvuju u stvaranju kulturnih predispozicija koje će različite glasove usaglasiti u koliko-toliko harmoničnu kompoziciju. Harmonizacija glasova zavisi od stepena prihvatanja zajedničkih građanskih i demokratskih vrednosti. Crkve i male verske zajednice mogu svakako odigrati veliku ulogu u toj harmonizaciji. Dominacija jednog glasa, ma koliko da se smatra superiornim, može samo da „zagadi” komunikacione kodove, osiromaši kulturu i proizvede nepotrebne animozitete.

Multikulturalnost i multikonfesionalnost ne bi valjalo shvatiti kao bezkonfliktni odnos među većim i manjim grupama koje žive međusobno različite, paralelne živote, bez tačaka spoja. Svođenje društvenih identiteta na etničke ili konfesionalne i redukovanje ljudskih prava na tu dimenziju, pokazuje tendenciju skretanja pažnje sa primarnih oblika obespravljenosti i neravnopravnosti, koji proizlaze iz stihijske raspodele političke i ekonomske moći. Ta vrsta obespravljenosti zajednička je i za većinu i za manjine i može predstavljati referenciju u odnosu na koju manjine i većina mogu naći zajednički jezik. Takav zajednički jezik, kao osnova kulturnog diskursa, imala bi snažnije pozitivno povratno dejstvo i na slobodno i nesmetano iskazivanje etničkih i religijskih identiteta.

DISKUSIJA

Davor Šalom

U izlaganju gospođe Đorđević izdvojena su tri važna aspekta: kultura, obrazovanje i mediji. Pažnju bi, pre svega, trebalo posvetiti obrazovanju jer da bi se neko ponašao kulturno i imao elemente kulturnog identiteta, on mora prevashodno biti obrazovan. Da bi neko bio obrazovan on mora da stasa i da ima slobodu da se obrazuje. Ključno pitanje je: ko obrazuje decu? Nakon života u sistemu čije bitno obeležje je bio agresivni ateizam sekularnog društva, krenuli smo ka agresivnom uvođenju religije u proces obrazovanja. Na sastancima Komisije, u štampi, medijima ali i u porodicama, raspravljano je o tome ko ima pravo da odlučuje o detetovom verskom obrazovanju. Rasprava je bila žučna i pominjani su mogući protesti i nemiri. Međutim, odgovarajućom uredbom vlade Republike Srbije utvrđeno je da se u školama u Srbiji verska nastava organizuje na principu slobodnog izbora. Da bi stigli do pune demokratije i u tom smislu do verskih demokratskih principa, potrebno je da prođe mnogo vremena i na nama je da o tome, do tada, govorimo. Ranije je te funkcije obavljala crkva koja je u samom hramu obrazovala narod, pre svega na teološkim i liturgijskim principima. Odavno su tu funkciju preuzele druge institucije, posebno mediji.

Potrebno je da celokupna društvena zajednica, uključujući i crkve i verske zajednice, pomogne čoveku da se postepeno vrati ka svesti i ka duhovnosti. U tom procesu izuzetno je važna uloga institucija kao što su škola i porodica. Ovaj segment je izuzetno važan, jer ukoliko uspemo da decu i generacije koje dolaze, obrazujemo u smislu spoznaje svog identiteta ali i poštovanja prava na različitost, na pluralizam, možemo se nadati pozitivnoj praksi.

Sve vreme govorimo o takozvanoj klasičnoj, konvencionalnoj, crkvenoj religioznosti koja je imanentna velikim, tradicionalnim, istorijskim „narodnim” verskim zajednicama. Obično u vidu imamo tu klasičnu, konvencionalnu crkvenu religioznost, međutim nije li to ograničavajući faktor, jer pored nje dobro su poznati i u praksi zastupljeni drugi tipovi religioznosti. Delom zbog nepoznavanja, delom zbog toga što se o tom problemu nije dovoljno promišljalo, mi ne raspravljamo o sektarnoj, o difuznoj ili implicitnoj religioznosti, o takozvanoj nevidljivoj religioznosti.

Pojedine verske zajednice čak ne dopuštaju razgovor o nekim pitanjima, na primer, o individualnoj religioznosti. Klasična, konvencionalna crkvena religioznost ima „ograničenja” koja dolaze iz samih verskih zajednica. Da pojasnim, predstavnik pravoslavne crkve bi sasvim legitimno mogao da postavi pitanja svakom pravoslavnom verniku o tome šta znaju iz dogmatike srpskog pravoslavlja, do kog stepena su razvili religioznu svest. Verovatno ne bi bilo dovoljno da vernici daju očekivane odgovore, jer bi mogla da uslede pitanja o tome da li su kršteni, da li redovno odlaze u crkvu, jesu li venčani po pravoslavnom obredu i drugo. Dakle, ukoliko vernik ne odgovori ovim ili drugim elementima religioznog ponašanja – on nije dobar vernik. Njegova individualna religioznost nije prihvatljiva za pravoslavnu zajednicu.

Hteli mi to ili ne, moramo priznati da u svakoj populaciji postoji deo koji religioznost ispoljava na individualan, poseban način, a što najčešće ne odgovara tipu dobrog vernika na kojem insistira pravoslavna ili neka druga verska zajednica.

Šta da kažemo za ove tipove religioznosti koje sam pomenuo? Difuzna, implicitna religioznost je neuhvatljiva i u uslovima razvijenih komunikacija i medija veoma je rasprostranjena, posebno na Zapadu gde je o tome napisano brdo knjiga. Primeri difuzne religioznosti su izjave verskih poglavara koje se putem medija šire i vrše uticaj na sve ljude bez obzira na njihovu versku pripadnost. Međutim, ovaj tip religioznosti nije prihvatljiv za klasične verske zajednice.

Sektarna religioznost je u vezi sa delovanjem novih verskih pokreta u kojima ljudi religiju doživljavaju kao mogućnost izbora pri čemu je ostavljena mogućnost prelaska iz jedne organizacije u drugu. U vezi s tim trebalo bi još jednom naglasiti da dolazi doba u kojem će, bez obzira na protivljenje tradicionalnih verskih zajednica, formirati svojevrсно „tržište“ i što je paradoks, upravo demokratizacija i otvaranje društva pogoduju pojavi takvog tržišta i razvoju od religije sudbine ka religiji izbora.

Na koji način religijske zajednice mogu pomoći konsolidaciji društva i države koji su u poslednjoj deceniji prošli kroz jednu od najnesrećnijih faza u svojoj istoriji. Jedan od tih momenata svakako jeste usmeriti vaspitavanje i obrazovanje ka toleranciji. Mislim da je to primarni posao s kojim bi trebalo odmah početi, jer bez tolerancije nećemo se moći približiti jedni drugima, niti izgraditi poverenje. Poverenje je možda, jedan od najmoćnijih elemenata u okviru političke kulture. Ako ljudi jedni u druge ne veruju, onda se živi jedan strašni život koji narušava temelje zajednice koja nužno završava u užasnoj psihologiji straha i pretnje. Da bi stekli poverenje, pogotovo ukoliko je jednom narušeno, potrebne su godine. Često tek nakon nekoliko proživljenih generacija ljudi ponovo uspostave poverenje i tek tada nastavljaju da žive normalno.

Još je Kant upozorio da čovek samo vaspitanjem može postati čovek. Uzeo sam Kanta, iako se ova pouka nalazi u svim religijskim porukama. Vaspitanjem se izdvajaju, razvijaju i uzdižu čovekove najbolje mogućnosti. Učiniti čoveka boljim bićem, kultivisati ga i pronaći put do dobrog u njemu je po Kantu cilj i zadatak vaspitanja. Zbog toga čoveka može vaspitavati samo čovek koji je takođe vaspitan. To je činjenica od koje treba krenuti, jer je ovde mnogo nevaspitanih ljudi dominiralo u političkom životu, a takvi su vodili užasima koje smo proživeli. Kada se deca vaspitavaju, trebalo bi imati na umu viziju mogućeg boljeg stanja, ideju čovečnosti, odnosno univerzalne ideje vrednosti i principe. Takav pristup vaspitanju ljudima olakšava život. Ako su vaspitanje i obrazovanje oni uslovi od kojih zavisi formiranje čovekove ličnosti, onda su oni najbitniji segmenti svakog društva i države. U savremenim i razvijenim društvima i državama obrazovni sistem je primaran i izdvaja se i izdiže iznad svih ostalih. Obrazovanje i njemu primereno znanje omogućavaju nadoknadu svih drugih vrsta bogatstava koja nam nedostaju, a potrebna su za normalan i dostojanstven život. Drugim rečima, odnos prema obrazovanju i vaspitanju je odnos prema životu i smrti. Tamo gde se afirmiše i radi na opstanku i razvoju tamo se ljudi vaspitavaju i obrazuju da jedni druge razumeju, potpomažu i sarađuju, da prihvataju razlike i da zbog njih ne dolaze u sukobe, već da se uvažavaju. Ono čovečno u svakom od njih treba da ih izdigne iznad svake posebnosti i pojedinačnosti. Granica pojedinačnosti i posebnosti treba da bude univerzalna čovečnost. One pojedinačnosti i posebnosti koje dovode u pitanje univerzalne ideje i vrednosti opasne su i predstavljaju izvor potencijalnih sukoba.

Tolerancija prema njima je besmislena. Trpeljivost može i treba da natkriljuje sve osim onog što ugrožava slobodu i život čoveka. Uvek kada konkretne okolnosti ne idu na ruku toleranciji i kada se gube bitke, težnju ka njoj trebalo bi beskompromisno podržavati. Nema razloga i motiva da se odustane od tolerancije ako postoje minimalne šanse da se pomoću nje izbegne krvavi sukob i sačuvaju sloboda i život. Trpljenje za slobodu i život je hrabro i moralno. Samo duhovno odvažni, uspravni i istrajni mogu se suočiti s trpljenjem i trpljenje praktikovati. Vreme i strpljenje vode pobedi istine, dobra, pravde, lepote i ljubavi.

Zbog toga kad su u pitanju posebno naša zajednica, naše društvo i država koji su višenacionalni i višekonfensionalni, smatram da bi položaj verskih zajednica trebalo da bude ravnopravan. Kako je kod nas taj sistem doveden u pitanje, smatram da u sistemu vaspitanja i obrazovanja poseban značaj treba pokloniti učenju i širenju primera iz prošlosti koji afirmišu toleranciju. Moram reći da su ponekad i religijske zajednice

pridonosile isticanju primera koji su razdvajali ljude. Nisam protiv toga da se istorijske činjenice skrivaju, a ukoliko su bile sulude i vodile u ratove trebalo bi ih zatvoriti u muzeje.

Često se na ovim prostorima, naročito kod naroda kojem pripadam, isticao opasan obrazac osvete, koji je generacijama što su dolazile ostavljao u amanet da ispravljaju davno nanete nepravde. Međutim, nepravde ne samo što nisu ispravljane, već su nanete još veće. Prošlost je osetljivo područje u kojem leži i lepo, počinulo u tradiciji i vrednosti, ali u kojem ima i suludih i opasnih ideja i projekata. Trebalo bi da budemo veoma obazrivi kada tumačimo prošlost. Čini se da tu veliku ulogu imaju verske zajednice koje bi trebalo da, na osnovu svojih iskustava, ukažu da nećemo budućnost graditi na strahotama koje su nam se dešavale, već na pozitivnim vrednostima koje su preostale. Ako nam osveta bude motiv, nikada nećemo moći da stvorimo preduslove za dobar demokratski poredak i čovečniji život. Primeri tolerancije iz prošlosti pomažu da se aktuelne konfliktne situacije u višekonfesionalnim zajednicama na što bolji način razreše ili pak preventivno ukazuju na njihove uzroke. Prošlost može da pomrači sadašnjost i optereti budućnost. U prošlosti se dešavalo mnogo toga razumnog i plemenitog, ali i nerazumnog, neumnog i rđavog.

Dakle, veoma je značajno stvarati svest o značaju tolerancije kao sredstva za slobodu i život. Pojam tolerancije podrazumeva dva značenja – trpeljivost i život razlika. Ovo drugo značenje, koje afirmiše prihvatanje različitosti, trebalo bi da važi za sve, jer jedino u životu razlika možemo ostvariti izvesne dobitke. Tolerancija je upravo vredno sredstvo pomoću kojeg se ljudske razlike mogu na najbolji način uskladiti, a da ne odvedu u sukobe i ratove. Da bi se stvorila vrednosna svest o značaju tolerancije kao sredstva za izbegavanje sukoba i podržavanje slobode i života, potrebno je kod pojedinaca izgraditi moralnu kulturu. Odgovornost u vezi s formiranjem moralne kulture imaju religijske zajednice jer se u osnovama kodeksa svih religija nalazi moral. Bez moralnih ljudi nema dobre zajednice. Sa rđavim ljudima ništa se ne može uraditi. Ako rđave ljude ponekada upotrebite i za neke plemenite svrhe, znajte da će vam oni jednog momenta tu rđavost pokazati i sve uništiti. Kod mogega naroda, nažalost, političari su zloupotrebili zajednicu i državu i krenuli su sa najrđavijim ljudima u ratove. Ti rđavi ljudi su nam do te mere zagadili situaciju da iz nje prosto ne možemo da izađemo. Da ne bi zbog njih snosili kolektivnu krivicu, moramo javno reći ko su ti ljudi i šta rade. Ukoliko dozvolimo da izbegnu primereno kažnjavanje, postaćemo njihovi saučesnici.

Moralna kultura sprečava nepristojnost, tolerantna je prema različitim mišljenjima i usađuje pojmove o tome šta je dobro, a šta je zlo. Takođe, kako je isticao Kant, ona priprema čoveka za mudru umerenost. Slično poručuje i latinska sentenca *sustine et apstine*, izdrži i uzdržavaj se. Da bi izdržali i uzdržali se, potrebna je hrabrost i naklonost. Moralno kultivisan čovek misli, deluje i ponaša se razumno i tolerantno. On je spreman da drugog pažljivo sasluša i da čuje drugačije mišljenje. Svoje znanje i iskustvo ne smatra jednim i nepogrešivim. Nije samouveren u gluposti i oholosti, njegova svest je otvorena. Sistem vaspitanja i obrazovanja koji formira profesionalce, odnosno ljude široke kulture i alternativnog mišljenja, ugrađuje im dve moći: moć znanja i moć savesti. Ove dve moći treba da imaju podjednak značaj. Za razliku od profesionalca, stručnjak je pojedinac koji poseduje moć znanja ali ne i moć savesti. Stručnjak bez savesti je izvor velikih opasnosti. Pojedinac koji teži znanju i koji je uz

to savestan, otvoren je za druge i za drugačije. Za njega je drugi pojedinac dopuna, a ne pakao. Drugi i drugo su izazov za upoznavanje i upotpunjavanje.

Još ću nešto reći o životu i razlikama. Razlike su u osnovi života i zbog toga ne bi smele da se upotrebljavaju u produbljavanju sukoba. Suprotno tome, susret razlika trebalo bi da oplemenjuje život, da ga produbljuje i proširuje, da ga obogaćuje. Zato na postojanje i susret različitih religija i religijskih zajednica u državi ne bi trebalo gledati kao na izvore sukobljavanja, već tačke upoznavanja i upotpunjavanja. Učiti se da drugog ne ometate, da ga ne ugrožavate, opominjati drugog da vas ne ugrožava, mudro je, razborito i racionalno. Kada se tako pristupa, odnosno misli, oseća, dela i ponaša, onda se pruža šansa za suživot razlika. Na taj način iskazuje se iskrenost i stiće poverenje drugih. Iskreni razgovor preduslov je sticanja poverenja i pruža šansu za pomirenje, čak i, do juče, sukobljenih i zakrvavljenih. To je tačka od koje se polazi u građenju mira i dostojnog života ljudi. Dobar demokratski poredak ugradiće ovu logiku u svoj pravni sistem i biće garancija nesmetanog suživota različitih verskih zajednica. Posle sukoba i proterivanja zbog razlika, u interesu je države da pomogne, kako je to Volter preporučivao, smeran povratak kućama svojih očeva. To zahteva čovekoljublje, to savetuje razum, a ni politika se toga ne mora plašiti. Vratiti sve one koji su doživeli užase na ovim prostorima tamo gde je njihov koren i gde se njihov život odvijao, tamo gde se oni najbolje mogu razvijati kao ljudi. U savremenim uslovima toleranciju ne treba više uzimati kao sredstvo trpljenja, već samo kao sredstvo pomoću kojeg se prihvataju razlike i bogati život.

Svaka religijska zajednica će se postaviti na pravi način ukoliko joj drugi bude ogledalo. Ukoliko se prepuste samozadovoljstvu i zabludi da je istina samo ono što propovedaju, onda druge nipodaštavaju. Između ostaloga zbog toga plediram za toleranciju i insistiram na distinkciji vaspitanja i obrazovanja, jer, iako jedno bez drugog ne mogu, trebalo bi naglasiti da je vaspitanje ponekad moćnije od obrazovanja. Uvek se razlikuje pametan čovek od umnog, jer pametan čovek ne mora nikakvu školu da ima, jednostavno ima Božiji dar i ima pamet. Uman čovek je onaj koji je pored pameti i obrazovan. Smatram da na ovom prostoru, gde se različite religije sudaraju, one ne treba da se udaljavaju jedna od druge već da se međusobno ogledaju. Najbolju vrlinu svoje religije treba pokazati i podariti drugima. Na taj način će vernicima i ateistima preneti religijske i moralne pouke. Međutim, ne smemo se pri tome osloniti na rdave ljude, jer oni su u stanju da zloupotrebe religiju. Takvi ljudi su dolazili i na čelo države i mobilisali svoje sledbenike i udvorice i slavili ih kao junake. Nažalost, određeni krugovi iz crkve su ih podržavali. Nužno je suočiti se s činjenicama i na osnovu njih izvući pouke, pomoću kojih bi trebalo graditi život u kojem će svaki čovek imati svoj svet različit od drugih. Protiv toga sam da se bilo ko odriče svog kulturnog obrasca, svojih običaja, religije.

Čini se da uporno provejava problem straha od stupanja vjerskih zajednica u javni prostor. Neću reći neosnovanog straha, ali u svakom slučaju, straha čija se opravdanost ne može dokazati prije nego što vjerske institucije, odnosno zajednice ne dođu na taj javni prostor. Međutim, vjerske zajednice moraju nastaviti putem koji podrazumeva i delovanje u javnosti. Čini se da kod monoteističkih religija postoji istrah od sekularizma, od suočavanja s konkurencijom. Da bi prikriji sopstvene slabosti aktueliziramo strahove, probleme, postavljamo pitanja na koje ne možemo lako odgovoriti. Vreme je da se suočimo s činjenicom da smo stotinu i više godina pričali djeci u školama da je čovjek nastao od majmuna i tako školovali cijele generacije. Nećemo tražiti da oni koji su tako govorili i forsirali takve teorije sada idu u zatvor, ali bar bi se nosioci takvih ideja mogli postidjeti. Reč je o žrtvama, o cijelim generacijama koje su pod torturom školskih programa i svega onoga što je vladalo morale da poveruju u takve teorije. Ovo navodim kao primjer zabluda za čije priznanje treba imati hrabrosti. To znači da ne bi trebalo po svaku cijenu teoriju sekularizma nametati kao jedinu vladajuću vrijednost i perspektivu.

Mislim da se nazire nova opasnost, daleko prefinjenija od agresivnog komunističkog ateizma, koja se prikrija iza principa apsolutne slobode, ljudskih prava itd. Kada su u pitanju vjera i vjerska zajednica predloži se zakon o radiodifuziji po kojem vjerske zajednice nemaju pravo da osnivaju elektronske medije. Takva djelovanja i razmišljanja su poduprta strahovima o kojima sam maloprije govorio, a u suprotnosti su i s konceptom pojedinačnih i grupnih ljudskih prava. Kao što ne možemo prihvatiti ljudske slobode i ljudska prava bez ikakvih moralnih i drugih ograničenja, isto tako ne tražimo apsolutne slobode ni za vjere i vjerske zajednice, već se zalažemo da u se u javnom protoru dogovaramo o tome šta je prihvatljivo za sve nas. Čini se da imamo dovoljno potencijala da to uradimo. Kada to budemo uradili, onda sve drugo što nije nedopustivo, neka bude dopušteno, u skladu sa principima oko kojih se budemo dogovorili.

Problem nastaje ako neko s pozicije vjere raspiruje međuvjersku i međunacionalnu mržnju. Naravno, problem je isti ako to čine mediji.

Nastaviću priču o odnosu obrazovanja i religija, a nema dobre priče sa ovih prostora bez glavnog junaka – usuda. Zajednički je balkanski usud da nikako ne uspevamo da uteknemo od njega. Naš današnji usud se zove tranzicija. Usud društvima u tranziciji nemilosrdno postavlja težak zadatak otkrivanja razvojne formule koja bi ih u kratkom roku približila zahtevima razvijenih zapadnih društava. Sledeći logiku novih političkih realnosti i novih orijentira društvenog razvoja i jugoslovensko ili srpsko društvo nastoji da se približi tim zahtevima, tražeći odgovore, pre svega, na sledeća pitanja: Kako upotrebiti tradiciju u procesu tranzicije i izvesti promenu odnosa prema tradiciji? Kako u procesu menjanja kulture pomiriti raskorak između nacionalne mitologije i kulture i univerzalnih kulturnih obrazaca?

Strukturalne promene društva predstavljaju nov funkcionalni okvir za odgovarajuće promene u kulturi, odnosno stvaranje novog kulturnog obrasca pod kojim podrazumevam smisloni okvir orijentacije i integracije jedne zajednice, koji obuhvata, pre svega, vrednosne sisteme pomoću kojih pojedinci i društvene grupe dolaze do razumevanja sebe i sveta u kojem žive, kao i modele za akciju, radi ostvarivanja izabranih ciljeva i promovisanja poželjnog načina života. Ostvarivanje modela kulturnog obrasca pretpostavlja određeni nivo obrazovanja. Tako smo došli do faktuma da je obrazovanje proces unutar kojeg se prenose bazične vrednosti, naravno, saobrazne ciljevima društvenog razvoja. Kakvo je naše školsko obrazovanje? Moramo priznati da naša škola živi pod tehnokratskim normama. Još uvek su količina znanja i kvalitet reprodukcije kriterijumi za ocenu učenika, a tek negde na zadnjem planu stoji vaspitanje duše i tela mladog čoveka, njegovih moralnih, estetskih i duhovnih potreba. Možemo zaključiti da domaća škola predstavlja prostor ograničavajućeg razvoja, te je neophodna njena strukturalna transformacija koja neće biti prosta zamena postojećeg prtljaga činjenica novim paketom informacija, već bi trebalo da predstavlja kvalitativni iskorak iz tradicionalne škole u školu dijaloga kultura, realizovanih u susretima sa različitim vrstama informacija i komunikacija. Takva uloga pretpostavlja da pojedinac unutar savremenog obrazovnog procesa dođe u dodir s načinima saznavanja i delovanja, koji mu omogućuju ne samo da razvija životne aktivnosti, već i da neguje sopstveno dostojanstvo, kao i da jača društvenu odgovornost na taj način što će oplemeniti ličnost. Reč je, dakle, o promeni tipa obrazovne produkcije koja bi na planu nastavnih predmeta i sadržaja bila obogaćena religijskim, pa čak i religioznim znanjem. Značaj ovog obrazovanja ne treba da se poistoveti s proširenjem obima opštekulturnih informacija koje učenik treba da usvoji, već bi ga trebalo razumeti kao put razvoja prave duhovnosti, put koji omogućava da se pronikne u svetinju moralnog oblika *homo moralis*, čoveka humanog, blagorodnog, koji teži da čini dobro i ume to da čini. Krajnji cilj ovog tipa obrazovanja jeste ličnost. Problem razvoja ličnosti je problem čije bi delotvorno rešenje pokazalo da obrazovanje i religija rade na istom cilju, a to je jačanje ličnosti. U tom smislu ne bi trebalo insistirati na tome koji je od ovih agenasa jačanja ličnosti više važan ili praktikovati odeljivanje polja delovanja. Naprotiv, to je jedinstveno polje delovanja. Obrazovanje koje će dati smisao u vremenu besmisla, nesumnjivo mora sadržati elemente religijskog i religioznog obrazovanja. U tom smislu novi duh razvoja srpskog društva u rešavanju problema koji se odnose na praksu

---

* Učiteljski fakultet, Jagodina.

obrazovanja mora da proširi sadašnje ograničeno znanje o ulozi religija i crkava u istočnoj Evropi, odnosno na našem prostoru, naročito posle sloma prethodne ideološke imperije, kao i da ozbiljno razmotri način na koji religijska motivisanost može da bude dinamičan moto za ljude budućnosti.

Dragan Dragojlović

Ne sporeći potrebu da veronauka postane deo obrazovanja i vaspitanja ukazujem i na, ne manje važno, pitanje kakav bi trebalo da bude verski učitelj? Ko će ih birati i na osnovu kojih principa i kriterijuma? Nijedno versko učenje nema loših poruka. Svako versko učenje može da vaspita, obrazuje, uči ljubavi kako prema svojim, tako i prema drugima. Međutim, šta se uprkos verskim poukama i načelima dešavalo kroz istoriju? Zašto još uvek nismo uspeli da stvorimo moralne ličnosti i vrednosti? Imali smo veronauku u školama pre Drugog svetskog rata, ali nas tragedija, mržnja i rat nisu mimoišli. U čemu je problem? Bilo je reči da bi trebalo kazniti svakoga ko je kriv, ali ko treba da odgovara i pred kim? Ko izneverava verska učenja i Boga? Pred kojim zakonom, zemaljskim ili Božijim? Ne bih rekao da su samo agnostici i sekularisti nadležni po pitanju veronauke. Poznajem i verujuće ljude koji se plaše produbljivanja razlika. Kad čitate svaku svetu knjigu, nigde nema te mržnje i netolerancije. Šta se događa na kratkom putu od te svete knjige do živog čoveka?

Između ostalog i zbog toga je važno ko će biti verski učitelj! Hoće li učiti svoju versku zajednicu da poštuje i uvažava druge? Ne treba velika mudrost pa da shvatimo zašto moramo negovati duh tolerancije i da se vaspitavamo shvatajući da nas je isti Bog dao i da moramo zajedno živeti. Dakle, nije problem u veronauci i saznavanju, već u vaspitavanju, odnosno u tome na koji način se prenose verske pouke. Mislim da je to veoma važno pitanje. Ne možemo reći da je neko moralan i vaspitan samim tim što je rođen takav ili što pripada nekoj veri ili naciji. Tvorac je dao čoveka takvog kakav jeste. Bilo bi najlakše preko religije učiniti ga boljim. Ako ga religija uči dobru – naučiće ga, ali ako ga u ime Tvorca uči mržnji, razlikama, netoleranciji – pravi od njega ubicu.

U našim osnovnim i srednjim školama uvedena su dva nova predmeta – građansko vaspitanje i verska nastava. Svaki predmet u školi ima svoju funkciju, svoju svrhu i cilj. Nije sporno da postoji razlika između verske nastave i religijskog vaspitanja, ali to mnogim nastavnicima u školama nije jasno. Dakle, koja je funkcija verske nastave, a koja religijskog vaspitanja u savremenoj školi? Zbog čega se crkva žestoko borila da to bude baš verska nastava, a ne religijsko vaspitanje? Ovo potkrepljujem time što su pre neki dan verske zajednice uradile primedbe na Zakon o osnovnoj školi i ponudile svoje rešenje. Kad pogledate kako su definisani ciljevi verske nastave, prosto vidite da crkva u ovom momentu nastoji da promeni koncepciju škole. Ne slažem se s time da neosporne naučne činjenice, kakva je teorija evolucije, treba da proteramo iz bilo koje škole u svetu.

Pitam koje su funkcije ova dva predmeta? Pitam sveštenike i ljude bliske crkvama, koje su mane religijskog obrazovanja? Pre dve nedelje, na jednoj velikoj konferenciji Ujedinjenih nacija, posvećenoj pitanjima obrazovanja, zaključeno je da je koncept verske nastave anahron. Ono što preporučuju Ujedinjene nacije jeste religijsko obrazovanje, a ne verska nastava. Zašto moramo da pređemo put koji su prešle nerazvijene, vanevropske zemlje?

Kao profesionalac, kao neko ko predaje pedagogiju i zna šta je škola, plašim se onoga što može da usledi. Poznate su mi nejasnoće oko pojmova vaspitanja i obrazovanja i verovatno se nikada oko njih nećemo složiti. Postoji jedna sjajna definicija vaspitanja nastala u krilu analitičke pedagogije u Nemačkoj koja kaže: „Vaspitanje je delovanje putem kojeg drugi ljudi pokušavaju da na jedan trajan način promene psihičku dispoziciju drugih ljudi do kojih drže da su vredne“. U ovom kontekstu možemo da se pitamo koje će dispozicije učenika, kako i u kom pravcu veroučitelji menjati? Koje se dispozicije menjaju kroz versku nastavu, a koje dispozicije bi menjalo religijsko vaspitanje? Vera i crkva nisu isto.

Čitao sam španski udžbenik „Istorija kulture i crkve“ koji je obavezan za odgovarajući predmet za sve učenike u srednjim školama. Iz ovog udžbenika učenici se poučavaju o istoriji vere i istoriji crkve, ali i primerima, kako je crkva zloupotrebila veru koju propoveda. To su radile i crkve na našem prostoru.

---

* Pomoćnik ministra, zadužen za osnovno obrazovanje u Ministarstvu prosvete i sporta vlade Republike Srbije.

Milan Vukomanović

Nastojeći da kao profesor jednog religiološkog predmeta na Filozofskom fakultetu, iskustvom i zapažanjima, doprinesem unapređivanju obrazovanja u multikonfesionalnom društvu, došao sam do zaključka da u programu verskih zajednica nisu zastupljeni sadržaji koji se tiču drugih verskih zajednica. Nameće se logično pitanje: „Šta se kvalitativno novo dobija time što se jedan model koji postoji pri religijskim zajednicama i koji je praktikovan godinama uvede u javnu sferu, odnosno u prostor javne škole?” Sva ova znanja su se sticala pri verskim zajednicama.

Drugo pitanje koje želim da postavim u vezi s tim jesu sadržaji o drugim aspektima religije u predmetima istorije, geografije, književnosti, filozofije, sociologije... Dakle, kakvo će mesto u reformi obrazovanja imati religija, pogotovo u društveno -humanističkim naukama u kojima je religija nezaobilazni elemenat sticanja znanja o drugim kulturama i o drugim tradicijama.

Radim u Republičkom ministarstvu prosvete i sporta u Odeljenju za plan i program osnovnog i srednjeg obrazovanja i tokom septembra sam bila uključena u rad u vezi sa programom verske nastave. Na sastanku, kojem su, pored ostalih, u ime Komisije Ministarstva prosvete za versku nastavu, prisustvovali i velečasni Andrija Kopilović i profesor Tadej Vojinović razmatrani su programi verske nastave svih sedam verskih zajednica. Moje kolege, savetnici za razne predmete, smatrali su da nije dobro što u programima verskih zajednica ne postoji određeni broj nastavnih jedinica posvećenih drugim verskim zajednicama. Predstavnici Komisije Ministarstva prosvete za versku nastavu prihvatili su ovo mišljenje i dogovoreno je da od ukupnog godišnjeg fonda četiri časa budu posvećeni drugim verskim zajednicama. Postignuti dogovor potvrđen je u Subotici, međutim, zbog kratkog vremenskog roka to se u ovom trenutku ne nalazi u nastavnim programima. Rečeno je da će se veroučiteljima preporučiti da ne čekaju odluku Ministarstva, već da se dogovora pridržavaju. Ovi sadržaji bi trebalo da važe samo za ovu školsko godinu, a već sledeće bi ih trebalo menjati jer, po mom mišljenju, nisu valjani. Od 35 časova godišnjeg fonda verske nastave, više od 25 je posvećeno obradi novih sadržaja, a preostali za obnavljanje i utvrđivanje obrađenog. Verovatno će doći i do smanjenja broja nastavnih jedinica kako bi veći broj časova protekao u razgovoru s učenicima.

Drugo pitanje koje smo razmatrali odnosilo se na mesto religije u sadržajima drugih predmeta: istorije i geografije, na primer. Što se tiče sadržaja istorije – religije su tu našle svoje mesto, ali na koji način? Kada se izučava istorija Starog veka, u osnovnoj školi se, uglavnom, uče prehršćanske religije, a u gimnazijama se nešto više pažnje posvećuje i dalekoistočnim religijama. U osnovnoj školi one se samo spominju, izostaje produbljivanje znanja. Hrišćanstvo se uči informativno, površno. Olako se prelazi preko važnih događaja iz istorije hrišćanstva. Na primer, o Raskolu iz 1455. godine pominje se da se crkva podelila na istočni i zapadni deo, a izostaju objašnjenja o tome koje su razlike, a koje sličnosti između nastalih crkvi. Istorija srednjeg veka ne može biti izučavana bez istorije crkve. Prosto, crkva je toliko prisutna u istoriji srednjeg veka. Kasnije se istorija crkve sve manje i manje spominje. Kada se uči o Arabljanima, opet se, informativno, spominje i islam. Ali u programima istorije pominju se i verski ratovi, dakle ratovi koje je inicirala crkva i njima je posvećeno mnogo više pažnje i sadržaja.

---

* Ministarstvo prosvete i sporta vlade Republike Srbije.

Želim da ukažem na pojave netolerentnog ponašanja koje ispoljavaju pojedinci i institucije koji bi trebalo da doprinesu izgradnji poverenja. Ovo se odnosi i na način na koji je veronauka uvedena u škole. Naime, 24. oktobra 2000. godine u „Danasu” je objavljena kratka informacija o tome da su se srpski patrijarh Pavle i predsednik SR Jugoslavije gospodin Vojislav Koštunica dogovorili o uvođenju veronauke u škole. Ne znam da li su vest prenele i druge novine. O ovom problemu je diskutovano *post festum*.

U istom smislu je i izjava vladike niškog Irineja, objavljena 11. oktobra 2000. godine u „Narodnim novinama”: „Veronauka nije potrebna samo crkvi, nego i društvu u celini. O potrebi verskog vaspitanja i obrazovanja u školama predstavnici Svetog sinoda SPC vode razgovore sa najvišim predstavnicima vlasti.”

Deca se sada po prvi put sreću s veronaukom kao moralnim obrazovanjem, koje je, nažalost, potpuno odsutno ne samo u školama, već i u porodicama. Opet smo došli do tanke distinkcije između vaspitanja i obrazovanja, ali i do pitanja odnosa između religijskog i savremenog sveta. U tom kontekstu nameće se pitanje razumevanja moralnog učenja i dilema: ukoliko svi delujemo iz ugla dobrog uma, umskog stvaranja sveta koji je načinio Bog, onda je ono otelotvorenje jednog umnog koncepta. S druge strane gledano poznat nam je i drugi pristup koji svet razume iz ugla skepse, što isključuje religijsko razumevanje sveta.

U smislu diskusije gospodina Dragojlovića¹⁴ skrenuo bih pažnju na to da kada uvodimo bilo kakav novi predmet, a religijske nauke nisu bilo kakav predmet, u bilo koju obrazovnu instituciju i na bilo kom nivou, potreban je određen vremenski period da pripremimo nastavnike. Uvođenje u nastavu predmeta koji zahteva ozbiljnu pažnju podrazumeva i ozbiljnu pripremu.

Otkada je ishitreno veronauka uvedena u škole, suočeni smo s problemom šta sa decom? Da li ih prepustiti stihiji ili pokušati u saradnji s verskim zajednicama, ministarstvima prosvete i vera osmisлити nastavu tako da zadovoljimo potrebe dece i društva za moralnim, tolerantnim obrazovanjem. Priprema nastavnika koji će raditi u sistemu obrazovanja nije ista kao i priprema veroučitelja koji poučavaju pri crkvama. Uvođenje veronauke u javno obrazovanje sadrži više nepoznanica nego versko obrazovanje pri hramovima. Ukoliko se bez pripreme uvede veronauka u javne škole, štetu mogu da pretrpe same verske zajednice.

Problem je i u tome što veronauku postepeno uvodimo od prvog razreda osnovne i srednje škole, tako da će se učenici trećeg ili četvrtog razreda tek u srednjoj školi susresti s osnovama predmeta. To dovodi u pitanje izbornost kao jedan od elemenata pripreme za nastavu.

U evropskim zemljama se različito gleda na nastavu veronauke i zastupljeno je nekoliko koncepcija verske pouke. Najlogičnije je bilo da smo probali nekoliko legitimnih varijanti, kako bi utvrdili koji vid nama najviše odgovara. Međutim, rešavanje svakog od ovih problema podrazumeva da veroučitelji moraju biti dobro pripremljeni ne samo za izvođenje nastave, već i za uslove u kojima se ova odvija. Predavao sam i u osnovnoj i u srednjoj školi. Kada bih se vratio u srednju školu,, morao bih da menjam način predavanja. Sadašnje generacije su mnogo zahtevnije i naročito naglašavam, nestrpljivije. Sve ovo govori u prilog tome da je trebalo više vremena za pripremu veroučitelja. Činjenica je da je taj proces u drugim zemljama trajao mnogo duže i da je postepeno sazrevao. Verovatno će se i kod nas menjati i prilagođavati određenim situacijama. Prilagođavanje podrazumeva i kreativnosti kako onih koji organizuju sistem obrazovanja, tako i verskih zajednica koje učestvuju u njemu.

Kad govorim sa metodičkog stanovišta prisećam se misli vladike Nikolaja Velimirovića koji lepo kaže: „Teško je naučiti onoga koji je nenaučen već postao učitelj drugima”. Dakle, neophodno je da obrazujemo dobre veroučitelje. Tim pre što se srednjoškolska omladina za ovaj predmet opredeljivala kalkulišući hoće li imati predmet više ili manje.

Najzad, školski sistem je samo deo procesa obrazovanja. On jeste naiširi i najmasovniji, ali postoji i veliki broj neformalnih vidova obrazovanja u kojima ne vidimo utemeljenu saradnju verskih zajednica. Velike su mogućnosti da upravo kroz taj sistem izgradimo korektivne mehanizme za školski sistem. Ono što se pokaže dobrim u neformalnom, možemo bez bojazni uključiti u školski, formalni sistem. U Srbiji u neformalnom sistemu su nevladine organizacije koje se bave paralelnim obrazovanjem. Verske organizacije su krenule da razgovaraju o školskom sistemu, ali trebalo bi paralelno razgovarati i o neformalnim oblicima saradnje.

---

¹⁴ Diskusija na str. 168.

Episkop Lavrentije

Verske zajednice ne traže uvođenje nego povratak veronauke u škole, koja je u nastavi nasilno ukinuta pre šezdeset godina. Kad je ukinuta veronauka, a uveden marksizam, niko nije pitao ni decu ni roditelje da li to žele. Verske zajednice s punim pravom traže da im se vrati sve, uključujući i imovinu, što je nasilno oduzeto.

Priprema veroučitelja je relativan pojam. Najveći besednik u istoriji hrišćanske crkve Jovan Zlatousti je bežao od čina, nije hteo da ga primi, smatrao se nedostojnim. Naši veroučitelji su ponikli iz naroda. Kakav narod, takvi mu i popovi, takvi mu i oficiri, vojska, takvi mu i učitelji i svi drugi. Prema tome, razumeće oni jedni druge. Kad bi čekali da se ispune svi idealni uslovi za početak veronauke, možda bi proteklo još nekoliko decenija. Primer organizovanja uspešne veronauke pokazala nam je Republika Srpska. Oni su, pre osam godina, mnogo nespremniji prišli tome poslu i postigli su lepe rezultate. Ja sam imao prilike da službujem u Bosni, a i sada da prođem kroz Bosnu, pa sam zapazio da su deca drugačija. Samo nekoliko godina posle pohađanja veronauke oni su kao cveće u livadi.

Druga tema na koju me je podstakla ova diskusija jeste razlika između obrazovanja i vaspitanja. Po religioznom učenju, čovek se razlikuje od ostalih beslovesnih bića po tome što ima um, volju i osećanja. To su tri svojstva koja bi čovek trebalo podjednako da razvija. Ako jedno zanemari, a drugo forsira, neće postati pravo biće. Slično instrumentu sa tri žice: ako hoćete da izvodite melodije – sve tri žice moraju biti podjednako zategnute. Ako je jedna opuštena, nećete ostvariti cilj. Ako neko razvije samo svoje umne, a ne i osećajne sposobnosti i zanemari volju, nije potpuno biće. Od njega nema koristi i vrlo je opasan po društvo. Razvio je um, ali ne i osećanja straha, ljubavi. Ako čovek razvije samo osećanje sposobnosti, plemenitost i slično, a nema razvijene umne sposobnosti da razmišlja, ni volje da radi, on je, kako se u narodu kaže, dobričina ali ne koristi nikome. Ako čovek razvije samo svoju volju, a ne i umne i osećajne sposobnosti, on je kao „budalina Tale”, udara gde hoće da bi svoju snagu istrošio. Čovek mora, dakle, podjednako da razvija sva svojstva koja mu je Bog darovao kao posebnom biću.

Uloga crkve, po mom mišljenju jeste da razvija osećajne sposobnosti, i plemenitost kod deteta. Škola puni mozak, roditelji ga hrane, a srce ostaje prazno. Kod nas je poslednjih decenija, poslednjih pola veka, srce bilo zanemareno. Nedostatak razvijanja plemenitosti kod dece nije niko uočio, niko se time nije bavio. Zato danas imamo toliko sebičnosti, a znamo da je srce izvor i plemenitih i neplemenitih osećanja. Ako se ne razvije pravilno, mnogo je opasnije nego razum. Zato je uloga crkve u tome da razvije plemenita osećanja kod dece. Šta nam vredi da pričamo o apostolima, o deset Božjih zapovesti, ako oni to ne primenjuju u životu. Onda od toga nema nikakve koristi. Učitelji bi trebalo da svojim primerom razviju kod dece plemenitost, ljubav – ljubav prema bližnjem, roditeljima, zajednici; da od deteta stvore čoveka. Najveća snaga koja od osobe može stvoriti čoveka jeste religija. Drugačije se čovek ponaša ako je uveren da ga neke oči stalno prate i ako je svestan toga da će se ono što učini sakriveno od ljudi kad tad obelodaniti. To će ga odvratiti od mnogih nedela. Da nije bilo religije, bilo bi mnogo više zla. Najbolje sredstvo protiv moralne kvareži je religija, ne strah Božji nego ljubav, preporučljiva ljubav. Neću da učinim čoveku zlo zato što ga volim, a ne zato što ga se bojim. To treba razvijati kod ljudi.

Sve drugo, kao fraza – širiti mir – su teoretske floskule. Mir ne možemo nametnuti ni Dejtonskim sporazumom, ni ediktima, ničim, dok čovek ne stekne mir u svojoj duši i svome srcu. Mir je kao tiha voda, kad se u nju baci kamenčić, onda počnu da se stvaraju i šire koncentrični kružići. Ne možete nekome dati nešto što nema. Cilj je i zadatak verskih zajednica da razviju plemenita osećanja kod dece. U šta će to biti svrstano, pod obrazovanje ili vaspitanje ili etiku, nije važno. Na sramotu nam je što u školama nismo poučavali decu etici – pravilnom ponašanju, ljubavi, plemenitosti. To je bilo dugo zanemarivano i oseća se praznina u društvu, jer potrebno je mnogo truda i vremena da to kod dece probudimo i vratimo ih na nivo koji od njih Bog očekuje.

Želimir Popov

Ne mogu da se saglasim s vladikom Lavrentijem da je pitanje pripreme veroučitelja relativno pitanje. To je dezavuisanje poziva nastavnika. To nije misionarenje u školi. Zašto sve ostale predmete predaju nastavnici sa završenim fakultetima, a veronauku priučeni? To ne može tako. Oni moraju da budu pripremljeni za rad s decom od 7 godina. Dakle, kao što se učitelji 4 godine pripremaju za rad s decom od 7 godina, isto tako i veroučitelj mora da se pripremi da sadržaj predaje kompetentno.

Vladika Lavrentije

U crkvi su te pripreme, Bogu hvala, izvršene. Pre sedam godina osnovan je institut pri Bogoslovskom fakultetu na kojem je nekoliko stotina djevojaka i mladića pripremano za versku nastavu. Moram da vam se ispovedim. Već dvadeset godina, sa zasedanja svakog Arhijerejskog sabora, upućujemo apel nadležnim vlastima da dozole povratak veronauke u škole. Sreća da nam tada to nisu odoborili, jer zaista nismo bili spremni da organizujemo nastavu. Posle bi izauvek izgubili pravo da to tražimo. Bogu hvala, pripremali smo se i pripremamo se i nadamo se da imamo kadar. Mi smo svesni da nastavnici u srednjim školama moraju da imaju višu školsku spremu, a nastavnici u nižim školama srednju, što odgovara zvanjima sveštenika, svršenih teologa ili bogoslova. Relativan je pojam o tome, i među nastavnicima ima boljih i gorih, u svakom predmetu, pa i u veronauci. Teško je nekoga idealisati.

Želimir Popov

Ima boljih i gorih nastavnika, u svakom slučaju, ali oni koji rade u školama su kompetentni. Imaju završen fakultet ili odgovarajuću stručnu spremu. Imamo čoveka koji, recimo, nema završenu srednju školu, ali je verujući, peva u crkvenom horu i dozvolili smo mu da predaje veronauku, zato što nemamo dovoljno veroučitelja. Crkva nije izašla spremna. U Srbiji ima 1.356 osnovnih škola sa 4.500 školskih objekata u kojima su smeštena deca prvog razreda. Ljudima iz crkve i Ministarstva vera prosto ne sme-te ništa da kažete. Ako im kažete šta moraju da nauče, kako da se pripreme, vi onda niste u pravu. Kao da Ministarstvo prosvete ne vodi računa o prosveti i prosvetivanju. Mi moramo da vodimo računa o kvalitetu veroučitelja. Ministarstva vera i crkava vero-vatno vode računa o kvalitetu sveštenika i onih koji rade u školama

pri crkvama, a mi moramo da vodimo računa o kvalitetu veroučitelja koji će raditi u školama. Škola nije isto što i crkva.

Božidar Jakšić

Naš sistem obrazovanja je takav da bi ga trebalo temeljno pretresti. Ne bi trebalo problem vjeronauke svesti na predmet vjeronauke. Pitanje je daleko šire i po mom mišljenju ozbiljnije. Navešću vam primjer. U udžbeniku matematike za osnovne škole koji je važio između 1992. i 1999. godine bio je zadatak o procentnom računu u kome se kaže: „Mujo je Sulji prodao prase od 14 kilograma. Kada se prase ispeče, koliko je pečenja ostalo za slavlje?” Znači, to je zaista nečuvena svinjarija. Ja drugu riječ nemam. I dok ne budemo pretresli sistem obrazovanja, da se nijedna takva stvar ne smije desiti, da ti koji su napisali taj udžbenik i ti koji su ga odobrili nikad više ne rade u prosvjeti, mi nećemo imati ni kvalitetnu nastavu vjeronauke. Ne zaboravite, u Srbiji nije vjeronauka pravoslavna, nego pripada i svim drugim konfesionalnim zajednicama.

Župnik Jakob Pfeipfer

Razumem da nastavnik u školi mora biti stručan za obavljanje tog posla. Momenat koji je episkop Lavrentije izneo, mi vernici drugačije osećamo i zato ne mislimo da je potrebna stroga stručna sprema za veronauk. Mi radimo to iz uvjerenja i računamo na nadnaravnu milost Božju koja će nadopuniti nešto što teoretski ne mogu da izvedem na način kako zakon propisuje. (Međutim, predavajući dati dušu). Mislim da je riječ o nerazumijevanju, tu smo mi verujući u prednosti, jer računamo na blagodarnost Božju.

Podelimo moje iskustvo sa časa vjeronauke u prvom razredu osnovne škole u Apatinu, u odeljenju koje, uglavnom, pohađaju Romi. Otac Dragan i ja smo zajedno ušli u tu školu. Pomolili smo se zajedno, pričali s djecom. Dali smo im da crtaju. Da bi shvatili da Bog otac ima oca kod kuće, zadali smo im da crtaju porodicu. Kada smo ušli u zbornicu dočekale su nas učiteljice koje se nisu mogle načuditi kako su deca bila disciplinovana. Rekoh im: „Trebali ste nas pre zvat!”

Budemo li čekali idealno, kao što je rekao episkop Lavrentije, pitanje je, kada ćemo početi sa nastavom vjeronauke. Ja se moram truditi da bude što bolje, što lepše, ali moram iskoristiti onaj momenat koji imam. Mi službenici crkve šta god da radimo, radimo na slavu Božju.

Nadbiskup Stanislav Hočevar

Cjeloga života radim sa mladima i znam šta znači i to i vjerska nastava. Reč je o veoma kompleksnom pitanju. Svi pedagozi kažu da je to područje *ars arcium*, umjeće svih umjeća. Baš zbog toga vredi o tome promišljati i govoriti. U tom smislu važno je da razlikujemo sadržaj vjerske nastave ili kateheze od metodologije. Svakako bi bilo dobro razgovarati o metodologiji, kako bi se što bolje pripremili.

U postkomunističkim zemljama ili odmah dolaze pozitivne promene ili ih nema uopšte. Zato je dobro da smo počeli sa promenama u vezi s nastavom vjeronauka. Sada je možemo usavršavati, perfekcionirati. Sve se menja, menjaju se vlade, ali ovakva delikatna pitanja ostaju uvijek vani. Ako je Njegova svetost razgovarala s predsednikom u vezi s uvođenjem vjeronauke, vjerojatno je to učinio poznavajući situaciju. Svakodnevno nam dolaze roditelji i mole za pomoć na pedagoškom području. Nitko nije prisiljen da prihvati vjeronauk. Ako patrijarh, ako katolički biskup vide da roditelji nešto žele, dužni su ih podržati. I država mora isto tako uvažavati princip supsidijarnosti. Država ne bi trebalo da roditeljima nameće modele kako će vaspitavati, nego da im pomaže. Trebalo bi uvažiti opasku Ministarstva za prosvetu da je temeljna priprema poželjna, ali ako država do sada nije omogućavala crkvama rad na tom polju, kako može preko noći zahtijevati da budu perfektne. Zato se u svim takvim situacijama govori o vremenu tranzicije. Znači, moglo bi se predvideti neko vreme, dve-tri godine, za odgovarajuću pripremu. Katolička crkva je i u najtežim vremenima imala vjeronauk i mislim da imamo potrebno iskustvo i znanje.

Peta sesija

**MEĐUSOBNI ODNOSI CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH
ZAJEDNICA I ZAŠTITA MALIH VERSKIH ZAJEDNICA**

Dragoljub Đorđević*

MEĐUSOBNI ODNOSI CRKAVA, ODNOSNO VERSKIH ZAJEDNICA I ZAŠTITA MALIH VERSKIH ZAJEDNICA

„Manjine su kao mala deca koja su bespomoćna i zavise od roditeljske ljubavi da bi preživela. Manjine su bez zaštite u društvu i prepuštene su milosti religijskih većina. Ali, kad roditelji vole svoju decu, ona su blagoslovena njihovom dobrotom. Oni ih osposobljavaju da se razvijaju u dobre građane i da sami slobodno određuju svoju sudbinu. Društvo ima slične obaveze prema religijskim manjinama. Ja bih učinio kriminalno delo kad bih pokušao da nekog prisilim protiv njegove savesti. Samo Bog ima pravo da kontroliše nečiju savest, a ni On to neće da učini dok mu se ne dopusti. I On tako postupa zato što nas voli i poštuje. Ne može neko da prisiljava ako voli i poštuje. To se protivi jedno drugome”.

Jovan Velimir Stivens

Savremeno jugoslovensko društvo jeste religijski bogato, jer se u njemu prožimaju tri kulturna kruga: vizantijsko-pravoslavni, zapadno-evropski (katoličko-protestantski) i otomansko-islamski. Stoga su, istorijski gledano, glavni izdanci ovih krugova – velike verske zajednice u nas (Srpska pravoslavna crkva /SPC/, Rimokatolička crkva /RKC/ i Islamska zajednica /IZ/) – višestruko odgovorni za regulaciju i stanje religijsko-crkvenog prostora. Oni mogu svojim ovozemaljskim poslanjem mnogo doprineti stabilizaciji novodemokratskih odnosa, jer znaju da nema društvene stabilnosti ni napretka bez harmonizovanja verskih odnosa u multietničkim i viševerskim zajednicama. Harmonizovanje religijskih odnosa u našem slučaju jeste bitno na dva nivoa: 1) na nivou međusobnih odnosa triju velikih verskih zajednica; i 2) na nivou njihovog odnosa prema tzv. malim verskim zajednicama.

I

1. Nivo međusobnih odnosa triju velikih verskih zajednica. Ovaj se nivo može raščlaniti, jer je tako u stvarnosti, na četiri podnivoa:

1.1) na podnivo međusobnih odnosa u ekumenskim razmerama, tj. na učešće i ponašanje SPC, RKC i IZ, kao članica pravoslavnog, katoličkog i islamskog verskog sastava, u pokušaju da se na svetskom planu uspostave ekumenski odnosi, dijalog i tolerancija u skladu sa dosegnutim civilizacijskim tekovinama, najpre, među hrišćanskim konfesijama, a onda i između hrišćanstva i islama;

1.2) na podnivo međusobnih odnosa, uže, na prostoru bivše Jugoslavije i, šire, Balkana, kada ekumenski odnosi, dijalog i tolerancija mogu „zalečiti rane” strašnog rata mržnje i nasilja i sprečiti nove rušilačke pohode;

1.3) na podnivo međusobnih odnosa u današnjoj Jugoslaviji, dokle god ona postojala, kada ekumenski odnosi, dijalog i tolerancija jesu ili bi mogli biti, nema spora, važan zalog demokratizacije i izgradnje interkulturalnog društva; i

---

* Profesor na Mašinskom fakultetu u Nišu.

1.4) na podnivo međusobnih odnosa u lokalnoj zajednici – tamo gde i pulsira život i gde izistinski, u praksi, treba dokazati ekumenizam, dijalog i toleranciju, odnosno izvornost religije kao neizostavne kulturne činjenice.

Kako je onda moguće praktično, ekumensko, dijaloško i tolerantno ponašanje u lokalnim zajednicama društva poput jugoslovenskog? Najpre je nužno da se stvori povoljan ambijentalni okvir na nivou globalnog društva. U tom pravcu bi država, idući prema civilnom režimu, izgradila čvrst *laički model regulacije reigijskog kompleksa*. S obzirom na to da se u Jugoslaviji, kao izrazito multikulturnom prostoru, susreću i prepliću tri civilizacijska kruga – *vizantijsko-pravoslavni, otomansko-islamski i katoličko-protestantski* – takav bi model bio najprimereniji. SPC bi svagda držala na pameti da u zemlji trećina stanovništva pripada otomansko-islamskoj i katoličko-protestantskoj kulturnoj tradiciji, a da u neolicini lokalnih zajednica, smeštenih na Kosovu, u Raškoj i Vojvodini, većinu čine muslimani, katolici i protestanti. *Oni to nisu od juče i trenutno, već jesu odavno i trajno su nastanjeni*. Srpska crkva, i na makro i na mikro planu društva, snosi punu odgovornost za koegzistenciju ljudi različitog kulturnog, nacionalnog i verskog porekla. Ali, s druge strane gledano, Islamska zajednica, Rimokatolička crkva i protestantske religijske organizacije uvek bi imale na umu da, kao manjinske, obitavaju u preovladavajućem pravoslavnom okruženju i da svojom aktivnošću ne narušavaju stolicima uspostavljenu konfesionalnu ravnotežu, te da je njihova odgovornost za suživot istovetna. Rečju, eklezije su međusobno suštinski upućene, pa će praktično ekumensko, dijaloško i tolerantno ponašanje ljudi zavisiti od samih verskih struktura.

Ako se u pravoslavnih „reč ‘ekumenizam’ može primenjivati i na dijalog, saradnju sa drugim religijama, kao judejsko-mojisijevskom, islamom i drugima (Radomir Rakić)”, tada se, i striktno poštujući – jer je, naprosto, suprotno nedopustivo – dogmatski nalog da *nema liturgijskog i molitvenog opštenja sa nepravoslavnima*, otvaraju brojne šanse za praktičko ekumensko, dijaloško i tolerantno postupanje. Evo više primera i dva predloga:

Ustanoviti *Nacionalni savet crkava*, odnosno verskih zajednica u SR Jugoslaviji. Takva institucija postoji u nizu zapadnih zemalja i vrši stvarno pozitivnu ulogu u međuveriskim odnosima. Kod nas bi to mogla biti dobrovoljna organizacija, a članovi jedino one verske organizacije koja je službeno registrovana. U skladu sa osnivačkim aktom i preciznom procedurom, u duhu elementarne ravnopravnosti, članice bi na nivou visokih predstavnika diskutovale i predlagale rešenja za većinu problema i pitanja u međusobnim odnosima i u odnosu spram države. Recimo, skrivena i manifestna napetost između SPC i protestantskih sekti i denominacija, koja pokatkad dobija i neprilične srazmere, umesto da se razrešava na stranicama njihovih glasila i u svetovnim medijima, mogla bi biti predmet rasprave na Nacionalnom savetu crkava. Zar to zaista nije najbolje mesto gde bi u susretu „oči u oči” SPC iznela osnovane primedbe na agresivnu delatnost protestanata, a oni ukazali kako ih ona neprestano stigmatizira?

Zamislamo samo kako bi takvo nešto bilo melem za odnose ljudi u lokalnim zajednicama. Ili, zar ne bi odlučna podrška Nacionalnog saveta crkava pravednim zahtevima SPC i RKC za povratak uzurpirane imovine od negdašnje komunističke vlasti bila plodotvornija od njihovog pojedinačnog vapaja – odnosno – isti bi efekat bio i sa lobiranjem za klasično uvođenje veronauke u školski sistem. Najzad, to je mesto odakle bi započeo dijalog sa Islamskom zajednicom i muslimanima. Nikakva zakonska

regulativa države, Savezna komisija za odnose sa verskim zajednicama i ministarstva vera u Srbiji i Crnoj Gori ne mogu zameniti Nacionalni savet crkava u SR Jugoslaviji.

1.4) na podnivo međusobnih odnosa u lokalnoj zajednici – tamo gde i pulsira život i gde izistinski, u praksi, treba dokazati ekumenizam, dijalog i toleranciju, odnosno izvornost religije kao neizostavne kulturne činjenice.

Ustanoviti neformalni Savet crkava na odgovarajućem nivou lokalnih zajednica (na Kosovu, u Vojvodini, Raškoj oblasti, gradu Beogradu, Nišu, Subotici...), koji bi prema potrebi i povremeno razrešavao *iskrsle verske teškoće* na terenu, tamo gde se zapravo i odvija izistinski religiozni život. Primera radi, zašto ne bi sve registrovane verske organizacije u Nišu zajedničkim saopštenjem osudile neprestano sknavljavanje lokalne džamije, kulturnog spomenika pod zaštitom države nacionalističkim grafitima? Ili, što se u lokalno zajednici ne ujedine naporu religijskih ustanova u haritativnoj delatnosti? Zar na promociji knjige, svejedno da li laičkog ili religioznog autora, o naciji, ratu, miru, dijalogu, toleranciji... ne mogu sedeti jedan uz drugog pravoslavni i rimokatolički sveštenik, protestantski propovednik i imam? Gde su vrli religijski poslenici u čestim dijaloškim emisijama na sve brojnijim lokalnim televizijama? Nema ih skupa ni na značajnim lokalnim manifestacijama! *A kako bi to blagotvorno delovalo u lokalnim sredinama – u selu, kvartu, gradu, okrugu – na međusobne odnose ljudi različitog verskog, nacionalnog i kulturnog identiteta.* To bi bio jedan od važnijih puteva sprečavanja „da se, iz ko zna kojih, najčešće iracionalnih, razloga trve i mrze pravoslavac i katolik, hrišćanin i musliman, premda stolicima žive na istoj teritoriji, u susedstvu i izmešani”.

Očito je moguće, a nadasve poželjno, praktično ekumensko, dijaloško i tolerantno ponašanje religijskih struktura na makro i mikro društvenom nivou. U igri su oni segmenti takvog činjenja koji ne narušavaju *dogmatsku i kanonsku samosvojnosti* svake od religijskih organizacija. To su aspekti ovostranog poslanja verskih zajednica koji se tiču svakodnevnog života ljudi i koji su, usled toga, podložni sociologizaciji. Ako se dela prema pravoslavnoj maksimi – „Ljubav svakome, veru i Crkvu samo onima koji je hoće, neokrnjenu!” – onda nema opasnosti za ikoju crkvu da će biti gubitnik zbog praktičnog ekumenskog i dijaloškog svedočenja, na napred skiciran način. To bi sve zajedno skupljeno doprinelo tome *da tolerancija bude životni princip* među ljudima različitog verskog, nacionalnog i kulturnog habitusa, da – podstaknuta od religija, konfesija i crkava – prožme čitavo jugoslovensko društvo. Zar vera, po definiciji, može imati plemenitiju ulogu od ove i nije li ona prirodan tok povraćaja starog sjaja?

U tu svrhu, predlog o osnivanju Nacionalnog saveta crkava treba pažljivo razmotriti. Naziv takve institucije može se i izmeniti, ali suština bi trebalo da ostane ista. Mnogi će nas kritikovati za pokušaj uvođenja „protestantske novotarije”, ponukani lošim iskustvom pravoslavaca sa Svetskim savetom crkava.

No, neće biti u pravu: ipak se radi o dvema organizacijama različitog karaktera.

II

2. Nivo odnosa velikih verskih zajednica prema malim verskim zajednicama. Za taj su nivo od značaja dva podnivoa:

2.1) podnivo na kome SPC, RKC i IZ treba da budu inicijatori osnivanja Nacionalnog saveta crkava /verskih zajednica/ saveznog, republičkog i lokalnog ranga, jer bi njime u startu bili predupređeni brojni „nesporazumi” sa, naročito, starijim

protestantskim zajednicama – sektama i denominacijama – i novim religijskim pokretima /kultovima i novim sektama/, verskim manjinama uopšte; i

2.2) podnivo koji zahteva da tri najveće religijske institucije, odustavši od ekskluzivizma i privilegija, zdušno podrže donošenje novog zakona o verskim zajednicama, koji bi trebalo da ukloni svaku vrstu diskriminacije i stigmatizacije vera manjina i manjinskih vera. (Jer, J. V. Stivens, „naše gore list”, divno zbori: „Manjine su kao mala deca koja su bespomoćna i zavise od roditeljske ljubavi da bi preživela. Manjine su bez zaštite u društvu i prepuštene su milosti religijskih većina”.)

I prvi i drugi podnivo odnosa velikih verskih institucija prema malim verskim zajednicama, izostane li „dobra volja”, mogu završiti u religioznoj netoleranciji. To ću pokazati na primeru antikultnog pokreta.

U sociologiji religije, ali i u bogoslovskim i inim disciplinama o sakralnom, puno je toga spornog povodom različnih oblika religioznih zajednica. Još je sporniji njihov tretman na javnoj sceni, posebno u sredstvima za masovno prenošenje poruka. *Najviše nesporeda ima oko novih sekta i kultova*, tzv. novih religioznih pokreta, *što ponekad završava u društvenim, političkim i, čak, međudržavnim sukobima*. Tome doprinose i domicilne crkve koje redovno stigmatiziraju kultove, stare i nove sekte, proglašavajući ih satanističkim, totalitarističkim i destruktivnim kvazireligioznim pojavama. Nadode i vreme, poput našeg, kada se organizovano i ciljano, slučajno i stihijski stvori jak antikultni i antisektarni pokret, stvar dovede u žižu interesovanja javnog mnjenja i otpočne bitka „sa svim i svačim”. „Ne trebeći žito od kukolja”, seje se šteta svuda i svakome – dobrano podgrevaju izlivi *religiozne netolerancije*.

Prisutna je i neprilična pojmovna i terminološka zbrka. Čas se u javnom diskursu zbori o *velikim* (Islamskoj zajednici, Srpskoj pravoslavnoj i Rimokatoličkoj crkvi) i *malim verskim zajednicama* (Jehovinim svedocima, Hrišćanskoj adventističkoj i Hrišćanskoj baptističkoj crkvi...) – što je svakako neutralno imenovanje; čas se veli kako postoje narodne, *istorijske* (IZ, SPC i RKC) i nenarodne, *neistorijske crkve* (JS, HAC, HBC...) – kada se već zauzima vrednosni stav sa pripadajućim posledicama; ponekad se razlikuju *stari* (stare sekte) i *novi religiozni pokreti* (kultovi i nove sekte) – čime se delimice približava istini. Slično prethodnom primeru, i pojmovni kaos – naročito u slučajevima kada se misli na polutajne kultove a javno prozivaju stare sekte – itekako potpaljuje religioznu netoleranciju.

Rečju, pošto smo na prikladnijem mestu detaljnije diskutovali o klasičnoj sociološkoj tipologiji verskog organizovanja (*kult, sekta, denominacija i crkva*), ovde će se u skici ukazati na opasnost po religioznu toleranciju u nas od zaživljavanja ekstremnog i necivilizovanog antikultnog pokreta. To činimo, kao uvek do sada, bez navijačkih strasti – anti- i prokultnih zasada – balansirano i, koliko je moguće, objektivno i kritički.

Novi religiozni pokreti (nove sekte i kultovi), u poređenju sa sektama, starim i do nekoliko vekova, jesu „novi” jer se javljaju od početka *pedesetih godina* ovoga stoleća, izrazitije – od kraja šezdesetih u Americi. Delom su rezultat i demokratskih procesa u zapadnoj hemisferi: oni u svakom društvu pogoduju obnovi, razvoju i cvetanju religije i verskih zajednica. Naročito je tako, a što može biti mali paradoks, ako se demokratizacija izvodi na *sekularnim* osnovama. U civilnom i demokratskom, sekularnom i tržišnom društvu, postoje ustanovljena pravila ponašanja i svako je dužan da ih poštuje. Samo od svačije sposobnosti, prilagodljivosti, truda i snalažljivosti zavisi uspeh. To je slučaj i sa religijama i verskim institucijama, tako da ne iznenađuje

konstatacija, koja je opšte mesto u naukama o religiji i možda protivna našem emocionalnom stavu da su sve religijske zajednice redom bačene na tržište, stvar su izbora, mogu biti izabrane, ali i ne moraju. Ide se od „religije sudbine” prema „religiji izbora”. (Podaci potvrđuju da se Amerikanac tri puta u toku života preveri ili promeni versku grupu).

U tom pluralističkom grotlu je sve više mladih okrenuto novim religijskim oblicima okupljanja, pri čemu traže odgovore na savremene socijalno-psihološke upitnosti. Mlade duše, osetljive na bilo koju vrstu problema, pojedini novi religijski pokreti, tehnikom manipulacije – a posebno tzv. ispiranjem mozga – uvlače u sebe, programiraju i pretvaraju u poslušne „vojnike” kultova i novih sekti. Većina, vele sociolozi, postaje disfunkcionalna za užu i širu zajednicu i teško se „deprogramira” i reintegriše. Mnogo je i incidentnih, *tragičnih* događanja. Redovno se podseća na masovno samoubistvo pripadnika kulta „Hram naroda” Džima Džonsa u Francuskoj Gvajani od pre dve i po decenije, na smrt sledbenika jednog drugog kulta u teksaskom mestašcetu Vejko od pre četiri-pet godina, na ono što se desilo u Švajcarskoj ili Kanadi, te na najnoviji pomor „kompjuterske” sekte u Kaliforniji, kao i na čuveno trovanje u podzemnoj železnici Tokija. Destruktivnost takvih verskih grupa, na zahtev šireg građanstva, a posebno roditelja, dovela je do formiranja snažnog *antikultnog pokreta* najpre u Americi, zatim i u ostalim zapadnim državama. U njemu dobrovoljno delaju i pružaju ekspertske usluge brojni predstavnici odgovarajućih profesija: psihijatri i psiholozi, sociolozi i socijalni radnici, pravnici i advokati, univerzitetski profesori i naučnici, političari i sveštenici... Oni ne samo da teorijski, odnosno jakom javnom kampanjom, demaskiraju nehumano i kriminalno postupanje određenih kultova i novih sekti, već i praktično rade na deprogramiranju ljudi koji su ih napustili i žele da se iznova uključe u „normalan” društveni i porodični život. Za takve nove religiozne pokrete se može odgovorno tvrditi da jesu opasnost i za pojedince i za zajednicu u celosti. Ali, ne lezi vraže, uz antikultni pokret, po definiciji i odmah, izrodi se *prokultni pokret*, koji po zapaženosti na javnoj sceni, snazi i uticaju često prevazilazi takmaca. Njegovo postojanje u demokratskim sistemima sasma je legitimno, tako da u njemu, nalik prvom primeru, učestvuje silina stručnjaka i moćnika svakojakog kova. (Uveravaju da nije anegdota: gospođa M. Olbrajt, državni sekretar američke administracije, prvo što je prozborila na aerodromu prilikom upoznavanja sa gospodinom K. Kinkelom, nemačkim ministrom inostranih poslova, glasi nekako ovako: „Šta Vi to u Nemačkoj radite sa Sajentološkom crkvom?”)

Neki od novih religijskih pokreta su uhvatili korenje i kod nas, mada ne u toj meri kako nas zapljuskuju sredstva za masovno komuniciranje. Ona, osobito novine, radije se posvećuju incidentnim događajima i ekskluzivnim vestima, umesto da gromoglasnije podržavaju osnivanje antikultnog pokreta (dajući prostora i prokultnom). Malo je poznato da, izvesno vreme unazad, grupica entuzijasta - psihijatara, psihologa, politikologa, vojnih i policijskih stručnjaka, sveštenika i pravoslavnih publicista... – *uživajući blagoslov i pomoć Srpske pravoslavne crkve*, svesrdno, organizovano i ciljano troši energiju zarad zaživljavanja antikultnog pokreta i pripadajućih institucija. Barem na manifestnom planu angažovanja joj se posrećilo, jer je za očekivati da će se po svoj prilici zakonomerno ispiliti prokultni val.

Pošto kod nas misionarne tzv. *destruktivne sekte* – na primer, većina smatra da u tu družinu spadaju: *Jehovini svedoci* i *satanistički kultovi* – (kao Ordo templi orijentis), društvo je pozvano da deluje na tri opravdana načina: 1) *donošanjem zakona o verskim*

zajednicama i zasebnog podzakonskog akta, kojima bi se regulisalo područje kvazireligijskog ispoljavanja, tj. egzistencija okultnih, satanističkih, totalitarnih, destruktivnih i polutajnih grupa i udruženja, onih koji su bez ikakve religijske arome u civilizovanom poimanju reči „religija”, konačno odvojilo „žito od kukolja”, versko organizovanje od kvazi i protoreligijskog; 2) pružanjem povoljnog ambijentalnog okvira za procvat kultivisanog antikultnog pokreta, ne sprečavajući ni prokultni; i 3) ustanovljavanjem humanih institucija za reintegraciju povratnika i odbeglih iz gore žigosanih (kvazi) religioznih pokreta, poštujući slobodu savesti i ličnu odluku svakog punoletnog građanina na polju vere.

Pošto kod nas nije zakonskim propisima pokriven religijsko-crkveni kompleks, i pošto izostaje povoljna klima za pojavu i razvoj kultivisanih anti i prokultnih pokreta, te nema ni spomena o zasnivanju humanih institucija za reintegraciju pod državnom kontrolom, egzistira i „kolo vodi” primitivan antikultni pokret koji imenujemo sintagmom „*antikultni pokret u srpskoj varijanti*”. Njegovu prirodu, obim i intenzitet ponajbolje odslikavaju *novinski članci i naslovi, reakcije i pisma žigosanih*, pa bi sociološko mudrovanje samo zasmetalo i odstranilo izvornost dokumentarnog materijala. Njegovih se promotora polagano ali sigurno odriče i Srpska pravoslavna crkva.

DISKUSIJA

Karolj Bereš *

U vezi sa saradnjom „velikih” i „malih” crkava ukazao bih na grešku koja se čini kada se ističe dobra saradnja između Rimokatoličke crkve, Pravoslavne crkve i Islamske zajednice. Pogotovo bi trebalo biti uzdržan sa pohvalama u slučajevima kada se saradnja svede na susrete i izjave poglavara ovih crkava.

Kao što znamo, u proteklih deset godina, tokom tragedija na prostorima bivše Jugoslavije, čelnici su se sretali i dogovarali o tome da bi trebalo ljudski da se ponašamo, da bi trebalo podupirati mir i osuđivali nasilje. Ako, međutim, izdvojimo ovu saradnju na „najvišem” nivou, među nižim sveštenstvom, osim časnih izuzetaka, retko je možemo zapaziti. Možda samo na lokalnom nivou gde verski službenici privatno održavaju dobre odnose. U većini slučajeva te saradnje nema.

Uprkos tome, naveo bih jedan pozitivan primer. U Novom Sadu, od leta 1993. godine, za vreme ratova u Bosni i Hrvatskoj, jednom nedeljno održavali smo molitve za mir. U molitvama su učestvovali vernici iz raznih crkava: Rimokatoličke, Grkokatoličke, Pravoslavne, Reformatske, Evangeličko-luteranske, Metodističke, Baptističke, Anglikanske, Islamske i Jevrejske verske zajednice. Molitva je održavana, svake srede uvek u drugoj bogomolji. Kako Islamska zajednica ima neveliku molitvenu salu, reformatски sveštenik je ustupio imamu svoju bogomolju. Tom prilikom prvi je govorio predstavnik Jevrejske zajednice, gospodin Šosberger koji je rekao da u svetu nema puno prilika da predstavnik Jevrejske zajednice govori kao gost imama u protestantskoj bogomolji.

Iako ovakvi primeri lepe saradnje postoje, i trebalo bi ih što češće isticati, vraćam se problemima o kojima sam govorio na početku. Poznato je da je Ekumenski savet u Srbiji osnovan sredinom 60-ih godina i tadašnji sekretar Saveta mi je pričao o tome da uspešan rad organizacije počiva na saradnji sa Socijalističkim savezom radnog naroda. Danas, nažalost, sa sličnim odgovarajućim institucijama nema čak ni formalne saradnje. Primera radi, svaka humanitarna organizacija mora da plati carinu i porez na pomoć koju dobija iz inostranstva ili da je kupuje u zemlji sredstvima primljenim od donatora isključivo za humanitarnu delatnost. Ako bi neka od organizacija pri verskoj zajednici zatražila od Ministarstva finansija da izmeni neku od svojih odluka, verovatno u tome ne bi uspela. Možda bi se rešenje pronašlo ukoliko bi humanitarne organizacije koje rade pri crkvi zajednički uputile zatev nadležnom upravnom organu, ali, nažalost, takva inicijativa ne postoji, jer službenici u tim organizacijama nemaju podršku svojih hijerarhija. Ukoliko bi se obnovio rad organizacije kakav je Ekumenski savet, koja bi imala svoj sekretarijat i zaposlene službenike, stvorila bi se mogućnost da se svakodnevno rešavaju ovakvi i drugi problemi s kojima se susrećemo.

---

* Sveštenik Reformatorske crkve i aktivista Ekumenske humanitarne organizacije.

Međureligijski centar nezvanično postoji pet godina. Okupljamo se na inicijativu i pod blagoslovom vladike Lavrentija. Diskutujemo o različitim temama, kako bi se bolje upoznali, jer je neznanje uzrokovalo mnoge nedaće na našim prostorima. Naš osnovni cilj je da živimo normalno, da se upoznamo da bi živeli normalno, da bi mogli da se više volimo i pomažemo jedni drugima, da budemo bolji u svojoj veri. Ono što smo uradili za ovih pet godina ostvarilo se kroz česte susrete. Imali smo i radnu akciju kod oca Jakoba, gde smo farbali ogradu oko crkve, a nakon propovedi za oltarom su govorili predstavnik pravoslavne veroispovesti, adventista i imam. Organizovaćemo i fudbalsku utakmicu između međureligijskog i lokalnog tima. Vladika Lavrentija je priredio nekoliko susreta u manastiru Soko. Ove godine je iz Šabačko valjevske eparhije bilo oko 170 učesnika koji su diskutovali na temu veronauke. Bili su to direktori škola, i ljudi koji će predavati i na bilo koji način biti uključeni u veronauku.

Način na koji radimo i dinamika kojom ostvarujemo naše ciljeve su prilagođeni ljudima koji su angažovani u Centru, njihovim običajima, svetkovinama, potrebama. Kad se sve to uklopi, mislim da ne idemo unazad. Ne idemo brzo napred, ali ipak, za pet godina izdali smo Međureligijski zbornik, sad su drugi odnosno treći broj u pripremi. Svakog meseca imamo susret u Katoličkoj crkvi. To što radimo nisu konferencije, seminari, simpozijumi, već susreti verujućih ljudi. Sve radimo kako bi se ljudi susretali, družili i jednostavnije prebrodili ono što je na njihovom putu.

---

* Predsednica Međureligijskog centra.

S aspekta evanđeoskih hrišćana veoma je važno shvatiti da zajednica među crkvama i ostalim verskim zajednicama zavisi prvenstveno od naše zajednice s Bogom. Ako smo u dobroj zajednici s Bogom, u vertikalnoj liniji, onda će i horizontalna linija biti veoma dobra. Kao verni hrišćanin mislim da sve zavisi od onoga što je gospod Hristos rekao: „Da ljubimo njega svim svojim srcem, mislima, dušom svojom, a bližnjega svojega kao samoga sebe”. Naravno, na našim prostorima vidimo da pojedine grupe ne mogu da žive zajedno s onima koji drugačije misle. Verujem, da je to samo jedna prolaznost i da će svakako doći vreme kada će i ti ljudi shvatiti da možemo da živimo zajedno. Primer iz Budimpešte, gde je nedavno preko puta katoličke podignuta baptistička crkva, uliva nadu da će se i kod nas izgraditi odnos tolerancije i poštovanja prema onima koji drugačije misle. Moje lično uverenje je da će odnosi među crkvama i verskim zajednicama biti dobri, ako mi kao verujući ljudi i zajednice ostanemo što jesmo u svom poslanstvu. Naravno da će onda i kontakti i međusobni odnosi biti mnogo bolji. Kako zaštititi male verske zajednice od eskcesa jeste otvoreno pitanje koje bi nadležne institucije trebalo da reše. Inače, u našem evanđeoskom savezu su tzv. male verske zajednice: Baptistička, Pentekosna, Bratska zajednica, Crkva božja i druge. Ta grupacija evanđeoskih crkava u svetu ima preko 450 miliona vernika. Prema tome, izraz „mala” verska zajednica je problematičan. Ovde jeste mala, globalno, u svetu njoj pripada veliki broj poklonika. No, to nije toliko bitno.

Nadbiskup Stanislav Hočevar

Ako se sjećate, rekao sam da živimo jedan kairos, novo vreme mogućnosti da deo Evrope u kojem živimo okonča konflikte i pruži obrazac nečeg, novog. Šta možemo učiniti mi – pravoslavni i rimokatolički hrišćani i pripadnici Islama – te da Evropi i svetu uistinu ponudimo nešto novo? Tu na osobit način tražim načine kako doći do konkretnog susreta i dijaloga i pružanja obrazaca i za ostali svet. Ja mislim da smo pozvani ka tom danas.¹⁵

Imao bih i konkretan predlog: da pripremimo kalendar praznika svih crkava i vjerskih zajednica na području Jugoslavije. Onda bismo uistinu znali kada tko slavi. Za neke praznike se nekada i ne zna. Mislim da bi bilo dobro da znamo kada koja crkva ili vjerska zajednica slavi bilo koji praznik.

Moglo bi se još puno toga ispričati u vezi s karitativnim ili humanitarnim radom. Bilo bi dobro pomenuti pitanje Karte ekumenike, koja je potpisana u Štrasburu, 22. aprila 2001. godine. Mislim da je to veliki događaj koji zaslužuje značajniju afirmaciju.

Dragoljub Đorđević

Ja ne znam kako bi tri velike verske zajednice mogle stvoriti model međusobnih odnosa koji bi se koristio i van ovog prostora. Svakako bi trebalo poći od prostih stvari na lokalnom nivou. Recimo, zašto na časovima veronauke koje drži pravoslavni katiheta ne bi gostovao imam ili župnik, ili predstavnici malih verskih zajednica. Ali, ne samo ritualno, već da su ti susreti češći i sadržajno osmišljeni.

Zatim, pri običnim svakodnevnim stvarima. Na primer, u kulturnom životu jednog mesta, jednog grada, jedne regije, pri raznim lokalnim javnim manifestacijama. Ne bi trebalo da postoji nikakav zazor da predstavnici bilo kog ranga, hijerarhije bilo koje zajednice, prisustvuju javnim manifestacijama. Na taj način bi ukazali da među njima samima, ali i između vernika i ateista, nema isključivih razlika koje su prepreka za zajednički život. U Nišu postoji džamija u strogom centru grada i ona se vrlo često skrnavi raznim grafitima s nacionalističkim i šovinističkim porukama. Uvek me je čudilo zašto se predstavnici svih verskih zajednica koje egzistiraju u Nišu, nisu skupili i izdali zajedničko saopštenje protiv takvih činova. Dešavaju se i neki drugi incidenti, ali i pozitivne stvari. Zašto se ne oformi jedna biblioteka gde bi sve verske zajednice objavljivale knjige i razne studije? Postoji čitava lista malih koraka na lokalnom nivou koji bi mogli biti vrlo blagotvorni.

---

¹⁵ Diskusija je u vezi s uvodnim izlaganjem.

Davor Šalom

U Jugoslaviji, od Drugog svetskog rata, živi oko tri hiljade Jevreja koji dele sudbinu drugih naroda sa ovog prostora. Poslednjih godina, od kada nas je zadesila zajednička tragedija i nesreća, s jedne strane kroz ekonomsku kataklizmu, a s druge kroz ratna razaranja, imali smo dobru saradnju s drugim crkvama i organizacijama, naročito u vezi s prikupljanjem i distribucijom humanitarne pomoći. U Novom Sadu predstavnici Jevrejske i Ekumenske zajednice su organizovali zajedničku javnu kuhinju. Mogu govoriti o pomoći koju smo dobijali od Jevrejske američke organizacije za pomoć izbeglicama u lekovima, odeći i obući. Postoji saradnja i po pitanju očuvanja spomenika, verskih spomenika i grobalja. Mi znamo da na prostorima Jugoslavije ima srušenih džamija, sinagoga, crkava, ili onih koje su u teškoj materijalnoj situaciji i zahtevaju obnovu. U Kikindi smo, uz pomoć Pravoslavne zajednice, očistili Jevrejsko groblje. Znači, srećemo se na tim dnevnim, mesečnim ili godišnjim projektima koji ne samo da podstiču dijalog i međusobne odnose, već delotvorno utiču na život vernika.

Vjerske zajednice u Jugoslaviji su relativno zadovoljne vraćanjem vjeronauka u škole. Evidentno je da su u tom poslu djelovale komplementarno i podržavajući jedna drugu. To je prvi korak i tu su naišli na neko razumijevanje državnih organa. Ja se bojim da će u nekim drugim, širim i ozbiljnijim pitanjima, teže nailaziti na razumijevanje državnih organa. Na primjer, za odobrenje frekvencija i osnivanje elektronskih medija. Kad se postavi pitanje povratka imovine vjerskim zajednicama tu će biti još teže. Imam utisak da bi bilo dobro da vjerske zajednice prema državi, tamo gdje su im interesi komplementarni, i nastupaju zajednički, kako bi se profilisale kao sasvim jasno izražen blok. Državni organi će tada njihove zahteve morati da uzimaju sa daleko više uvažavanja nego da se jedna od crkava pojavljuje pred državom sa svojim zahtjevima. To će biti najtvrdi orah i najteže pitanje koje će se riješavati u odnosima između crkava i države. Jedno saglasno djelovanje vjerskih zajednica u tom području bi ojačalo poziciju tih zahtjeva. Ne vidim nikakvog razloga da npr. vjerske zajednice ne dobiju pravo na osnivanje elektronskih medija. Naravno, s tim da se kao i svi podvrgnu određenim zakonskim propisima i da u tom pogledu ne traže nikakve privilegije. Bilo bi sjajno kada bi se u tim medijima ostavio prostor i za, da tako kažem, sestrinske crkve. To bi bilo nešto što bi strašno doprinijelo podizanju nivoa kulture stanovništva u cjelini. Tolerancija je jedno fino načelo, ali tolerancija ima svoje granice preko kojih se ne može prelaziti. Ona je za nas najznačajnija kao rezultat, a ne kao načelo. Na nivou načela svi ćemo se mi složiti da je tolerancija neophodna. Ali, za život i vjernika i agnostika, ateista, za život građana ove zemlje, jako je bitna tolerancija kao rezultat. Ako u tom pogledu vjerske zajednice budu pokazivale sasvim jasne znake građanima ove zemlje, da su nosioci tolerancije kao rezultata, onda će prisiliti i državne organe da se drukčije ponašaju. Kao što sam načelni protivnik klerikalizacije javnog života, isto tako smatram da je legitimno pravo svih vjerskih zajednica da učestvuju u politici, da imaju svoje političke ciljeve, interese i političke aktivnosti, kojima će te interese i ciljeve ostvarivati. Malo je država koje su starije od nekih vjerskih zajednica, ako uopšte još postoje. Vjerske zajednice će preživjeti sve državne turbulencije. Pledoaje za mir, koji upute vjerski poglavari, je jedan bogougodan čin ali, između ostalog i politički akt. Država nema ništa protiv jednog takvog političkog akta. Kad je u pitanju neki drugi politički akt, onda treba striktno odvojiti crkvu od politike. To je jedna manipulacija s vjerskim organizacijama i tu praksu bi država trebalo da prekine i da zna da vjerske zajednice i crkve kao tradicionalne, uticajne i veoma značajne institucije, mogu da izražavaju svoje političke interese i ciljeve i da poduzmu aktivnosti za zadovoljenje tih ciljeva. I crkve moraju da vode računa o tome da to podrazumijeva određene odgovornosti i nelagodnosti i da budu spremne da to prihvate. Pod ovim uslovima je stvar u demokratskom smislu sasvim čista. Ja predlažem saradnju pri svim ovim koracima u pogledu odnosa prema državi.

Župnik Jakob Pfeipfer

Konstatirali smo da su se crkve vrlo dobro složile u traženju uvođenja vjeronauka u nastavu. Smatramo da bi se sve crkve ili vjerske zajednice trebale složiti u traženju frekvencija za medije, u vezi s povraćajem imovine i drugo. Još bi bolje bilo kada bi i druge zajednice i institucije tražile u ime crkava i verskih zajednica prava koja im pripadaju. To bi imalo više efekta i odjeka.

Umirovljeni nadbiskup Franc Perko

Bio sam nadbiskup beogradski 14 godina i moram da kažem da su i u najtežim vremenima međusobni odnosi vjerskih poglavara katoličkih, pravoslavnih i islamskih bili uvijek dobri, čak mogu reći prijateljski. Nismo davali lošeg primjera ljudima. Ali do nekog surađivanja je vrlo teško dolazilo. Jako me raduje da je sada došlo do suradnje po pitanju uvođenja vjeronauka, pa da se nadamo da će doći i na drugim područjima. Prošle godine kad smo slavili jubilej Hristova rođenja, više puta sam predložio i Njegovoj svetosti i Arhijerejskom saboru da iniciramo barem jednu zajedničku hrišćansku manifestaciju. Nažalost, nije došlo do toga.

Vrlo je važno i zajedničko pojavljivanje vjerskih predstavnika u javnosti, bilo u masmedijima, bilo na raznim slavljinama. To utiče puno na narod, da vidi da tu nema nekih sukoba, da se može živeti ne samo u toleranciji nego i u istinskom prijateljstvu. Zato bi bilo dobro i lijepo ako bi u budućnosti bilo više takvih zajedničkih susreta, slavlja, praznika i drugih događaja, jer sve to bi uticalo na narod da menja ono tradicionalno nepoverenje jednih prema drugima i da se stvara ozračje tolerancije i prijateljstva i tako omogućuje i suživot i suradnju vjerskih zajednica.

Razume se da bih i ja sa svoje strane podržao zamisao da se verskim zajednicama omogući da imaju svoje elektronske medije. To, najzad, spada u rubriku ljudskih prava. Ali, naravno, slaba je korist od ljudskog prava koja ne možete da ostvarite. Svi znamo koliko košta uspostavljanje elektronskih medija. To su veliki novci i verske zajednice ih nemaju. Ali mnoge verske zajednice na ovim prostorima imaju goleme novce u vidu imetka koji im je komunistička vlast dolaskom na ove prostore oduzela. Zato je, pored ostalog, veoma važno da se taj imetak verskih zajednica vrati. Kada to bude vraćeno, razume se da će se onda lakše osnivati elektronski mediji. Ja ću biti slobodan da vas podsetim na jednu vrlo simpatičnu epizodu iz vremena „haškog pacijenta” koji je na ovim prostorima vladao. U to vreme bila je pokrenuta inicijativa da se Srpskoj pravoslavnoj crkvi vrati njen imetak. Onda je tadašnja skupština, u kojoj je vladajuća stranka imala dvotrećinsku većinu, izglasala povraćaj imetka Pravoslavnoj crkvi. Međutim, Slobodan Milošević je to vratio na ponovno odlučivanje, na šta je imao pravo po ustavu. Po tom istom ustavu Skupština je bila dužna da odmah na sledećoj sednici ponovo razmotri taj predlog i da ga usvoji ili ne, dakle, da donese konačnu odluku. To se nikada nije dogodilo. Razume se, da se to nije dogodilo jer to nije bila pravna država. Ali onda je pušten glas među pravoslavne episkope da bi država, to jest čovek koji se preziva kao ja, to rado vratili Pravoslavnoj crkvi, ali da bi onda imovina morala biti vraćena i Katoličkoj crkvi. Pravda nije selektivna. Ako po istoj pravnoj logici nešto vraćate jednoj verskoj zajednici, morate i drugoj vratiti. Računali su s time da ima takvih pravoslavnih episkopa koji bi to uzeli kao prikladno obrazloženje, zašto da se njima ne vraća ono što je pedeset puta veće, da se ne bi katolicima vratilo ono što je pedeset puta manje. To zvuči paradoksalno, ali je bilo tako.

Vladika Lavrentije

Mnoge prepreke u iznalaženju međureligiozne saradnje dolaze iz nepoznavanja, iz neupućenosti vernika. Nijedna knjiga do sada, koliko ja znam, na srpskom jeziku nije objavljena o istoriji međureligioznih susreta, niti nešto o upoznavanju drugih religija. Kada bi postojala mogućnost da se izda istorija međureligioznih susreta i kratko upoređenje istorija religija prisutnih kod nas, narod bi bolje i lakše shvatio i prihvatio različitosti. Navešću jedan primer. Jedna žena me je upitala da li ćemo se spasiti te ekumene. Kada sam uzvratio pitanjem šta je to ekumena, nije znala da objasni. Ubija nas nepoznavanje. Trebalo bi nešto objaviti, ne može se sve usmeno narodu preneti. Trebalo bi pisati o međureligijskim susretima, koliko su pozitivno delovali do sada, valjalo bi objasniti šta znači kada niko ne ugrožava ničiju slobodu vere i ne nasrće ninačiju tradiciju.

Monsinjur Mato Zovkić

U Bosni i Hercegovini je osnovano Međureligijsko vijeće koje zasad sačinjavaju poglavari četiri tradicionalne verske zajednice. Poznato je da se u Bosni ni tokom rata nije prekinula nit sastajanja vjerskih poglavara. Poznat je susret patrijarha srpskoga, moskovskoga i katoličkog poglavara na sarajevskom aerodromu u toku rata. Iako smo jedni drugima puno zulumata nanijeli i tužakali jedni druge, nisu zatvorena vrata starješinama da se viđaju. Posle rata se postavilo pitanje kako da starješine nastave da se viđaju u državi koja se sastoji od dva entiteta. Bio je problem ko da inicira susret, u čijim dvorima da se sazove, ko da sastavi program što će se raspravljati. Onda je jedna iskusna međunarodna organizacija, Svjetska konferencija religija za mir, na čelu sa dr Bilom Vendlijem, koji je i u toku rata posećivao vjerske starješine u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, predložila Međureligijski savjet kao novi model saradnje među religijskim zajednicama.

Kada je riječ o pristupu medijima, mogu govoriti o tome da su u Federaciji otvoreni i lokalni i federalni mediji. Ako vjerske zajednice nešto imaju reći, oni im nude prostor. Mi katolici smo za sada najzadovoljniji sa lokalnim radio-stanicama, gdje direktor s mjesnim župnikom ili grupom svećenika njegove regije dogovara vrijeme i zastupljenost za obraćanje vjernicima preko medija. Za svećenika to znači novo spremanje, novi napor, ali se većina odazvala. Odjek je izvrstan. Na taj način ulazi u kuće svih vjernika, i onih koji ne mogu doći do crkve. Na ovo i nekatolici pozitivno reaguju, jer tako saznaju nešto novo, informiraju se o katoličkim običajima i praznicima. U Sarajevu, takođe, ima različitih programa, na radiju i TV. Teolozima se pruža prilika da odaberu sugovornike s kojima će raspravljati o određenim temama.

Pol Mojzes

Podržavam inicijativu vladike Lavrentija da se objavi knjiga o istorijatu ekumenskog i međureligijskog susretanja kako u svetu, tako i u Jugoslaviji. Jedan sam od urednika časopisa za ekumenske studije. Počeli smo pre otprilike 40 godina u SAD i prvo su organizovani samo intrahrišćanski, znači pravoslavno-katoličko-protestantski dijalози. Kasnije smo proširili na odnose između svih religija. Imamo veliko bogatstvo članaka u njemu. Ponudio bih, ako postoji neko ko bi ovde bio voljan da takvu jednu knjigu spremi, članke za prevođenje. Mogu da pomognem pri izboru najzgodnijih i najpraktičnijih članaka. To bi mogao biti materijal koji ne bi morao ponovo da bude pisan. Ima tu recimo islamsko-hrišćanskog, katoličko-pravoslavnog i drugih dijaloga, pa bi vam to bilo od pomoći pri sastavljanju knjige.

AUTORSKI PRILOZI

DOPRINOS VJERSKIH ZAJEDNICA POŠTOVANJU RAZLIČITOSTI I TOLERANCIJE U USLOVIMA TRANZICIONIH KRETANJA

Sažetak. Razdoblje dešavanja u preobražaju društvene strukture u poslednjoj deceniji XX vijeka karakteriše fenomen koji možemo odrediti kao povratak religije u polje politike i javnog mnjenja. Ovaj društveni fenomen nije specifičnost samo bivšeg jugoslovenskog prostora, već je karakteristika polja religioznosti cijele jugoistočne Evrope. Specifično je i to da je sa urušavanjem državnog ateizma i povratkom ispoljenih religijskih osjećanja došlo do oživljavanja etničkog identiteta većine grupacija koje u značajnom broju slučajeva poprima dimenzije i obrise vještačke tvorevine. Oživljavanje etničke identifikacije preko religijske karakterišu naglašene manifestacije netolerancije i nadmenosti u djelovanju vjerskih zajednica, koje češće pretenduju da predstavljaju većinu populacije, nego samih vjernika.

1. Preklapanje religijskog i političkog

Kada se religijski i vjerski zahtjevi prilagođavaju određenim (ne)duhovnim interesima, dolazi do preklapanja religijskog, odnosno vjerskog identiteta s političkim, a u pojedinim slučajevima i nacionalno-partijskim. Na taj način aktivnosti vjerskih zajednica se preklapaju s aktivnošću i djelatnošću nacionalističkih političkih partija, mnogo više praktično nego programski, koje takođe pretenduju da budu zaštitnici određenih nacionalnih grupacija. Nastojeći da se na brz način obračunaju s državnim ateizmom, većinske vjerske zajednice na veoma agresivan način ulaze u jednu drugu sferu, koja je daleko od sfere duhovnosti. To je sfera politike. Od početka tragičnih dešavanja na južnoslovenskom prostoru, tri najbrojnije vjerske zajednice (islamska, katolička, pravoslavna) nastojale su da preuzmu i političku ulogu u društvenim događanjima. Pokazalo se da nijedna od njih nije dorasla. Nastojeći da povrate nekadašnju ulogu koja im je bila oduzeta u periodu komunističke vladavine, vjerske zajednice pokazuju nedoraslost aktuelnom društvenom trenutku. Identifikujući polje religije i politike ne prave razliku gdje počinje jedno, a završava se drugo. Postaju generatori vjerskog nacionalizma kao jednog od strukturnih činilaca razbijanja i bivše zajedničke države i jedinstvenih ili jedinstvenosti vjerskih zajednica i jedinstvenih duhovnih ambijenata.

2. Dekompozicija duhovnog prostora

Uspostavljanje državnih granica putem ratnih razaranja i etničkog inženjeringa dovelo je do poделе duhovnog prostora u bivšem jugoslovenskom društvu. Razdoblje prvih godina tranzicionih dešavanja karakteriše „gubljenje” duhovnih teritorija, kao i podjela unutar sve tri najbrojnije vjerske zajednice.

Islamska vjerska zajednica, koja je bila jedinstvena prije raspada bivšeg jugoslovenskog društva, podijelila se na nekoliko islamskih vjerskih zajednica koje karakteriše organizaciona zasebnost. U obliku u kojemu je ranije egzistiralo opstalo je

samo Starješinstvo (Mešihat) Islamske zajednice za Sloveniju i Hrvatsku, dok su u Makedoniji stvorene dvije, odnosno tri islamske vjerske zajednice. Posebna Islamska vjerska zajednica je u Bosni i Hercegovini, dok na prostoru SR Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, postoji faktički pet vjerskih zajednica (Kosovo, Sandžak, Beograd–Niš, Vojvodina i Crna Gora). Među pojedinim islamskim vjerskim zajednicama u istom prostornom realitetu vladaju odnosi otvorene netrpeljivosti.

Teritorijalno rasparčavanje na južnoslovenskim prostorima nije ostavilo netaknutom ni katoličku crkvu u kojoj, inače, vlada princip univerzalizma. Osnovna je Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine koja može ostvarivati jedinstveno djelovanje u Federaciji Bosne i Hercegovine, ali je pitanje kako će i na koji način funkcionisati Banjalučka biskupija u prostornom ambijentu u kojemu je nekada egzistirao veliki broj katoličkog življa, a početkom XXI vijeka se nalaze u ambijentu jednonacionalne populacione strukture čiju vlast konstituišu, uglavnom, nacionalističke stranke.

Kada je u pitanju Srpska pravoslavna crkva, nekoliko njenih eparhija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (Slavonska, Gornjo-karlovačka, Dalmatinska i Bihaćko-petrovačka) ne egzistiraju u prostorima gdje su djelovale više desetina godina. Neke druge eparhije, kao: Zahumsko-hercegovačka, Dobro-bosanska i Zvorničko-tuzlanska služe pravoslavnim vjernicima u znatno užim prostorima nego što je to bilo prije 90-ih godina XX vijeka. Takođe, u ambijentu kada nije moguće jasno povući granice između religije i politike, došlo je do stvaranja vjerske zajednice pravoslavnih Crnogoraca, koja se nikako ne može tretirati sa nipodaštavanjem na onaj način kako to radi Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori. To je realnost i vrijeme će je učiniti duhovnim reprezentom pravoslavnih Crnogoraca na isti onaj način na koji je to i Makedonska pravoslavna crkva, iako još uvijek nepriznata, za pravoslavne Makedonce. Na ovakvim primjerima do izražaja treba da dolaze principi tolerancije uz uvažavanje različitosti i razumijevanja faktičkog stanja.

Upliv u prostor politike, u namjeri da se preko noći povрати uloga religijskih zajednica koja je postojala u ranijim razdobljima, doveo je do samourušavanja na organizacionom i duhovnom planu većine vjerskih zajednica. Politički upliv najviših crkvenih velikodostojnika i događanja i djelovanja oko pojedinih političkih partija išli su dotle da su se oni direktno miješali u rad partijskih organa i u njemu aktivno učestvovali i koristili vjerske objekte u političke svrhe. Takav je slučaj bio tokom dugog vremenskog perioda, gotovo sve do sredine 2001. godine, s velikim brojem imama Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini, odnosno nešto vremenski kraće s katoličkim sveštenstvom i njihovim javnim agitovanjem za djelatnost Stranke demokratske akcije, odnosno Hrvatske demokratske zajednice, kao i gotovo svim vladikama Srpske pravoslavne crkve u Republici Srpskoj, gdje se nijedan skup Srpske demokratske stranke i Srpske radikalne stranke nije mogao zamisliti bez njihovog prisustva. Već u drugoj polovini prve godine trećeg milenijuma taj odnos ima blaže razmjere i čak dolazi do raskida „interesnog braka” između vjerskih zajednica i pojedinih političkih stranaka, kao što je bio slučaj između Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine i Stranke demokratske akcije na kongresu stranke koji je održan sredinom 2001. godine.

Dokazi takvog djelovanja, kojeg bi se crkveni velikodostojnici na početku trećeg milenijuma rado odrekli ili bar nastoje da ga „objasne” na neki svoj način, prisutni su na stranicama javnih glasila, a manje u dokumentima vjerskih zajednica. To je sasvim

razumljivo ako se ima u vidu kako nastaju i kako se formulišu takvi akti. Ima primjera nastojanja uplitanja vjerskih zajednica u dnevno-politička zbivanja koje susriječemo i u pojedinim njihovim dokumentima. Tako u Memorandumu Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve iz 1992. godine nailazimo na tekst u kojem se navodi „da je državni vrh (misli se na državni vrh SR Jugoslavije, *prim. S. V.*) nesposoban da rješava ključne probleme”, pri čemu se navodi „da su ateisti i dalje povlašćeni sloj u društvu, posebno u prosvjeti”. Srpska pravoslavna crkva pokazuje ovakvim stavovima da još egzistira u ambijentu krstaških ratova, pri čemu se stavlja u jedan neodrživi položaj između dnevne politike i onoga što treba da radi u sferi duhovnosti. S ovakvim djelovanjem se pretenduje da se vjerske odluke nametnu kao opštevažee, što najmanje koristi tranzicijskim dešavanjima u društvu.

Razlog upliva religijske u političku sferu je u tome što je poslije ideološke dekompozicije bivšeg jugoslovenskog prostora, a svaki segment toga prostornog ambijenta je mnogo trpio, došlo do vakuuma u kome su se tražile izgubljene vrijednosti. Potrošivši i izgubivši ideološke vrijednosti koje su manifestovane kao političke vrijednosti, a koje su zapravo bile pseudoreligijske i pseudoduhovne, pripadnici te zajednice su jednostavno bili željni da potraže svoje korijene i svoje unutrašnje vrijednosti pogubljene unutar jednog revolucionarnog programa koji im je u jednom periodu ponuđen kao novi, jer je prethodni religiozni program bio izgubljen. U tome trenutku koji se često identifikuje kao početak tranzicionih pomjeranja isti oni ljudi koji su ih ispratili iz ideološkog prostora dočekali su ih sa druge strane. Shvativši da su ostali bez jednog moćnog sredstva kakav je ambijent političke vlade, preuzeli su u ruke prostor religiozne vlade. Religijske zajednice se nijesu snašle u tome prostoru slobode, odnosno prostoru osvajanja slobode, u kojem je došlo do zloupotrebe teza i vrijednosti.

3. Različitost i tolerancija u crnogorskom društvu

Kada je u pitanju Crna Gora i djelovanje vjerskih zajednica u periodu tranzicionih dešavanja, situacija je manje-više slična sa ostalim realitetima bivšeg jugoslovenskog društva u pogledu preklapanja religijskog i političkog djelovanja. Određene religijske manifestacije imaju značajan prizvuk političkog, odnosno proizvode se s namjerom političkog djelovanja. Takve aktivnosti su posebno ispoljene kod Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

U smislu tolerancije i poštovanja prava na različitost vjerskih grupacija Crnu Goru na početku XXI vjeka možemo tretirati i doživljavati kao ambijent koji, s jedne strane, ima skromni značaj u regionalnim okvirima u pogledu postizanja razumjevanja među pripadnicima različitih religija. Može se govoriti o modelu međuvjerske tolerancije i suživota koji ima neveliki značaj u širim razmjerama. S druge strane dešavanja u crnogorskom društvu u poštovanju različitosti i tolerancije, i u pozitivnom i u negativnom smislu, imaju značaj jednog istorijskog trenutka u kojem Evropa samu sebe ne samo preispituje, nego i preoblikuje. Iako ambijent Crne Gore nije krajnje nepovoljan po stanje različitosti i tolerancije i u takvim uslovima bilo je konflikata koji su posljedica jednog stanja, koje je proizvodilo samo žrtve, a ne civilizacijske i duhovne vrijednosti.

Pored netolerancije i nerazumjevanja za djelovanje vjernika pravoslavne vjeroispovijesti koji nijesu pristalice Srpske pravoslavne crkve, ova vjerska zajednica je

manifestovala i konfliktnost odnosa prema katoličkoj vjerskoj zajednici. Netolerantnost je ispoljavana počev od zloupotrebe istorijskih činjenica egzistiranja katoličke vjerske zajednice do otvorenog nasilja i izgovaranja riječi u pravoslavnim crkvama s isključivo političkim nabojem. Te riječi nijesu bile riječi duhovne vrijednosti nego riječi aktuelne političke vrijednosti. Katolička crkva je na sve slučajeve netolerantnog ponašanja reagovala šutnjom ili ponekim saopštenjem. Primjer nasilnog ponašanja Srpske pravoslavne crkve imamo i u slučajevima osveštavanja temelja oko 40-tak crkava na koje pravo polaže kotorska Biskupija i barska Arhibiskupija, odnosno crkava čiji kontinuitet nasleđuje barska Arhibiskupija. Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u Crnoj Gori su pogoršani upravo u periodu tranzicionih dešavanja. Ti odnosi nijesu pogoršani među stanovništvom i vjernicima obje vjeroispovijesti, jer oba naroda imaju svoje tradicije i svoja druženja koja se odvijaju i na Savini i na Gospi od Škrpjela, kao i drugim svetilištima. Relacije među sveštenstvom su mnogo lošije nego među vjernicima i tu se ispoljava ključni problem netolerancije.

Doprinos vjerskih zajednica poštovanju različitosti i tolerancije na početku trećeg milenijuma treba da se ogleda u konstituisanju vrijednosti bez žrtava i u stvaranju prostornog realiteta s temeljito civilizacijskim vrijednostima. Normativi civilizacijskih vrijednosti velikog dijela planete i njihovo uspostavljanje u prostoru crnogorskog društva jesu osnovne determinante mirnog i zajedničkog suživota u kome se poštuju različitosti.

Primjeri tolerancije i razumijevanja su mnogo češći među vjernicima nego među vjerskim zajednicama. Dokaz o vječitom suživotu na crnogorskim prostorima, koji je mnogo više zasluga vjernika nego vjerskih zajednica, su crkve sa dva oltara u Boki Kotorskoj. Tih crkava je oko 20-tak i njihovo egzistiranje je dokaz da granice nijesu uvijek razlog za konflikt, nego da su često razlog za duboke i temeljite sporazume. Biti na granicama civilizacijskih i duhovnih dostignuća je jedno iskustvo koje može da proizvede dva stanja i dvije more ili radosti. I Boka Kotorska ima tu civilizacijsku prednost da razlike gradi i temelji na vrhunskim vrijednostima zajedničkog suživota. U ovom prostornom segmentu crnogorskog društva imamo ravnotežu pameti, kao bitan uslov poštovanja različitosti i tolerancije, koja ljude upućuje jedne na druge bez obzira na to što su na rubovima religijskih i kulturnih događanja. Primjeri iz Boke Kotorske ukazuju na jedno iskustvo koje upućuje na ostvarivost zajedničkog života i jedinstvo različitosti kao vrijednosti.

4. Religija i demokratija

Djelovanje vjerskih zajednica u uslovima tranzicionih kretanja, zapravo, treba da je pretpostavka za stvaranje uslova za aktivitet vjerskih zajednica u ambijentu demokratije. Svú težinu preobražaja društva u demokratsko i sve prepreke koje stoje na tome putu, možemo slikovito primjetiti i na pokušaju određenja uloge religije u demokratskom društvu. Ovakva uloga religije se može najbolje sagledati, kako ističu neki autori, u poziciji praktične religije. Demokratskoj državi je potrebna praktična istina koja čini skup racionalnih i iracionalnih segmenata. Demokratski principi svoje postignuće dostižu upravo kroz ova dva konstituenta istine. Praktična istina se zasniva

na moralnim postavkama, ali do tih „moralnih postavki, razum teško dolazi sam, jer je često slijep za nematerijalnu dimenziju stvarnosti”.¹⁶

S obzirom na to da, kako ističe Karl Poper, „religija otvara nove, svjetlije prostore i pokazuje puteve koji vode do njih i tako čuva demokratsko društvo od čistog funkcionalizma”¹⁷ ona može biti od velike pomoći pri uspostavljanju praktične istine, odnosno njene moralne konstitutivne strane. Uloga religije u demokratskom društvu se i ogleda u ispoljavanju dimenzije moralnosti, a ne u nametanju vjerskih zakona i odluka kao opštih i važećih za sve pripadnike društva. Kroz dijalog i toleranciju u demokratskim odnosima sa svim drugim egzistirajućim religijama u konkretnom prostornom ambijentu, koje o istim pitanjima imaju različita gledišta, moguće je pronaći praktičnu istinu.

Rijetko je koja vjerska zajednica na bivšem jugoslovenskom prostoru pratila tranziciona dešavanja „iznutra” i bez upliva u politiku prebrodila pojedine faze društvenog preobražaja. Demokratiju kao ideal uvažavanja različitosti i tolerancije i evolutivnu fazu koja ide ka tranzicijskim događanjima teško je pratiti i ostvariti, ali to je suština relacije vjerskih zajednica i društvenih odnosa. Uvažavanja različitosti i tolerancije nema bez dijaloga. Isključivost je često posljedica ne samo neuvažavanja, nego i nepoznavanja ispoljavanja i postignuća drugih religija i identiteta. Isključivost rađa netoleranciju koja ne može izgraditi skladne međukonfesionalne odnose. Multireligijskom i multikonfesionalnom društvu deklarativno teže svi segmenti bivšeg jugoslovenskog prostornog ambijenta. I to ne samo deklarativno, već i normativno, nastoji se regulisati i pitanje slobode vjeroispovijesti, kao i saradnje i tolerancije sa drugim religijama. Konstitucionalne norme koje se tiču vjerskih i religijskih prava su na nivou najrazvijenijih zemalja po tome pitanju. Ali ne kaže se uzalud „Ustvari evropski – prakda balkanska”. Iako se i država i vjerske zajednice zalažu za tolerantne odnose i među vjernicima i među organizacijama (zajednicama), u praksi je to drugačije. Ili se favorizuju djelatnosti i aktivnosti najmnogobrojnije i dominantne vjerske zajednice na konkretnom prostorno-strukturnom segmentu ili, bar, tri najbrojnije na južnoslovenskom prostoru. Pripadnici manjinskih vjerskih zajednica se u takvom „multireligijskom i multivjerskom” društvu osjećaju zapostavljenim. Pored nepoznavanja različitosti u multireligijskim i multivjerskim odnosima ispoljava se i manjak dijaloga, a samim tim i tolerancije. Među različitostima, bilo da se radi o pojedincima, grupama, društvima, religijama i kulturama, o određenim problemima ne postoji opšta saglasnost. Problem se može riješiti ili dijalogom ili silom. Samo dijalog i tolerancija izvode iz nasilja i uvode u svijet slobode. Dijalog je susret najmanje dvoje slobodnih individua ili kolektiviteta koji raspravljaju i nastoje da razumiju međusobne probleme. Tolerancija je spremnost da se sasluša drugi kako bi se u njegovom mišljenju otkrili sadržaji koji bi pomogli da se dođe do rješenja ispoljenih problema. Različitosti koje se nameću kao određeni nesporazumi često su izvori konfliktnosti određenih realiteta. Umjesto nasiljem različitosti treba usглаšavati spajanjem, odnosno interkulturalnim umrežavanjem.

Različitosti nijesu mane, hendikep i nedostatak bilo kojeg društvenog ambijenta, već njegova komparativna prednost, budući da mu omogućavaju da funkcioniše kao

---

¹⁶ Fra Petar Anđelović, *Uloga religije u demokratskom društvu*, Revija slobodne misli, god. VII, Sarajevo 2001, april–juni, 32, str. 34.

¹⁷ *Ibidem*.

sklad različitosti. Sklad se ostvaruje kroz aktivnu toleranciju i neodložni dijalog, koji nije stav kompromisa i nikakvog odricanja, pogotovu ne gubljenja. Ovakva tolerancija, koja se često zove i sadržajnom, „prihvata različite stvarne mogućnosti otkrivanja istine”, za razliku od formalne ili negativne ili pasivne tolerancije koja „je posljedica relativizma i indiferentnosti” i u odnosu na istinu je beskorisna „jer lako prelazi u anarhiju i tako sama sebe dokida”.¹⁸ Kroz toleranciju, vjersko i kulturno ispoljavanje različitosti se ne prevazilaze i ne neutrališu nego razvijaju i unapređuju. Različitosti u vjerskom i religijskom egzistiranju ne treba da predstavljaju probleme u ambijentu tranzicijskih društava nego vrline koje konstituišu dinamizam društvene cjeline. Interreligijsko i intervjersko povezivanje je fenomen koji je najbolji odgovor vječitoj konfliktnosti segmenata društvene ambijentalnosti bivšeg jugoslovenskog društva. To ne znači i ne podrazumjeva da se pojedinci-vjernici i institucije-vjerske zajednice odreknu svojih specifičnosti koje reprezentuju njihov religijski i vjerski identitet nego da se kroz komunikaciju okrenu vjerskom, religijskom i civilizacijskom činu što predstavlja svojevrsni dijalog – intervjerski, interreligijski i interkulturalni, a koji pretpostavlja težinu i nepodnošljivost slobode kao prakticiranje tolerancije.

---

¹⁸ Mirko Jozić, *Tolerancija–povijest jedne ideje*, Bosna Franciscana, III, Sarajevo 1995, 4, str. 18–19.

BOGATSTVO RAZLIKA: DOPRINOS VERSKIH ZAJEDNICA DEMOKRATIJI U POSTTOTALITARNOM DRUŠTVU

Učestvovao sam u radu skupa *Doprinos verskih zajednica pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilizaciji u jugoistočnoj Evropi* s protivrečnim osećanjima radosti i tuge. Radovalo me je to što smo se sastali u Beogradu. Prijatno je čuti mnogo korisnih, pa i dragocenih ideja o toleranciji, ssradnji i pomirenju... Osećam se prijatno što Beograd opet pripada Evropi. Svestan sam da put u Evropu ratnom tragedijom zahvaćenog Balkana nije široko trasiran. Do mirnog života vode nas uske i zamršene staze, posute trnjem. Doživljavam ovaj skup kao jednu od tih malih staza. Zahvalan sam, stoga, što mi je, a pretpostavljam i ostalim učesnicima iz Srbije, projekat *Mariborska inicijativa* pružio trenutke radosti, upravo ovde, u Beogradu, u kome su razlozi za radost jako retki i, uglavnom, lični.

Moje radovanje pomućuje osećanje tuge koje me često obuzima kada sudelujem u radu ovakvih skupova. Sastanu se ljudi dobre volje, različitih verskih uverenja, političkih opredeljenja, ljudi koji nikoga ne mrze i nikada nisu širili mržnju, govore o ljubavi među ljudima, ljudskim pravima, miru i demokratiji. Veoma su saglasni u osnovnim iskazima, a oko njih se ratuje, ljudi ubijaju jedni druge, ratna pljačka i šverc su osnovni načini privređivanja. Ekstremni šovinisti i državni organi novonastalih država na Balkanu, „ugledni” predstavnici političkih i kulturnih elita se hvale kako su proterali ili hoće da proteraju pripadnike drugih etničkih zajednica. Gore i crkve i džamije, kulturni spomenici. Mržnja je tako gusta da se nožem može seći. A kada neposredna ratna dejstva utihnu, obnova poverenja, duhovnih vrednosti, povratak izgnanih, pa i fizička obnova sakralnih objekata ostaje i dalje samo „pusta želja”, kao što je to bilo u Banja Luci 7. maja 2001. godine, prilikom pokušaja obnove čuvene Ferhadija-džamije. Bez želje da potcenim naš rad, osećam se jadno pri pomisli kako putujemo da bi podelili radost susreta. Osećam se bedno suočen sa *ritualizacijom* naših sastanaka. Nezadovoljan sam što svaki put iznova afirmišemo neka načela, dok život ide svojim krvavim tokovima koji s tim načelima nemaju blage veze. Razilazimo se kao da smo obavili neki značajan posao, donosimo umivene deklaracije i saopštenja, a ljudska patnja i beda ostaju glavno obeležje ljudske svakodnevice na ovim balkanskim prostorima. Svestan sam da zla i nepravde ovog sveta ne možemo ni lako ni brzo iskoreniti, a neke od njih ne možemo uopšte sprečiti. Pitanje je, međutim, možemo li, pored afirmacije dobrih načela, učiniti nešto da život čoveka na Balkanu postane bar malo snošljiviji. Suočenom sa razmerama ratne tragedije, s primerima ljudske bestijalnosti, bez obzira na to da li se radi o Vukovaru, Sarajevu, Mostaru, Kravici ili Srebrenici, često su mi nedostajale reči utehe i nade, često sam ostajao nem pred besprimernim prizorima ljudske patnje. Pitam se kako i koliko je moguće pomoći ljudima bar u ovim krhkim, da ne kažem prividnim „mirnim” uslovima života?

Ophrvan ovim protivurečnim osećanjima, pokušaću da u ponešto zaoštrenoј formi kažem nekoliko reči o jednom segmentu predmeta našeg interesovanja. Ni delovi verskih zajednica, ni delovi crkvenih hijerarhija nisu bez odgovornosti za ratna zbivanja na Balkanu krajem dvadesetog veka. Ti delovi su aktivno učestvovali u profiliranju ratnih politika ili bar podržavali nacionalne elite i državne vođe u

novostvorenim državama Balkana, bez obzira na to koliko su te vođe i državne institucije bile autoritarne, nedemokratske, pa i ogrezle u zločinima. Iz te perspektive neophodno je razmotriti načelo odvojenosti crkve od države, kao veliko dostignuće moderne demokratije. Demokratska država je sekularna, što ne znači da najznačajnije funkcije u državi ne mogu obavljati vernici, niti da crkve, odnosno verske zajednice ne mogu da na razne načine artikuliraju i svoje političke interese. Čak i u totalitarnim društvima staljinističke provinijencije, kada je javni prostor za delovanje crkava i ostalih verskih zajednica bio veoma sužen, skoro ukinut, njima nije bila zabranjena *svaka* politička aktivnost. Štaviše, podrška vrhova pojedinih crkava i verskih zajednica autokratskim vođama u totalitarnim društvima, kao uostalom i u državama različitih tipova građanskih diktatura, ne samo da je ocenjivana kao dobro došla, nego je ponekad i „podsticana”, a češće iznuđivana. U tim društvima crkvama je bilo zabranjivano ono što predstavlja njihovo neotuđivo pravo u demokratskim sistemima: da artikuliraju, izražavaju i ostvaruju vlastite političke ciljeve. Štaviše u nekim demokratskim društvima demohrišćanske partije ili partije slične provinijencije bile su bliske crkvi i obratno; crkve su bile bliske pojedinim političkim partijama. Međutim, ta politička opcija je u moderno vreme iscrpila svoje istorijske potencijale, kao što svedoči političko iskustvo moderne Italije. Čini se da su mnoge crkve i verske zajednice shvatile da prevelika bliskost sa političkim partijama i državnim vrhovima, dugoročno posmatrano, šteti interesima crkve, čak i kada vodeći ljudi u državi tu bliskost potenciraju.

Načelno posmatrano, neophodno je da država i verske zajednice reguliraju svoje odnose tako da ne dođe do mešanja ingerencija. Racionalan *modus vivendi* moguće je izraziti i u ustavu i određenim zakonima. Međutim, svako poistovećivanje državnog interesa sa crkvenim i obratno, posebno proglašavanje jedne vere za državnu religiju u multireligijskim i multietničkim društvima, rezultira pogubnim posledicama, kako za državu, tako, u krajnjoj liniji, i za crkvu. Privilegije koje jedna vera u toj simbiozi stiče onesposobljavaju je u obavljanju osnovnih funkcija,¹⁹ a ni država koja te privilegije daje nema od toga veliku korist, čak ni u tradicionalističkim društvima. U društvima koja pokušavaju da se u mukotrpnom procesu, opterećenom velikim protivurečnostima, oslobode totalitarnog modela društvene organizacije, tendencije klerikalizacije javnog života su izuzetno kontraproduktivne.

Ovaj problem može se dosta jednostavno prikazati na primerima postkomunističkih i uopšte posttotalitarnih društava, kao što su novonastale države na Balkanu. Tako je u Hrvatskoj, na primer, primetna tendencija da *sva* deca u školi budu obuhvaćena katoličkom verskom poukom, uključujući decu iz pravoslavnih porodica, pa i decu čiji su roditelji ateisti ili agnostici. Tako su ta deca stavljena pred izbor da budu izopštena iz školske zajednice ili da uče „veronauk” crkve kojoj ne pripadaju. U

---

¹⁹ Klerikalizacija javnog života je jedna od neminovnih posledica takvog stanja. O tome sam više pisao u prilogu pod naslovom *Nacionalna država i državna crkva*, za naučni skup JUNIR-a „Vere nacionalnih manjina i male verske zajednice”, Niš 29. juni – 1. juli 2001, objavljeno u zborniku *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001, Zograf, str. 31–35.

Srbiji je redefinisano složenog odnosa sekularne države i crkve počeo veoma ostrim raspravama o veronauku koje su završene time da je prvo Uredbom vlade Srbije, a zatim i Zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju „veronauk vraćen u škole” od školske 2001–2002. godine, istina kao fakultativni, a zatim kao obavežno „izborni” predmet, paralelno sa tzv. „građanskim vaspitanjem”.

Očito, tendencija je da „veronauk” postane prvo izborni, pa potom i obavezni predmet. Pristalice „vraćanja veronauka u škole” su u javnoj kampanji isticale želju ogromnog broja roditelja i učenika, po principu *Vox populi vox Dei*, veoma visok procenat vernika u Srbiji (čak 87%), kao i „mondijalistički argument” da je veronauk deo obrazovnog sistema u demokratskim zemljama u svetu. Podatak o visokom procentu vernika u Srbiji verovatno je preuzet iz istraživanja „Politički profil građanskog nezadovoljstva” koje je juna 2001. godine obavio tim Centra za proučavanje alternativa iz Beograda. Međutim, postoje i drugi rezultati istog istraživanja koje su zagovornici „vraćanja veronauka u škole” jednostavno prećutali. Tako se svega 26% ispitanika izjasnilo da su „veoma mnogo” i „mnogo” vezani za religiju, 27% „malo” ili „nimalo”, dok se 10% ispitanika izjasnilo kao ateisti. Sa stavom da veronauku treba uvesti kao obavezan predmet za sve učenike, složilo se samo 17%, dok je neslaganje izrazilo 45% ispitanika. Mada veliki broj ispitanika smatra da bi uvođenje veronauke u škole doprinelo boljem moralnom vaspitanju (41%), očuvanju tradicije i razvoju nacionalne svesti (46%), sa stavom da veronauka ne treba da bude obavezna slaže se skoro polovina ispitanika (48%), a za stav da taj predmet ne treba ocenjivati izjasnilo se čak 55% ispitanika. Napokon, sa stavom da svaka verska zajednica drži veronauk u svom prostoru slaže se 35%, ne slaže se 27%, dok je neodlučno 39% ispitanika.²⁰

U inače nedovoljno artikulisanom i racionalno profilisanom javnom mnjenju Srbije rasprave o tom pitanju su pokazale sve karakteristike isključivosti i netrpeljivosti. Predstavnici onog dela javnog mnjenja koji su imali kritičke primedbe na ideju da se veronauk organizuje u državnim školama, bili su po kratkom postupku proglašavani reliktima dogmatskog komunizma, „komunjarama” itd. U jednom saopštenju za javnost Bogoslovskog fakulteta u Beogradu se kaže da su protiv veronauke „...pojedinci i grupe zadojeni ideologijom i totalitarnim mentalitetom propalog marksističko-titoističkog sistema”.²¹ Prigovarano im je da su „borbeni ateisti” samo zato što su smatrali da crkve i verske zajednice same treba da organizuju versku pouku, a da se u državnim školama jednim predmetom obuhvate različite religije i religijske kulture. Čini se, ipak, da, blago rečeno, „vraćanje” veronauka u državni školski sistem nije bio osobito mudar potez.²² Odbrana ovog postupka argumentom da

---

²⁰ Uporedi: dr Stjepan Gredelj, *Slova i brojke oko veronauke (i još koječeg)*, Agencija Argument, Beograd 2002. Rad za potrebe Ministarstva prosvete vlade Srbije.

²¹ Uporedi: „Politika”, 5. septembra 2001. Daleko je lakše u javnosti difamirati ljude koji se ne protive tome da crkve i verske zajednice organizuju pouku za svoj podmladak, ali brane načelo odvojenosti crkve i države, nego ozbiljno razmotriti pitanje da li veronauk treba da bude predmet u državnoj školi i deo državnog obrazovno-vaspitnog sistema, a naročito racionalno sagledati šire društvene posledice takvog rešenja ovog osetljivog pitanja.

²² Najneobičnije je bilo ponašanje pojedinih predstavnika Ministarstva prosvete vlade Srbije. Razumno su ukazivali da svaki ishitren potez u ovoj oblasti može biti veoma kontraproduktivan. Neki od njih su najavljivali i svoje ostavke. „Veronauk” je ipak „uveden” uredbom, a od najavljenih ostavki nije bilo ništa. Kao i mnoge druge rasprave i ova je završila u ništavilu.

roditelje i čak niko nije pitao ni kada je posle Drugog svetskog rata „veronauk” izbačen iz školskog sistema Jugoslavije, kao ni kasnije kada je „uveden marksizam”, pa ne treba nikoga ni danas pitati, kada je već izbačen „marksizam” i „vraća” se „veronauk”, još je manje mudra. Dovoljno je bar malo pogledati oko sebe i videti šta je ostalo od tako „uvedenog” „marksizma” u školama i kulturnoj i političkoj javnosti. Ako se pogleda kako se ponašaju ljudi koji su „vaspitavani” na zasadama tog „marksizma”, može se pretpostaviti da postoje ozbiljni razlozi za bojazan pred tom „neupitnošću”. A najmanje je mudro u multikonfesionalnom društvu nametati interese jedne ili više crkava (i verskih zajednica) kao opšti verski interes stanovništva i smatrati ga modelom verske tolerancije.

Po svemu sudeći, „vraćanje” verske nastave u državne škole dobilo je u Srbiji prioritet nad čitavim nizom drugih, svakako značajnijih pitanja o odnosu države i crkve. Pokazalo se koliko je velika politička moć crkve – naravno, pre svega, Srpske pravoslavne crkve – u srbijanskom društvu. Sociolinguist, profesor Ranko Bugarski, ukazuje upravo na ovaj momenat, kao na jedan od ključnih: „Reč je o naprasnom uvođenju veronauke u osnovne i srednje škole u Srbiji, do koga je prema raširenom mišljenju došlo u trenutku kad su se u tom poduhvatu stekli politički interesi Srpske pravoslavne crkve i vodećih ljudi obeju najvećih političkih stranaka. Ovaj ekspresni politički dogovor izazvao je pravu buru u javnosti. Istaknuto je da je odluka jasno protivustavna (uporediti čl. 18 Ustava SRJ i čl. 41 Ustava RS) i protivna zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju; da je diskriminatorska i da će voditi daljim nepotrebnim podelama građana; da je anahrona i uz to potpuno nepripremljena; te da tim putem Crkva, nastupajući u novoj ulozi jakog političkog igrača, s kamatama naplaćuje pola veka svoje zapostavljenosti”.²³

Nesporno je pravo svake crkve i verske zajednice da organizuje versku pouku, veronauk, za svoju mladež. Drugo je pitanje da li je uključanje verske pouke u programe državnih škola najoptimalnije rešenje. Moguće je da u monokonfesionalnim i jednonacionalnim sredinama ni takvo rešenje ne bi predstavljalo neki ozbiljniji problem, iako bi i u tom slučaju učenici iz porodica ateista i agnostika bili na neki način obeleženi. A pitanja: ko utvrđuje programe *različitih* „veronauka”, ko bira i plaća nastavnike, kakve kvalifikacije, profesionalne i pedagoške, treba da poseduju

---

²³ Uporedi: Ranko Bugarski, *Nasilničke laži i kalkulatorske poluistine*, s nadnaslovom *Govor nove vlasti*, „Danas”, subota-nedelja 9–10. mart 2002, str. VII. Autor ukazuje i na jedan semantički manevar u ovom procesu: „Ako malo bolje pogledamo na čemu se zasniva argumentacija zastupnika veronauke kao školskog predmeta, lako ćemo uočiti da je to u značajnoj meri – zamena teza, i to u vidu ne baš suptilnih semantičkih obrta. Prvi i temeljni korak, posle koga sve ide lakše, jeste prećutno izjednačavanje pojmova veronauke i veroispovesti. Tim putem se uvođenje nastave veronauke u državne škole laičke države predstavlja kao ostvarenje ustavnog prava na slobodu veroispovesti, pa tako navodno otpadaju primedbe zbog neustavnosti. Sledeći zahvat tiče se samog pojma veronauke, koja nam se nudi kao nauka o veri (‘kako sama reč kaže’). Ali ova crkvena etimologija nije baš valjana, jer nauka ovde znači ‘nauk’ (dakle ‘pouka’) a ne ‘scientia’. Ovaj semantički manevar omogućuje zamagljivanje razlike između nauke i dogme, a time i između obrazovanja i indoktrinacije. Tako se pravi cilj Crkve, stvaranje malih vernika, može predstaviti kao pružanje deci objektivnih i proverenih znanja o religijama sveta (protiv čega bi se malo ko bunio – naprotiv).” *Ibid.*, str. VII.

nastavnici, koliki je minimalni broj učenika za koje se organizuje nastava, ni u javnosti ni u organima zakonodavne i izvršne vlasti nisu dovoljno promišljena i analizirana.

Da bih izbegao neposredne savremene konotacije navešću jedno zanimljivo svedočanstvo staro preko sedamdeset godina. Svedočanstvo je iz vremena vladavine kralja Aleksandra I Karađorđevića, za kojeg se ni po kom osnovu ne može tvrditi da je naginjao ateizmu ili da je bio blizak komunizmu. Reč je o jednom komentaru, objavljenom u sarajevskom listu „Pravda”, 4. januara 1929. godine. Autor komentara se čudi da se „...gotovo svake godine izdaju upute i raspisi ne o praznikovanju dana Sv. Save, nego o načinu proslave ovog prosvjetno-školskog patrona”,²⁴ pa nastavlja: „I što više vlada, odnosno ministar prosvjete učestava s ovim uputama o proslavi Sv. Save, to se sve više stvar komplikuje, da se nikad još ne zna, je li je ovo crkvena ili općenarodna – građanska proslava”. Ministarstvo je, naime želelo „...da se proslavljanje Svetoga Save kao narodnog prosvetitelja shvati i osjeti kod učenika i roditelja kao opći narodni praznik...”. Ministarstvo je predložilo tri mogućnosti: 1) u školama s homogenom pravoslavnom omladinom, raspored svečanosti će se obaviti u sporazumu crkvene i školske vlasti; 2) ako je većina učenika pravoslavne veroispovesti, crkveni obred mora biti odvojen od svetovnog (sa oko dva sata razlike); i 3) ako su pravoslavni učenici u manjini, crkveni obred se ima obaviti u crkvi ili u školi u jednoj sobi, ali ne u onoj u kojoj se drži svetovna svečanost. Komentator smatra da su u nesaglasnosti opštedržavni karakter svečanosti s proslavom u sporazumu sa crkvenim vlastima²⁵ i zaključuje: „Ili je proslava Sv. Save svjetovna ili crkvena. Ako je građanska onda u toj proslavi ne smije da sudjeluje svešteno lice kao takvo. Ako se Sveti Sava treba proslaviti i u crkvi, onda to treba da bude rastavljeno od svjetovne proslave i da se obavi samo za pravoslavnu mladež”. Na kraju komentator dalekovido smatra da je konfuzija crkvenih i državnih (građanskih) ingerencija u proslavi dana Sv. Save davala „...povoda trzavicama i negodovanju, a što i u buduće neće biti izbjegnuto”.²⁶

Da je pisac komentara iz januara 1929. godine bio dalekovid svedoči jedno Saopštenje nevladine organizacije URBAN-IN povodom obeležavanja Svetog Save kao Dana Gimnazije u Novom Pazaru 27. januara 2002. godine. Naime, svečanost povodom proslave dana novopazarske gimnazije 26. januara 2002. godine je glavni govornik, inače bivši đak škole i pravoslavni sveštenik, proglasio i Svetosavskom akademijom. Saopštenje URBAN-IN-a s pravom ukazuje na razočarenje i evidentno odsustvo profesora i đaka bošnjačke nacionalnosti na tako organizovanoj svečanosti. URBAN-IN traži da se „...prestane sa koketiranjem i promocijom novokomponovanog religijskog ponašanja. Da li ovo treba da znači da će sledeće godine, ukoliko na mesto direktora dođe musliman, za Dan škole biti uzet, recimo, prvi dan Bajrama, i da ćemo

---

²⁴ „Pravda”, *Novi raspis Ministarstva prosvjete o proslavi Sv. Save u školama*, str. 1, 4. januara 1929. godine.

²⁵ Stjepan Gredelj je 1991. godine pisao, a 1999. godine ponovo upozorio na „...gotovo folklorno pretvaranje pravoslavnih svetkovina u državne praznike”. Uporedi: Stjepan Gredelj, *Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija*, „Sociologija”, br. 2/1999, str. 151.

²⁶ Svi navodi su preuzeti iz komentara navedenog u napomeni 7.

na proslavi slušati ilahije i kaside i ders nekog imama”.²⁷ Na kraju URBAN-IN apeluje da se spreči segregacija učenika i prosvetnih radnika.

U težnji da ostvari što veći uticaj i zauzme što značajnije mesto u javnosti, da ovlada dušama generacija mladih u crkvama i verskim zajednicama, Srbiji su crkve i verske zajednice kao centralno pitanje u javnosti stavile „vraćanje veronauka u škole”, mada će pravi testovi za odnose između državnih i verskih organa predstavljati pitanja vraćanja nacionalizovane imovine crkvama i verskim zajednicama, zakonsko regulisanje njihovog statusa, „vraćanje sveštenika u vojne i zdravstvene institucije”, položaj malih verskih zajednica.

Slobodan Vukićević

RELIGIJSKO U MODERNOJ NACIJI

1. Interdisciplinarnost

Prvo želim da kažem da me raduje da se na ovako suptilne teme održavaju interdisciplinarne rasprave. Sociolozi kolege Vukomanović i Pavlović su u prethodna dva izlagajna, pondili ovdje na interdisciplinarnom „tržištu” rezultate sociološke nauke u razmjenju sa teolozima, filozofima i drugima. To je jedini *modus vivendi* interdisciplinarnosti, razmjena rezultata pojedinih oblasti nauke i duhovnosti, koji može dati istinski doprinos cjelovitom razumijevanju ovih fenomena.

2. Pluralizam

Akdemik Jerotić je postavio kardinalno pitajne mira i progresa savremenih društava, posebno društava Balkana, pitanje mjere pluralizma. Mislim da mjeru pluralizma u kvantitativnom smislu treba jednostavno vezati za statističku zakonmjernost realne strukture multietničkih i multikonfesionalnih društava.

To znači da je kvantitativna mjera pluralizma crnogorskog društva vezana za 65% Crnogoraca, 12% Muslimana, 9% Srba, 7% Albanaca, 1% Hrvata – popis 1991, a sa stanovišta multi konfesionalne strukture 70% pravoslavnih, 20% muslimana i 10% ostalih vjeroispovijesti.

Kvalitativna mjera pluralizma može se vezati za Gidensovu „ontološku sigurnost” u pogledu kontinuiteta etnokulturnog identiteta i stabilnosti materijalnog i društvenog okruženja koje je povezano s mjerom opšteg dobra.

Sušтина je u tome da etnokulturni identitet ni manjine ni većine ne može biti doveden u pitanje, ali mora biti uključen u stvaranje i funkcionisanje opšteg dobra, javnog interesa i javnog prostora zajednice.

Ovdje je bitno imati u vidu *tip društva*. Neuporediva su društva Amerike, Evrope, Balkana. Američko društvo je tip useljeničkog društva u kojem etnokulturni identitet ima drugačiji karakter i strukturalnu značajnost. Društva Evrope i Balkana

---

²⁷ Saopštenje nevladine organizacije URBAN-IN povodom obeležavanja Svetog Save kao Dana Gimnazije u Novom Pazaru 27. januara 2002. godine.

vjekovima se temelje na etnokulturnom identitetu i zbog toga u njima, ili bolje reći nad njima, nije moguće primijeniti američki princip „lonca za topljenje”. Čak i u Americi ovaj princip sve više otkazuje pod pritiskom afirmacije ili reafirmacije pojedinih etnokulturnih identiteta.

Pitanje mjere pluralizma je u stvari pitanje moderne nacije kao zajednice građana. Moderna nacija se može konstituisati jedino na principu konsocijativne demokratije koji podrazumijeva jedinstven politički projekat kojim se sankcionišu etnokulturne i vjerske različitosti građana multistrukturalne države.

3. Religijsko u funkciji opšteg dobra i smisla postojanja

Ontologija savremenog društva i čovjeka „prirodno” je utemeljena na jedinstvenoj dinamici i dijalektici etničkokulturalnog i vjerskog sa građanskim. To je rezultat neumitnog spoja logosa i istorije koji se manifestuje kao univerzalna zakonitost društvenog bivstvovanja. Sociologija samo uvažavanjem ove društvene zakonitosti može obavljati svoj zadatak da *ideje Nacije* kao građanske zajednice protumači u njenom odnosu sa društvenom stvarnošću, a to znači i *mjesto religijskog u modernoj naciji kao društvenu stvarnost*. U ovom kontekstu može se sociološki tumačiti spoj univerzalnog i partikularnog, to jest, opštu istinu da su čovjekova priroda i zajednica neodvojivi i, takođe, nepobitnu istinu da je ispoljavanje čovjekove prirode moguće samo u konkretnoj zajednici – prostorno, vremenski i razvojno određenoj. A čovjekova priroda se ispoljava i u činjenici da je čovjek i *homoriligiosus*. To što u jednom društvu ima teista i ateista ne dovodi u pitanje ovu činjenicu, jer se njihov međusobni odnos ispoljava kao realni društveni odnos koji ne može apstrahovati ne samo nijedno društvo nego nijedna religija. U društvenoj stvarnosti neminovno se uspostavljaju odnosi između podsistema svakog nacionalnog identiteta: *etničkog, religijskog, kulturnog, državnog*, a kao poseban realitet javlja se, opet kao neminovnost, *zajednički život*. Prema tome, herdementiku religijskog u modernoj naciji nemoguće je zamisliti bez identifikacije *društvenih uslova funkcionisanja religijskog*.

Moderna nacija predstavlja društveni proces nastojanja novog *tipa građanina* – proces obogaćivanja pojedinca u esencijalnom i egzistencijalnom smislu, a to znači i obogaćivanje religijskog. To nije asimilacija religijskog od strane građanskog, već novi način zadovoljavanja potrebe religijskog u bogatijoj, ljudskijoj, humanijoj, civilizovanijoj, kulturnijoj formi. Radi se o novoj društvenoj mogućnosti funkcionisanja religijskog kako na nivou pojedinca, tako i na nivou društva.

Zajednički život u multietničkoj i multikonfesionalnoj modernoj zajednici pretpostavlja uspostavljanje *opšteg dobra*. Poštovanje funkcionisanja javnog dobra, javnog interesa, javnosti, obezbjeđuje suverenitet na unutrašnjem planu (samostalno odlučivanje o unutrašnjim odnosima) i na spoljašnjem planu (moderna nacija kao politička jedinica ravnopravna u odnosima sa drugim državama – odnosno političkim jedinicama). Funkcionisanje opšteg dobra moguće je jedino na principu konsocijativne demokratije, gdje se *opšte (univerzalno) ispoljava kao način adekvatnog povezivanja različitosti, a ne kao pretvaranje različitosti u isto*. Tako građanski smisao postaje osnov iz kojeg se izvodi unutrašnji i spoljni suverenitet. Religijsko ne smije, kao ni političko, kulturno, etničko ili bilo šta drugo narušavati taj princip. Religijsko se mora uklapati u poštovanje javnog dobra, javnosti, javnog interesa i ako je on nezavisan od privatnih interesa, što ne znači da je nužno iznad njih, ali može nekad biti i suprotan

privatnim interesima. *Religijsko ima svoju transcendentnu sferu, ali ona ne može biti usmjerena u narušavanje opšteg dobra, to jest, suvereniteta moderne nacije.* To je jednostavno uvažavanje činjenice da religiju stvaraju „bogovi i ljudi”. Sve ovo, nijednog trenutka, ne znači podređivanje religijskog vladajućem političkom sistemu u jednom društvu. Naznačeni principi mogu biti djelatni samo u „*aktivnom društvu*” u kojem su građani istovremeno ispod i iznad sistema, gdje je ona podređena zadovoljavanju potreba građana i njihove zajednice i gdje se sve mijenja prema njihovim odlukama u skladu s unutrašnjim i spoljnih suverenitetom.

Sve *institucije*, pa i religijske, konstituisane su kao način i sredstvo zajedničkog bivstvovanja i življenja s karakteristikama koje su vezane za neki osobeni *istorijski kolektivitet*. U njima je religijsko „protumačeno iznova”. *Nema stabilnosti tamo gdje to tumačenje dobija karakter asimilacije, ali ni u slučaju „izdizanje” religijskog ili etničkog na nivo samostalnog političkog projekta.* Prvo bi značilo gubljenje etničkog i religijskog u univerzalnosti građanskog, a drugo liberalizaciju, što predstavlja razbijanje multietničke i multikonfesionalne moderne zajednice na zajednički život „udruženih manjina”, gdje su te „zajednice” nosioci javnog prava, i na toj osnovi raspolazu sopstvenim predstavljanjem u zajemčenom na svim nivoima političke i administrativne organizacije, što znači razdvajanje zajedničkog političkog projekta.

Značaj moderne nacije je u tome da sačuva vjerske posebnosti, ali istovremeno da sačuva i zajednicu.

Ovaj cilj se ne može ostvarivati samo na osnovu etničkih prava jer ona pripadnicima etničke skupine daju samo etničku moć niti na osnovu religijskih prava jer ona daju samo religijsku, ali ne i građansku moć.

Iz logike građanskog prava korišćenja religijskih odlika ne mogu proizaći bilo kakva religijska ponašanja koja narušavaju jednaka prava bilo većinske, bilo manjinske vjerske grupe ili pojedinaca. Javni prostor i opšte dobro ne mogu biti naručeni nečijim vjerskim monopolom – većinske ili manjinske grupe. Time su sačuvane vjerske posebnosti, ali sačuvana je i zajednica.

Na ovoj relaciji moramo razumijevati, tumačiti i objašnjavati univerzalistički princip građanstva i univerzalistički princip religije. Svaka građanska nacija hoće da pokaže svoju specifičnost u odnosu na druge, i svaka religija, vjerska zajednica hoće da pokaže svoju konkurentnost za čovjeka i zajednicu. Moderna nacija sa neumitnom statističkom zakonitošću multietničke, multikulturalne i multikonfesionalne strukture bazira se na karakteru *društvene veze* koja na miran način građanskim pravom sankcioniše etnokulturne i vjerske različitosti. Ova društvena veza čuva, njeguje, usavršava čovjekovu zajednicu s ljudima i čovjekovu zajednicu s Bogom. Na taj način moderna nacija kao zajednica građana predstavlja *prirodni okvir mogućnosti funkcionisanja etničkokulturalnog i vjerskog – jednako manjinskog i većinskog.*

Logika Gemelushaft-a u modernoj naciji ne slabi, kako su predviđali neki istraživači savremenih društvenih kretanja. Modernost upravo podstiče specifične oblike „povratka vjerskome i etničke revandikacije”. Sekularizacija je u svim društvima i svim sistemima pokazala sve svoje ograničenosti i besmislenost redukovanja vjerskog na građansko ili asimilaciju vjerskog od strane građanskog.

4. Crna Gora kao moderna nacija – istinska zajednica

Modernost Crne Gore sadržana je u njenoj opredijeljenosti da očuva identitet kao specifična društvena i državna zajednica – moderna nacija multietničnokulturalne i multikonfesionalne strukture u kojoj se svaki građanin ravnopravno služi svojim etnokulturnim i vjerskim odlikama kao građanskim pravima. Najnovija istraživanja pokazuju da su pristalice državnog osamostaljenja Crne Gore najnužniji nosioci mondijalističke svijesti u Crnoj Gori. Nema značajnije podjele stanovništva Crne Gore prema pristupanju Evropskoj uniji. Osnovni razlog takvom opredjeljenju je u tome što koncept Evropske unije obezbjeđuje državni i nacionalni identitet Crne Gore kao moderne nacije.

Državni i nacionalni identitet Crne Gore pretpostavlja da postoji *opšte dobro*, *javni interes* i *javni prostor* u kojem svi građani, svi etnokulturni i vjerski entiteti pronalaze svoje dobro i svoj interes. Kontinuitet takvog opšteg dobra nije od juče, već od Duklje, pa do današnje Crne Gore. Istina, bilo je perioda kada je etnički elemenat većinske grupacije dostizao nivo apsolutizacije, ali se klatno u istorijskom toku vraćalo ponovo adekvatnijem uspostavljanju odnosa na bazi kvantitativne i kvalitativne određenosti multietnokulturalne i multikonfesionalne strukture crnogorskog društva.

Moderna nacija, koju preferira i Crna Gora, je danas nov *socijalni entitet*. Taj socijalni entitet ima jedinstven politički projekat koji opredjeljuje djelovanje i većine i manjine. U njemu i na osnovu njega transcendiraju se etnička i vjerska datost – većine i manjine. Crna Gora kao nacionalna i državna zajednica je tako jedinstven politički projekat za Crnogorce kao većinu i za sve druge etnokulturalne i vjerske grupacije koje u strukturi crnogorskog društva učestvuju kao manjinske grupe. Prema tome, svoju etničku i vjersku datost, svaki građanin Crne Gore – pripadnik većine ili manjine – mora transcendovati u okviru i na osnovu jedinstvenog političkog projekta države Crne Gore u kojoj taj građanin živi. Albanac u Crnoj Gori ne može transcendovati etničku i vjersku datost s albanskom državom, a živjeti u crnogorskoj državi. Kao što ne može ni Crnogorac u Albaniji transcendovati svoju etničku i vjersku datost sa crnogorskom državom, već s albanskom državom u kojoj živi.

OD BALKANA DO JUGOISTOČNE EVROPE

Izlaganje želim da počnem jednom srpskom ironičnom doskočicom koja, na prvi pogled, govori u prilog toleranciji i nenasilju. Ona glasi: „Možeš me zvati i loncem, samo me nemoj slomiti!” Njena poruka je, međutim, mnogo složenija, jer je već u samom pojmu „lonac” sadržana mogućnost njegovog lomljenja. Slično je i sa pojmom „Balkan” odnosno „Balkansko poluostrvo” kao oznakom za ove prostore jer već sam njegov naziv sadrži njegov istorijski udes poznat kao *balkanizacija*. Otuda i težnja – koja po meni pripada repertoaru bele, dakle, dobronamerne, magije – da se verbalnom manipulacijom „Balkan” preimenuje u „Jugoistočnu Evropu” i time iz njegove centrifugalne (balkanske) prošlosti projektuje u njegovu moguću centripetalnu (evropsku) budućnost. Stoga vredi podsetiti da je termin *balkanizacija* nastao u drugoj polovini prošlog veka da bi se njime označilo nastajanje niza državnica na ruševinama Turskog carstva. Polovinom ovog veka koristi se u izrazito pežorativnom značenju. Naime, trebalo je da izgledi balkanizacije Afrike odvrte bivše kolonije – koje su u međuvremenu postale nezavisne države – od daljih podela po tribalnim, odnosno etničkim granicama. Nakon toga, devedesetih godina prošlog veka, balkanizacija se – poput Nosferatua – vratila na Balkan da dovrši svoj, u XIX veku započeti, posao.

Granica – onih međudržavnih – na ovom prostoru sada ima više nego što ih je ikada ranije bilo. Dovoljno je, međutim, uzeti bilo koju dimenziju balkanskog prostora – arheološku, etnografsku, privrednu, religijsku, lingvističku ... da bi se videlo kako se iza granica balkanskih državnica pomalja celina onoga što Trajan Stojanović naziva *Balkanskom civilizacijom*.²⁸ Normativne granice – tj. korpus zajedničkih propisa koji određuju šta je dopušteno a šta nije, uveliko prevazilaze i samim tim relativizuju etničke i jezičke granice. A upravo je sličnost ili istovetnost nekih temeljnih socijalnih institucija, a ne zajedničko etničko poreklo, osnova pripadnosti istoj civilizaciji. Uveliko je toga bio svestan i Jovan Cvijić koji je kao eksplikativni okvir svog multidisciplinarnog rada uzeo čitavo *Balkansko poluostrvo*, sa isto onoliko razloga sa koliko je Fernan Braudel to učinio sa *Mediterranom*.

Balkanski tip multikulturalnosti bi mogao da se označi kao *jedva-multikulturalnost*²⁹ u poređenju sa, na primer, varijantom multikulturalnosti *stricto sensu* u Velikoj Britaniji u kojoj, jedne uz druge, žive autohtone kulturne zajednice Engleza, Škota, Velšana ali i kulturnih zajednica u dijaspori Jamajkanaca i Pakistanaca i pripadnika drugih vanevropskih kultura. Za razliku od te situacije u kojoj se, unutar istog društva, jedna ili više autohtonih kultura susreće sa kulturama dijaspore koje su međusobne veoma različite, u slučaju Balkana reč je o kulturama koje su vekovima na istom prostoru i koje dele mnoge zajedničke civilizacijske vrednosti. Opravdano je govoriti ne samo o postojanju, odnosno nepostojanju kvaliteta multikulturalnosti, već i o meri, odnosno stepenu njenog ispoljavanja. To je zapravo tema ovog izlaganja.

---

²⁸ Trajko Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Centar za geopoetiku, Beograd 1995.

²⁹ Branimir Stojković, *Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura*, pogovor knjizi A. Semprini „Multikulturalizam”, Clio, Beograd 1997.

Tek je raspad bipolarnog sveta krajem 1980-tih i njegova regionalna posledica – nestajanje jugoslovenske države nastale 1918 – učinio da Balkan bude i nešto više od geografske odrednice. Regionalna, dakle balkanska dimenzija našeg okruženja, sagledana u istorijskom, civilizacijskom, privrednom, političkom i svakom drugom ključu odjednom je dobila na značaju. Došlo je do nečega što bi se provizorno moglo da nazove *novim realizmom*, a što je posledica sužavanja pređašnje exjugoslovenske optike. Umesto filozofije planetarne saradnje utemeljene na nesvrstavanju koja je čak i evropski okvir (uz negativno kvalifikovanje evropocentrizma) odbacivala kao previše uzak, počinje ponovno *otkrivanje* Balkana kao regionalnog okvira orijentacije i suseda kao privilegovanog kolektivnog *drugog* i reaktuelizacije pomalo zaboravljene maksime Rige od Fere „Balkan balkanskim narodima” izrečene još krajem XVIII veka kada je ovaj još uvek bio jedinstven region – doduše pod turskom vlašću. Postavlja se, naravno, pitanje da li je pomeranje, odnosno sužavanje fokusa saradnje sa planetarnog na regionalni, odnosno subkontinentalni nivo, posledica mirenja sa ulogom epizodiste u svetskoj podeli spoljnopolitičkih uloga ili realno sagledavanje izmenjene vlastite uloge u globalnim okvirima. Uporedna analiza sadržaja balkanskih štampanih medija balkanskih zemalja pokazala bi u kojoj meri je Balkan kao referentni okvir bio odsutan iz svesti i mnjenja u poslednjih četrdesetak godina – sve do početka 90-tih godina, kao i to koliko se ta situacija počinje da menja poslednjih godina.

Teoretičari interkulturalizma drže da je *zajednica iskustva* ono što predstavlja osnovu za uspostavljanje uspešne komunikacije između različitih društvenih grupa i to bez obzira na osnov njihovog nastajanja. Što je zona zajedničkog iskustva veća u odnosu na ukupno iskustvo svakog od učesnika u komunikaciji to je ona lakša i bliža unutarkulturnoj komunikaciji i obratno – manje zajedničkog iskustva znači manju mogućnost uspešne i neposredne komunikacije, što situaciju čini međukulturnom.

Kada se istražuje interkulturalna komunikacija na prostoru Balkana bilo bi nedopustivo prevideti ulogu naroda u dijaspori (Cincara, Jevreja i Cigana) u njenom uspostavljanju i održavanju. Cincare, nimalo slučajno, treba staviti na prvo mesto. Najpre, zbog toga što je reč o balkanskom narodu čija je granica dijaspore uglavnom ostala u balkanskim okvirima, za razliku od Jevreja i Roma koji dolaze izvan balkanskih prostora. Zatim, i zbog toga što su i kao nomadi/stočari i kao stanovnici gradova (trgovci i zanatlije) bili privilegovani prenosioци – *human agents* u Sorokinovom značenju te reči – zajedničkih sadržaja balkanske civilizacije, odnosno onoga što je u balkanologiji poznato pod zajedničkim nazivom *balkanizama*. Tu pozitivnu tekovinu ukupne balkanske istorije – balkanizme, je nažalost, uveliko pretekla jedna druga odrednica – *balkanizacija*, koja nastaje u kontekstu novovekovne istorije, odnosno istorije nacija i nacionalnih država na Balkanu.

U elemente interkulturalne situacije Balkana spada i balkanski *lingua franca*. To su kroz istoriju bili latinski, grčki, drevni južnoslovenski, turski i najzad engleski. Nije više uopšte nezamisliva situacija da dva sagovornika, po pretpostavci dva nacionalno hipersenzibilisana intelektualca, od kojih je jedan Hrvat, a drugi Srbin – uzajamno izbegavajući srbizme i kroatizme izaberu engleski kao jezik koji ih najmanje kontekstualno opterećuje *narcizmom malih razlika*. Uostalom, još je Bernar Šo rekao: „Velika Britanija i SAD su dve države koje razdvaja zajednički jezik.”

U vezi s tim su i različite strategije stvaranja nacionalne samosvojnosti, odnosno politike identiteta na Balkanu. Poseban problem su imali južnoslovenski narodi koji su

morali da idu na ideosinkrazijske kombinacije jezika, religije i istorije ne bi li utemeljili svoju *differentia specifica* u odnosu na susedne slovenske narode.

Rumuni su imali drugačiji problem – kako se efikasno distancirati od dominantno slovenske okoline od koje se nisu razlikovali religijom (pravoslavlje), pismom (ćirilica), a ni jezikom koji je bio preplavljen slovenskim rečima. Izlaz je nađen u vezivanju za Francusku koja je postala naknadno uspostavljenim izvorom rumunske učene kulture, kao što pokazuje studija dva rumunska antropologa u radu koji je objavljen pod naslovom *Diskretni šarm sestrice: Francuska i Rumunija*.³⁰

Balkan je region „zakasnelih nacija” (Helmut Plesner) što u velikoj meri objašnjava fenomen rebalkanizacije Balkana. U tom ključu rebalkanizacije bi se SFRJ mogla da shvati kao relikat dve od tri poslednje svetske imperije – Turske i Austrougarske (treća je Rusija). Moglo bi se zapitati, da li je bilo neophodno da se ta imperijalna lego konstrukcija raspadne na konačne, konstitucionalne (nacionalne) činioce da bi se počelo sa razmišljanjem o njenoj reintegraciji u SECI, ili u neku drugu isto tako subkontinentalnu ekonomsku i političku integraciju.

Nacionalizam i nacionalna država nisu, naravno, nikakav „balkanski specijalitet”, već su eminentno evropski izum, bez koga bi modernizacija balkanskih društava bila nemoguća. Zato ga i ne treba apriorno osuđivati, već razumeti njegovu istorijski uslovljenu funkcionalnost i relativnost. Erih Hobsbaum kaže da se pogrešno smatra da je kapitalizam najznačajniji evropski novovekovni eksportni proizvod. To je u stvari nacionalizam i nacionalna država koja je, kao oblik organizacije društava koja se modernizuju, postala uistinu svetska pojava.

Pasoš je na Balkanu sve do XX veka bio nepoznat kao lična isprava, dok nam sada, zajedno sa institucijom viza, izgleda kao nešto prirodno, dakle nešto čega je oduvek bilo. U svom *Davolovom rečniku* Embrous Birs ga ovako definiše: „Pasoš je dokument koji se izdajički izdaje putnicima da bi ih se označilo kao strance i tako izdvojilo za naročito ponižavanje i maltretiranje”. Ali pažljiviji posmatrač može da uoči nešto što bih provizorno nazvao *kapilarnom relativizacijom* državnih granica na Balkanu. Naime, s krajem hladnog rata i nestankom totalitarnih režima veoma se razvija i poprima neočekivane oblike fenomen koji je ranije u legalnom obliku eufemistički bio označavan kao *malogranični promet*. U području sa obe strane granice je, naime, veoma pojačan nelegalan promet roba i ljudi i to tako, da roba ide za zaradom, a ljudi za poslom. Ta pojava je posebno razvijena na nekadanjim tradicionalnim karavanskim pravcima prema Rumuniji, Bugarskoj, Albaniji i, naravno, Makedoniji. Kosovo se podrazumeva.

Pošto su granice naša sudbina, važno je upitati se: šta pojam granice uistinu znači? Da li mu se može pristupiti jednoznačno – bilo afirmativno, bilo negativno ili je neophodno priznati njegovu složenost i razaznati njegove moguće prednosti i nedostatke. Mislim da je ovaj drugi pristup primereniji – pogotovo ako se pojam granice ne svede na ono što je najuočljivije: na međudržavne granice.

Neko je jednom rekao da je problem Balkana u tome što se tu našlo previše istorije na premalo geografije. Ta tvrdnja bi se mogla prihvatiti samo pod uslovom ako se pojam istorije svede na istoriju država na tlu Balkana. One su uistinu – kao i sve

---

³⁰ Doina and Nicolae Harsanyi, *The Discreet Charm of Little Sister: France and Romania*, in *East European Quaterly*, Summer 1994, no. 2.

druge države uostalom – bile ekspanzionističke i nastojale da zauzmu što je moguće veću teritoriju. Pri tom su se, prirodno, sudarale sa isto takvim drugim državama – i ratnih godina je bilo mnogo više nego onih provedenih u miru. Uostalom, etimološko istraživanje značenja reči *teritorija* pokazuje da ona – iako se to čini očiglednim – ne potiče od imenice *terra* (na latinskom zemlja, tle...) već od glagola *terrere* koji znači zastrašivati, terorizovati. Tako je posredstvom jezika način sticanja već i doslovce upisan u ono što se poseduje, odnosno osvaja ili brani.³¹ Tabuiziranu svetost teritorije, odnosno granice, za strance možda najuverljivije pokazuje patriotska poezija nastala u vreme kada su te granice bile jos sasvim sveže, tek uspostavljene.

Ako bi neki politički geograf iscrtao jednu za drugim sve granice koje su države na ovom prostoru postavljale tokom istorije, dobio bi gust niz linija koje se međusobno seku i prepliću. To su svojevrsne polihipse koje, uzete svaka za sebe, izgledaju neopozivo i večno. Međutim, uzete sve zajedno, povučene tokom istorije uzduž i popreko ovog prostora, one nalikuju produktu nekog džinovskog haotičnog klatna koje je linije iscrtavalo neprestano menjajući smer kretanja. To bi se moglo nazvati učinkom rada istorije na predlošku geografije.

---

³¹ E. William, Conolly, *Tocqueville, Territory and Violence*, Theory, Culture & Society, Vol 11 (1994), 19–40.

USTAVNO-ZAKONSKI OKVIRI OSTVARENJA VERSKOG MIRA, TOLERANCIJE, SLOBODA*

1. Neke pouke iz duge istorije religijskih sukoba kao i sukoba identiteta

1. Kako kazuje naslov našeg rada, pozabavićemo se nekim uzrocima i vidovima konflikata između religija ili onima s religijskim predznakom, nekim ranijim i savremenim ustavno-zakonskim okvirima za uspostavljanje verskog mira, nekim vidovima verske tolerancije, kao i nekim uslovima za njeno ostvarivanje. Naša glavna ideja jeste da naglasimo značaj uspostavljanja odgovarajućih ustavnih i zakonskih okvira za verske slobode i toleranciju.

Bavljenje multikulturalizmom kao društvenom činjenicom i vrednošću s namerom da se dođe do pomirenja protivrečnosti ili do umanjenja potencijala koji izazivaju konflikte ili sukobe među različitim etničkim (nacionalnim) grupama, takođe, podrazumeva bavljenje i samim religijama kao veoma bitnim elementima identiteta mnogih grupa. Konflikti identiteta (čiji je religija deo) pripadaju vrsti konflikta između sistema vrednosti. U takvim konfliktima učesnici često ne žele da se prilagode drugom sistemu vrednosti ili da prihvate kompromise u pogledu spornih pitanja.

Mnoge velike religije sveta čine osnovu za stvaranje širokih civilizacijskih krugova kojima danas može pripadati nekoliko ili mnogo država. Dok su u prošlosti čitavim epohama dominirali verski ratovi, u potonjim vekovima su ih „zamenili” oni koji su se vodili iz nacionalnih, ideoloških ili rasnih „razloga” ili radi takozvanih „državnih razloga” ili „razloga nacionalne bezbednosti” – u obliku preventivnih ili na sličan način opisanih ratova. S jedne strane, mora se uzeti u obzir uloga velikih svetskih religija u razvoju civilizacije i određivanju okvira u kojima su se ljudi približili jedni drugima i čime im je bilo omogućeno da žive zajedno ili da se čak udružuju u grupe, u šire političke celine. Religije su stvarale uslov za širi osnov identiteta, radi objedinjavanja većih grupa ljudi, što nisu mogle nacionalne države. S druge strane, međutim, zbog takvog integrisanja ljudi moglo se dogoditi da religije suprotstave tako velike grupe nekim drugim grupama, drugačije vere ili drugačijeg tumačenja istog verskog učenja (grupa okarakterisanih drugačijim obredima ili denominacijama). Takvi slučajevi se još uvek dešavaju. Iako se o tome može raspravljati – neki analitičari čak pretpostavljaju da religije, i civilizacije njima prožete, sadrže snažnije potencijale za stvaranje konflikata od onih koje su u skorašnjoj prošlosti imale nacionalne države. Međutim, moramo imati na umu da su države prožete nacionalizmom izazvale dva svetska rata. Religije nisu nikad izazvale nešto što bi se moglo s tim uporediti, iako su one mogle igrati izvesnu ulogu u masakrima koji su se dogodili u oba rata, a posebno u Drugom svetskom ratu (holokaust i genocid nad nekim drugim grupama). Religije su, odista, suštinske komponente mnogih kultura i civilizacija, kao i uzroci ili elementi

---

* Odlomci iz delova 3 i 5 ovog rada objavljeni su pod naslovom „Religija, mir i tolerancija” u: Božidar Jakšić (ur.), *Tolerance /Tolerancija/*, Beograd, (Republika i Biblioteka XX vek) ??, 1991 (knjiga je bila rezultat Međunarodne konferencije „O interkulturalnosti i toleranciji”, održanoj u Beogradu, od 22. do 24. maja, 1998).

mnogih konflikata. Neki autori ističu da religijski konflikti nisu prevaziđeni i predviđaju nove sudare civilizacija na religijskoj osnovi.³²

Religije mogu značajno doprineti miru i saradnji, ne samo između grupa koje pripadaju istoj veri, nego i između različitih denominacija i crkava, pod uslovom da te crkve preduzmu pravilne obrazovne, propovedničke i javne aktivnosti. Ideja o verskoj toleranciji rođena je s ciljem da sačuva živote, smanji konflikte i, nešto kasnije, oslobodi ljude da biraju svoju veru. I jedna i druga, i vera i tolerancija, imaju i mogu imati ogroman uticaj na život ljudi. I pre pojave ideje o toleranciji činjeni su pokušaji da se države obavežu da se uzdignu iznad verskih konflikata svojih građana, što je često podrazumevalo ili uvodilo toleranciju.

Moramo sagledati istoriju i proučiti teoriju da bismo našli slučajeve i analize koji bi nam mogle biti od pomoći pri izgradnji okvira za toleranciju i zajednički život. Međutim, u nekim slučajevima, videćemo da ono što je bilo moguće u prošlosti teško da je iole moguće danas. Kasnije ćemo pokušati da prikazemo kako je, pri istraživanju ovoga, važno načiniti razliku između nekih uloga religija i crkava.

Religije i crkve su stara pojava, a verski ratovi nisu bili retkost, iako bi neko mogao tvrditi kako su, u „verskim razlozima”, ili iza njih, bili skriveni mnogi drugi – mnogo svetovniji „razlozi”, interesi i motivi crkava, dok su verski izgovori korišćeni za opravdanje ratova ili zadobijanje podrške. Verovatno je bilo mnogo takvih slučajeva, a, naravno, može ih biti i nadalje. Pa ipak, budući da su religije vrlo važni elementi grupnog identiteta, u borbama grupa, nažalost, religije su bile korišćene (i još uvek se koriste) kao element identifikacije „drugog”, odnosno, neprijatelja. Neko to može smatrati iracionalnim; ipak, u nekim slučajevima prosto je neverovatno kakva svirepa dela su počinjena u ime nekog, naizgled humanističkog, cilja. Međutim, to se zaista događalo, i u toliko mnogo slučajeva, da se ne može smatrati odstupanjem od „normalnog” (odnosno od pretpostavljanog obrasca mirnog života u prošlosti, ispunjenoj bajkolikom ljubavlju i razumevanjem). Postoje mnogi detaljni opisi načina na koji su u oružanim sukobima širokih razmera grupe nastojale da iskorene „druge”, one koji su samo bili drugačiji od njih, na primer, obrezani ili neobrezani, a kojima je život zavisio od te osobine što se lako mogla identifikovati. Tako bi u jednom talasu napada bili ubijani obrezani, a oni drugi pak stradali u napadu suprotne strane. Nije to samo drevna priča sa Srednjeg istoka, već i nešto što se dešavalo tokom Drugog svetskog rata i tokom nedavnih oružanih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije.

---

³² Tako su, na primer, krajnje veliku pažnju privukle protivrečne teze jednog američkog politikologa (Samuel P. Huntington, *The Clashes of Civilizations?*, „Foreign Affairs”, Vol. 72, No. 3, 1993; a nekoliko kritičkih komentara autorovih teza objavljeno je u: „Foreign Affairs”, Vol. 72, No. 4, 1993). Britanski istoričar, Arnold Toynbi, u svom glavnom delu, *Istraživanja istorije /A Study of History/* (skraćeno izdanje u dva toma – *Istraživanja istorije*, Prosveta, Beograd, 1970), pošto je prethodno pisao o *nacionalizmu i ratovima*, kasnije je nastojao da razvije i dokazuje svoju hipotezu o životu i smrti civilizacije. Kako on objašnjava, inspiraciju za to dobio je tokom svog putovanja „Orijent-ekspresom” između Istanbula i Londona, prolazeći kroz južnu, istočnu i srednju Evropu. Prema Huntingtonu, sudari se dešavaju na onim mestima gde civilizacijske celine dolaze u kontakt, a Balkan predstavljajedan takav region. Nedavno održana međunarodna naučna konferencija „Susret ili sukob civilizacija na Balkanu” (10–12. decembar 1997), pored pomenutih kritičkih napomena, pokazuje da nisu opšte prihvaćena gledišta o predviđanju konflikata.

Opet u prošlosti, ali i u mnogim današnjim slučajevima, verska isključivost mogla je i imati za posledicu versku netoleranciju ili progon. Ali ne uvek. Međutim, netolerancija i progon mogu se dogoditi čak i onda kada je verska doktrina politeistička ili ateistička, ili kad nije isključiva, odnosno, kad nije otvorena samo za neke (etničke ili slične) grupe, isključujući ostale. Nasuprot nekim pretpostavkama ili očekivanjima, ponekad „zatvorene religije”, tj. one koje su rezervisane za specifične grupe, nisu automatski neprijateljske prema drugima i mogu tolerisati druge, samo pod određenim uslovima. Na primer, između ostalog, u judaizmu, hinduizmu, šintoizmu, članovi drugih grupa mogu biti primljeni (iako retko) uz neku proceduru (npr. obred obrezivanja ili nek drugi obred). U osnovi, to su religije Jevreja, Hindustanaca, Japanaca, a ne drugih (iako je u drugoj polovini 20. veka počelo da se širi nešto poput američkog hinduizma, pokrenutog od strane indijskih misionara). Sa stanovišta članstva – vernika, možemo ih ubrojiti među „isključive” religije. Ali, s druge strane, ove religije kao takve ne bi ni pokušale da konvertuju druge etničke grupe *en mass*. Stoga prozelitizam nije deo ovih religija; njihovi članovi ne bi „lovili” duše drugih kako bi ih preobratali ili uključivali u neku od pomenutih ili sličnih religija (može se očekivati da će se američki hinduizam raširiti do Evrope i dalje).

Tako dolazimo do paradoksa da se više univerzalističke religije, otvorene za sve, bez obzira na nečije etničko poreklo, rasu, itd., upravo zbog te svoje odlike, ponašaju na mnogo agresivniji način kako bi preobratile druge ljude. Ako bi hteli da danas propovedamo toleranciju, onda bi poruka bila: Odreci se bilo kog pokušaja da ubeđuješ druge da zamene svoje prvobitne religije, elemente svog identiteta, nečim što oni mogu samo da pretpostave i za šta mogu verovati da je istinitije, bolje od onog u šta veruju članovi date grupe. Posmatrajući istoriju proterivanja Jevreja iz Španije 1492. i iz Portugalije 1496, čega su posledice bile njihov progon iz većine evropskih zemalja u ovoj ili nekoj drugoj epohi, posmatrajući dela inkvizicije, ili načine „civilizovanja” (uz pomoć rata i nasilja) pagana u Amerikama, ili posledice koje su izazvale jezuitske misije u Japanu, i tome slično, lako se može zaključiti da u ime principa, za koje mnogi veruju da su najbolji, može nastati pakao na zemlji. Volter, jedan od najoštrijih kritičara mnogih dela koje su hrišćanske crkve počinile u ime „najpravednijih principa” i koji je pomenuo ogroman broj drastičnih primera ljudskih nevolja i patnji, mnogih verskih ratova i istrebljenja, izvukao je iz istorije jedan od najjačih argumenata u prilog toleranciji.³³

Sledi još jedna od brojnih protivrečnosti i dilema. Naime, ograničenje slobode drugim crkvama da deluju (prozelitizuju) sužava slobodu građana da upoznaju i izaberu crkvu čiju će veru propovedati. A široko rasprostranjeni prozelitizam, koji se sa izvesnošću može predvideti, izazvaće napetosti u odnosima ili čak konflikte, a njegove žrtve mogu lako biti mnogi novi vernici. Ne možemo odoleti iskušenju da citiramo jedno mesto iz Volterovog *Ogleda o toleranciji*, karakteristično za toleranciju: „Japanci

---

³³ Videti: Voltaire, *Traité sur la tolérance* (1763) /*Rasprava o toleranciji*/, Zagreb, Školske novine, 1988. „Strast ohrabrena dogmatskim duhom i zloupotreba pogrešno shvaćene hrišćanske vere prolele su podjednako mnogo krvi, izazvale podjednake nesreće u Nemačkoj, Engleskoj, čak i u Nizozemskoj, kao i u Francuskoj; ali u tim državama religijske razlike danas ne izazivaju nikakve nemire: Jevreji, katolici, pravoslavci, luteranci, kalvinisti, anabaptisti, socijanci, menoniti, Moravska braća, žive složno u tim zemljama i podjednako doprinose dobrobiti svojih društava”. (*Ibid.*, str. 37–38).

su bili najtolerantniji od svih ljudi; vernici dvanaest religija živeli su mirno u svom carstvu; jezuiti su doneli trinaestu i znamo šta se dalje desilo zbog njihove netolerancije prema drugim ljudskim bićima: zemlju je opustošio građanski rat, ne manje svirep od rata iz doba Lige. Hrišćanska vera konačno je ugušena u potocima krvi. Japanci su zatvorili svoje carstvo za ostatak sveta. Gledali su na nas kao da smo divlje zveri nalik na one proterane iz Engleske”.³⁴ Znači – neki od uslova verskog mira, istovremeno, postavljaju izvesne granice verskim slobodama.

Kada postoji neka religija u koju može svako da stupi pod izvesnim uslovima, i ta religija je element identifikacije države, onda, uprkos činjenici da takva religija može imati fleksibilnu doktrinu i široke mogućnosti za primanje drugih, ona, ipak, može biti veoma ili čak svirepo netolerantna prema nekim drugim religijama koje smatra opasnim, čak i u slučajevima kada je takva religija pacifistička. Takav je bio slučaj s hrišćanstvom u starom Rimu. Njihova religija bila je politeistička, s izvesnim brojem bogova. Ako bi neko susedno pleme bilo primano u Rimsko carstvo, njihovi bogovi bi se prosto pridružili rimskim i tako povećali broj bogova koji ionako nije bio ograničen. Ovo se smatra jednim od objašnjenja načina na koji su Rimljani mogli kontrolisati tako mnogo raznih naroda. Ovo uključivanje ili usvajanje bogova raznih naroda u panteon takođe su pratila izvesna prava koje je pružalo relativno stabilno rimsko pravo. Nekoliko evropskih mislilaca modernog doba pripisalo je lako širenje Carstva ne samo hrabrosti rimskih vojnika nego, još više, vrlini rimskog prava. S tog stanovišta nije lako objasniti zašto su tako svirepo progonili prve hrišćane.³⁵

Bilo kako bilo, kada država preuzme na sebe ispunjenje neke verske misije, ona može stupiti u konflikt sa svojim građanima. Verski ratovi uticali su na neke mislioce da razviju učenja u prilog stavljanja država ispred religija koje propovedaju njihovi građani.

2. Prve teorije i zakonski akti namenjeni postizanju mira

Jedan značajan deo evropske istorije predstavlja istorija izgradnje nacija. Ta istorija rodila je mnoge ideje i institucije uključujući traganje za verskom tolerancijom i ljudskim pravima, kao i argumentaciju za njih. Ove procese pratili su i mnogobrojni slučajevi svireposti i uništenja ljudskih života i imovine. Ne treba negirati da je moguće da neki lideri u istočnoj Evropi i na Balkanu uzimaju u obzir samo konačni rezultat procesa izgradnje nacija i nastoje da ponove proces, zanemarujući cenu i neuspehe. Čak nam se i čini da neki uvaženi pojedinci u istočnoj Evropi i na Balkanu pretpostavljaju da se ovaj zapadnoevropski proces može ponoviti. Mi ne možemo isključiti mogućnost da neće biti pokušaja uspostavljanja sveobuhvatnih nacionalnih crkvi (za sve građane, bez obzira na crkvu kojoj pripadaju ili su pripadali) ili da neke grupe neće pokušati da osnuju nove izdvojene crkve koje će se staviti pod kontrolu države. Ti pokušaji bili bi pogrešni, ali su u skladu s „konstitucionalnim nacionalizmom,” odnosno, korišćenjem

---

³⁴ (*Ibid.*, str. 42)

³⁵ O detaljima o progonu Hrišćana, lažnim Neronovim optužbama za spaljivanje Rima, videti: Tacitus, *Annals*, XV, 44.

ustava da bi se pojačala pozicija glavne etničke nacije na račun drugih.³⁶ Istorijske okolnosti bile su drugačije od današnjih. Čak i da okolnosti nisu tako različite, stvari se dešavaju u drugo vreme. Učesnici u savremenom procesu naučili su iako ne dovoljno deo lekcija iz istorije, često oni koji raspiruju fantazije aktera. Povrh svega, pitanja identiteta moraju se danas drugačije razmatrati, budući da je istorijska svest direktno doprinosila „etničkoj obnovi”³⁷ koju ćemo da pomenemo kasnije. Zato je važno izvući iz istorije neke pouke o netoleranciji i toleranciji. Treba imati na umu da je lakše izazvati netoleranciju nego izgraditi poverenje i uspostaviti toleranciju. Ona zahteva obrazovanje ljudi kako bi je praktikovali, i, što je veoma važno za naš pristup, uspostavljanje institucionalnih, ustavnih i zakonskih okvira za podelu moći i efikasno garantovanje ljudskih prava i bezbednosti. Sve je to bilo deo istorijskog procesa koji smo pomenuli, a njega je važno i korisno poznavati jer tako, ćemo izbeći uzaludne muke guranja Sizifovog kamena uz brdo.

Iz istorije možemo naučiti da nije bilo mnogo suprostavljanja masovnim preobraćanjima u kojima su ogromne grupe ljudi, obično tretirane kao varvari ili neznabošci (*Gentile*), uvedene u orbitu jedne ili druge civilizacije, i smeštane u okvire jedne izvesne „nacije” (ili čak „nacije-države”), dok neki drugi slični pokušaji nisu uspeali i prerasli su u krvave masakre. Možemo naučiti i kako su prevazilažene neke situacije koje su bile ispunjene verskom diskriminacijom, napetostima, konfliktima i netolerancijom. Važno je čak i danas naučiti, pored ostalog, koja su sredstva u prošlosti korišćena, koje zakonske i političke procedure, političke tehnike, deklaracije, vrste obnove i koja obećanja su bila upotrebljena i kako su na to reagovali protivnici. Naravno, moramo imati na umu da se, napokon, istorija ne ponavlja i da pokušaji mehaničkih primena ne bi dali povoljne rezultate. I konačno, moramo shvatiti da su po pitanju stvari koje ovde razmatramo savremene situacije potpuno drugačije i da su, na primer, mnogi elementi identiteta dublje ukorenjeni danas nego što su to u prošlosti bili. Činjenicu o neophodnosti „etničke obnove” u naše vreme mora ozbiljno shvatiti svako ko se bavi etničkim i verskim grupama i ko želi da doprinese njihovom međusobnom prilagođavanju.

Kako je hrišćanska vera proglašena za veru koja će se tolerisati (Galerije 309 i Konstantin 313), to jest, kojoj će biti dopušteno da se širi Carstvom, nije joj trebalo mnogo da počne da dominira i da postane državna religija (391). Ovde bismo želeli da naglasimo da je Cezarova dozvola bila dovoljna da otvori put dostizanju dominantne uloge, ali tek nakon izvesnog vremena. Mnogo manje vremena je trebalo varvarskim plemenima da usvoje hrišćanstvo, sledeći primere svojih svetovnih predvodnika – poput Rusa, po ugledu na vojvodu Vladimira, ili Mađara, po ugledu na kralja Stefana, iako su obojica morali da uguše bune koje su izazvali svojim odlukama. U svakom slučaju, masovno krštenje uspeo je relativno glatko. Međutim, sa bogumilima (patarenima) ono nije išlo tako lako, pa su uspostavljene crkve krenule u ratove za njihovo istrebljenje.

I u nekim drugim slučajevima preobraćanje se nije moglo lako izvršiti, a mnogi krvavi masakri pratili su pokušaje da se neki ljudi nateraju da promene svoja verska

---

³⁶ Termin „ustavni nacionalizam” koristi jedan antropolog i advokat koji tačno opisuje karakter i neke loše posledice ovog fenomena. Videti: Robert Hayden, *Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics*, *Slavic Review* 51, No 4, 1992.

³⁷ Videti: A.D. Smith, *Ethnic Revival*, Cambridge, 1981.

uverenja. U mnogim slučajevima rizikovani su ljudski životi zbog različitosti tih uverenja i odgovarajućih vidljivih obeležja. U takvim situacijama mir je mogao biti ne samo prva želja ljudi već i njihov interes. Iz tih krvavih dešavanja rođene su prve ideje o poretku koji bi mogao biti međunarodno prihvatljiv. Verski sukobi i periodi poznati kao „sveti ratovi”, praćeni mnogim teorijama o pravednim ratovima, stavljeni su van zakona i do izvesnog stepena prevaziđeni razvojem međunarodnog zakona i teorija o prirodnom pravu koje predstavljaju najstarija dela ugrađena u temelje današnjih teorija o ljudskim pravima.

Počeci međunarodnog zakona u novije doba vezani su za problem istrebljenja neverujućih neznabožačkih nacija u ime jedne monoteističke vere. Učenje Franciska de Vitorija (teologa rođenog u Baskiji, profesora na Univerzitetu u Salamanki) bilo je reakcija na probleme nastale zbog pokušaja da se racionalizuju zakoni španskih konkvistadora koji nisu bili ništa drugo do uništenje Indijanaca u Americi. Vitorija je odbacio verske razloge kao osnovu „pravednog rata” i mislio je da se verskim argumentima takvo postupanje s Indijancima ne može opravdati. Takve tvrdnje, posebno ideje iz dela *O ratnom zakonu*, i to naročito deo o zaštiti neboraca, izvršile su značajan uticaj na Huga Grocijusa.

Reformacija u Evropi stvorila je u mnogim zemljama situacije u kojima su se ljudi delili prema različitim učenjima Hrišćanske crkve na katolike i protestante. Građanski ratovi besneli su u mnogim evropskim zemljama, a često su vladari (kraljevi, vojvode) predvodili svoje zemlje u ratovima protiv zemalja koje su sledile neku drugu denominaciju (otud intervencija, ili „mešanje u unutrašnje poslove”, ili agresija protiv neke zemlje iz verskih razloga). Obe vrste konflikata, međunarodni i unutrašnji, izrodile su neke ideje i principe u pogledu načina kako treba rešavati konflikte između država, ili unutar država, tamo gde su se velike grupe stanovništva međusobno razlikovale po osnovi denominacije za koju su se opredelile.

Takve ideje i principi doprineli su okončanju nekih od dugotrajnih i veoma krvavih ratova tog doba, ali nisu od velike pomoći danas. Verski ratovi masovnih razmera u Evropi u 16. i 17. veku opustošili su mnoge zemlje i naveli mnoge umove da razmatraju i predlažu rešenja za sprečavanje kako unutrašnjih, tako i međunarodnih sukoba. Ratovi su se formalno završavali mirovnim ugovorima (augšburškim 1555. i vestfalskim 1648) koji su, između ostalog, proklamovali princip da država, odnosno suveren, odlučuje o veri svojih podanika (*cuius regio, eius religio*) i na taj način ponovo ujedinjuje stanovništvo u jednu religiju o kojoj brine država. Ovaj princip nije priznao papa, a danas je neprihvatljiv za većinu verskih grupa.

Na osnovu ovih suprotstavljanja, stečena su neka iskustva koja su izvršila uticaj na stvaranje nacionalne svesti i socijalne psihologije čitavih nacija ili većih grupa (na primer Čeha, Anglosasa). Ujedno, stvorene su značajne političke teorije koje su uspostavile odnos država–građanin na potpuno drugačijim osnovama u poređenju s prethodnima. U nekim od tih ideja nalaze se koreni današnjih ideja o demokratiji i ljudskim pravima. Te ideje su vrlo logično sledile ideje o verskoj toleranciji, a kasnije, o toleranciji različitih ideja (teorija) i ideologija. Dijalog i saradnja su se podrazumevali ali ne uvek i postizali. Deo i eho tih ideja i pokreta bile su ekumenističke ideje u raznim varijacijama.

Posle zloglasne Vartolomejske noći (1572) kada su se katolici u Francuskoj tajno organizovali i desetkovali protestante (hugenote), posebno u Parizu, pojavilo se nekoliko teorijskih spisa od kojih su dva bila posebno poznata i važna. Žan Bodin,

blizak grupi »Politika«, napisao je *Šest života Republike* (1576), delo u kome je političkim telom smatrao „građane obavezane zakonom” uz pretpostavku da država treba da bude suverena i iznad verskih uverenja ili teoloških učenja pri čemu mora imati i moć i obavezu da štiti svoje građane, bez obzira na njihovu versku denominaciju. Bodin je uprkos uvođenju teorije suvereniteta, zaista želeo da ograniči kralja mnogim zakonskim sredstvima; zato se ova teorija može smatrati pretečom one koja je najpoznatija pod nemačkim terminom „Rechtsstaat”.

Drugo delo iz istog perioda (*Vindiciae contra tyrannos*, 1579), koje je napisao jedan protestant da bi odbranio pravo na život svoje sabraće, oživelo je drevnu teoriju društvenog ugovora koja je, preko protestantskih zajednica u Evropi i Americi, neposredno uticala na pristanak onih kojima se upravlja da ideju o prirodnim pravima shvate kao osnov prihvatljive vlade.

Privremeni ishod ovog konflikta ponudio je jedan od prvih zakonskih akata u Francuskoj, kojim je proglašeno tolerisanje hugenota. Henrik IV objavio je Nantski edikt (Édit de Nantes, 1598) kojim su protestantima date neke verske slobode (sloboda savesti i javnog rada u mnogim regionima u kojima su se oni već uspostavili, sem u Parizu), građanska prava, državne subvencije protestantskim školama, sudovi sastavljeni i od protestanta i od katolika u sporovima u kojima učestvuju protestanti. Ovim Ediktom mogla se sačuvati protestantska crkvena organizacija; pastore je trebalo da plaća država, a bili su oslobođeni i nekih obaveza. Ipak, širenje protestantske vere na druge regione bilo je zakonom isključeno (zabranjeno). Protestanti su mogli na račun kralja čuvati svoje garnizone na oko 200 *places de sûreté*, odnosno, na uporištima i utvrđenjima koje su ranije posedovali. To je bila neka vrsta garancije da će se druga prava poštovati, a sve to je obnovljeno i posle osam godina. Katolici su bili nezadovoljni i smatrali su da protestanti imaju „državu u državi”, neprimerenu ciljevima centralizacije vladavine i težili su tome da Edikt tumače u vrlo restriktivnom smislu. Papa, kardinal Rišelj (koji je smatrao da je Edikt opasan za državu), Mazaren, rimokatoličko sveštenstvo, kao i sam Luj XIV i regionalni *parlements*, bili su vrlo zabrinuti, protestovali su i preduzimali mnoge akcije. Rišeljejeva vojska je zauzela protestantsko uporište la Rošel, a mirom u Aleu (1629) okončane su hugenotske privilegije. Godine 1665. Luj XIV se našao pod uticajem svojih katoličkih savetnika da ponovo krene u progon protestanata. „Dragonade” (nazvane po francuskoj reči dragon) bile su široko rasprostranjene i pre i posle 1685: vojnicima je bilo dopušteno da ulaze u protestantske domove, borave u njima i maltretiraju ljude, dok vlada nije nimalo brinula zbog njihovog ponašanja. Godine 1685. Luj je objavio da se većina protestanta preobrati u katoličanstvo i ponovo je uveo na snagu Edikt kojim je protestante lišavao verskih i građanskih sloboda. Iako im nije bilo dozvoljeno da napuštaju zemlju, oni su emigrirali u zapadnu Evropu i Severnu Ameriku, lišavajući time Francusku najvrednijih i najpreduzetnijih građana. Nekoliko provincija je ostalo potpuno bez stanovnika. Stvaranje francuske nacije nije bio lak, miran i gladak, već veoma težak, dugoročan i povremeno brutalan proces.

Jedna zanimljiva epizoda pod uticajem Prosvetiteljstva donela je pozitivan učinak za Srbe u habsburškom dominionu koja se odigrala krajem 18. veka. Austrijski car Jozef II inaugurisao je reforme poznate kao „jozefizam” izdavanjem Edikta o toleranciji (Toleranzpatent, 19. okt. 1781). Ovim ediktom „nepotrebn” manastiri su raspušteni, neki praznici i praznoverne prakse su ukinuti, eparhijske granice su prekrojene, semeništa su stavljena pod državnu kontrolu, prema nekatoličkim

hrišćanskim manjinama ispoljena je izvesna verska tolerancija, a otklonjene su neke građanske zabrane kojima su pre toga bile izložene. Na taj način manjine su statusno izjednačene s katolicima. Seljaci su oslobođeni feudalnih obaveza. Kasnije je poboljšan status Jevreja tako što su oslobođeni mnogih diskriminacijskih ograničenja. Iako je za katoličku crkvu sačuvan privilegovani položaj, papa nije bio zadovoljan reformama i otišao je u Beč da ubedi cara da povuče Edikt. Josef nije prihvatio njegov predlog, držeći se doktrine da papska moć mora biti ograničena. Tako je crkva u habsburškim dominijonima podređena državi. Na francuskom dvoru čitava reforma je primljena sa sumnjom. Među Srbima u Vojvodini, pak, bila je dobro prihvaćena jer im je dala status jednak sa drugim grupama, a Dositej Obradović je bio među onima koji su ovim reformama pružili jaku podršku.

Entuzijazam stvoren s početkom Francuske revolucije 1789, slogani koji su obećavali slobodu, jednakost i opšte bratstvo, ideologija koja je naglašavala važnost jedne jedine, nepodeljene i suverene nacije, uticaj i nade podstaknute „Deklaracijom prava čoveka i građana” („Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen”, od 26. avgusta 1789), kao i centralizacija vlade koju je uveo Napoleon 1800. a koja se u osnovi do danas nije promenila, mnogo su pomogli procesu koji se danas naziva izgradnjom nacije u Francuskoj. Najposle, Parlament Bretanje ili *Parlement de Bretagne* (*Breiz* na bretonskom) funkcionisao je sve do Francuske revolucije, iako je Bretanja ušla u sastav Francuske pod Francisom I, 1532, pošto je Reformacija već bila započeta. Ipak, kako znamo iz prošlosti Male Britanije ili Bretanje i iz nedavnih događaja na Korzici, Francuska je čak i danas mnogo složenija u etničkom i verskom smislu nego što se zvanično predstavlja.

Kada su revolucionari u Francuskoj pokušali da uspostave francusku crkvu s društveno-političkom funkcijom sličnom onoj koju ima engleska crkva, u tome nisu uspeali. Revolucionarna vlada je konfiskovala crkvenu imovinu. Građanski ustav sveštenstva (1790) nastao je s ciljem da reformiše francusku crkvu. Od sveštenstva se tražilo da položi zakletvu vernosti novom režimu a to je izazvalo jaku opoziciju i podelu crkve u Francuskoj. Radikalni revolucionari su, posle toga, uveli revolucionarni kalendar, građansku veru i obožavanje nekih prirodnih predmeta, a sve je to bilo kontraproduktivno. Sve to ne samo da nije jačalo nego je i slabilo jedinstvo francuske nacije, a mnogobrojne žrtve bile su uzaludne.

Posle Reformacije, Engleska je imala skoro dva veka dugu istoriju verskih progona a vladari su oscilirali između katoličanstva i anglikanstva. Nakon raskida s rimskim papstvom manastiri su ukinuti, a nezavisnu Englesku crkvu uspostavio je Henrik VIII koji je 1543. postao poglavar te crkve koja je želela da bude nezavisna od Rima, a katolička po orijentaciji. Henrikov naslednik, Edvard VI, uveo je protestantske reforme, ali, kada je 1553. njegova polusestra Meri, rimokatolik, nasledila presto, nastupila je represija i progon protestanata. Tokom vladavine kraljice Elizabete I (1558–1603), ojačala je nezavisna Engleska crkva, a njena doktrina i liturgija dobile su konačni oblik u „Trideset devet članova.”

Tokom puritanske revolucije katolici i mnoge druge otpadničke verske grupe bili su izloženi progonu. Ali u severnoameričkim kolonijama, posebno u Novoj Engleskoj, razmatrale su se neke ideje o verskoj toleranciji, neki su se za njih zalagali, posebno Rodžer Vilijams sa svojim sledbenicima, ali su se čuli i kružili su i neki argumenti protiv tolerancije.

Restauracija nakon puritanske revolucije (odnosno ponovnog uspostavljanja monarhijske vlade 1660) opet je donela talase katoličanstva i antikatoličanstva u Engleskoj i Škotskoj, uprkos činjenici da je Karlo II u Bredskoj deklaraciji obećao amnestiju bivšim neprijateljima monarhije, kao i versku toleranciju. Istorija ovih događaja i svih političkih dešavanja u periodu između puritanske i Slavne revolucije iznedrila je teoriju o toleranciji i neke zakone koji su ponudili polutoleranciju uz isključenje nekih grupa.

Najozloglašeniji od zakona iz tog perioda bio je Klarendonski kodeks ili četiri zakona koje je parlament doneo od 1661. do 1665. s ciljem jačanja uspostavljene crkve. Nazvani su po erlu od Klarendona koji je u to vreme bio kancelar ali je, uistinu, želeo religijsko namirenje i protivio se suštini ovih zakona koje je izglasao parlament, a koje je on sam teško prihvatao. Međutim, kao glavni ministar Karla II, on je primenjivao Kodeks nakon njegovog donošenja. Kodeksom je bio ograničen uticaj „protestantskih otpadnika”, puritanaca, nekonformista (odnosno onih koji nisu hteli da se slože s doktrinom i obredom uspostavljene Engleske crkve) i koji su stekli moć tokom Kromvelovog Komonvelta. Među njima, nezavisni su želeli nezavisnost (odvajanje) od države i uspostavljene crkve, kao i kontrolu svojih verskih poslova u sopstvenim kongregacijama (danas su oni poznati kao kongregacionalisti). Korporacijski zakon iz 1661. zahtevao je od opštinskih funkcionera da primaju pričest prema obredu Engleske crkve. Godine 1662. Zakon o slaganju (ili jednolikosti) zahtevao je od nonkonformističkih sveštenika da koriste Molitvenik ili će izgubiti mesto u crkvi. Reakcija na to je bila sledeća: oko 2.000 njihovih sveštenika ili je dalo otkaz ili je bilo proterano iz crkve. Konvekcioni zakon (donet 1662, revidiran 1670) zabranio je okupljanje radi praktikovanja vere više od pet lica, sem ako nisu Anglikanci. Tako su stavljena van zakona sva okupljanja nekonformista radi molitve, čak i po privatnim kućama, tamo gde su bila prisutna više od četiri nepripadnika te doktrine. Drugi zloglasni zakon bio je Zakon o pet milja (1665) koji je zabranjivao nekonformističkim sveštenicima, učiteljima ili propovednicima da se približe na manje od pet milja onim gradovima ili mestima gde su ranije propovedali. Karlo II imao je simpatije za katolike, a drugi zakoni su doneti s ciljem da oslabe vigovce (liberale) koji su se protivili politici vođenoj tokom restancije, a bili su glavna snaga koja je pripremala sledeću revoluciju.

Slavna revolucija (1688) imala je brojne socijalne, političke i verske uzroke koji su doveli do ustavne krize; ona je rešena ustavnim i pravnim sredstvima, kraljevskim deklaracijama i preko zakonodavstva (parlamenta). Tako je rešen problem nasleđivanja krunice i na taj način se završila duga borba između kraljeva i engleskog naroda i parlamenta, a uspostavljen je princip da samo protestant može poneti kraljevsku krunu, da monarh mora biti sledbenik protestantizma i poštovalac statuta, zakona i običaja zemlje. Time je posedovanje krunice stavljeno u zavisnost od volje parlamenta i poštovanja Povelje o pravima kojom je zemlja zaštićena od proizvoljne vladavine. Važne zakone obuhvatili su Deklaracije o pravima, čije prihvatanje je bilo uslov da se presto ponudi oranskom princu i princezi koji su kasnije postali kraljevski par (Vilijem III i Marija II); zatim, Zakon o toleranciji i Povelja o pravima iz 1689. i nekoliko docnijih zakona koji su rešili problem ograničenja monarhove kontrole nad vojnim snagama (što se u početku planiralo kao privremena mera ali su događaji pokazali da monarhova kontrola nije efikasno ograničena), ograničenje upotrebe prekog suda, pravila nasledstva prestola, parlamentarnih izbora. Trijenalni akt (1694. je ponovo uspostavio princip redovnih opštih parlamentarnih izbora svake tri godine) i zasedanja,

a Zakon o toleranciji (od 24. maja 1689) imao je za cilj da bude deo jednog sveobuhvatnog verskog namirenja, posle čega bi većina disidenata bila primljena u crkvu. Time su olakšana neka ograničenja koje je nametnuo Klarendonski kodeks, jer se nekonformistima osiguravala sloboda veroispovesti (odnosno kongregacionistima, baptistima i metodistima). Dozvoljeni su im (ali ne i katolicima, unitarcima i Jevrejima) sopstveni hramovi, učitelji i propovednici, polaganje zakletve o lojalnosti. Međutim, neke društvene nepogodnosti i političke smetnje (isključenje iz političke službe) nisu otklonjene za disidente.

Svoju glavnu ulogu Zakon o toleranciji nije ispunio, između ostalog, i zbog toga što sveštenstvo glavne crkve nije želelo da se odrekne monopola nad funkcijama, a disidenti nisu hteli da se odreknu svojih principa. Neki zakoni unutar Klarendonskog kodeksa nisu stavljeni van snage sve do 19. veka. Na primer, disidenti nisu mogli da vrše funkcije u vladi ili da budu birani u parlament.

Mnogo hvaljena Povelja o pravima iz 1689. u suštini nije bila toliko liberalna, iako je predstavljala važan korak u ustavnoj istoriji, budući da su njome proglašena neka prava i slobode građana, a postala je jedan od osnovnih izvora britanskog ustava. Poveljom o pravima je proglašeno za nezakonito ili protivzakonito: „pretendovati na pravo suspenzije zakona ili vršenja zakona od strane kraljevske vlasti a bez pristanka parlamenta”; „razrezivanja novca za krunu ili za potrebe krune... bez dozvole parlamenta”; „progon onih koji podnose peticiju kralju jer je pravo podanika da podnose peticije kralju”; „podizanje ili održavanje stajaće vojske unutar kraljevstva u vreme mira sem ako za to ne postoji dozvola parlamenta”. Poveljom je osiguravano „da oni podanici koji su protestanti imaju oružje za svoju odbranu primereno svojoj situaciji i u skladu sa zakonom”, „da izbori članova parlamenta moraju da budu slobodni”; „da sloboda govora, debate ili procesi u parlamentu ne smeju da se optužuju ili da se preispituju ni na kakvom sudu ili mestu izvan parlamenta”.

Očigledno je da Zakon o toleranciji, iako važan, nije bio zasnovan na ideji o opštoj toleranciji. Međutim, stvarni uslovi, pripreme za takav jedan zakon i sam zakon nisu se oslanjali samo na praktičnu potrebu da se potvrdi mir nego i na neke ideje o toleranciji koje su već uveliko kružile. Smatra se da je prvi spis koji se bavio istorijom tolerancije kao delom moderne liberalne demokratije bilo delo Džona Loka. Njegova četiri pisma „O toleranciji” objavljena su nakon Zakona o toleranciji. Ipak, ideja o toleranciji pokrenuta je i za nju su se zalagali tokom puritanske revolucije, a posebno pedesetih godina 17. veka. Jedan od Lokovih profesora na Oksfordu u svojim predavanjima iznosio je argumente u prilog toleranciji ali neke činjenice pokazuju da Lok u to vreme nije delio tu ideju. Ideja o toleranciji takođe je skopčana s naporima Karla II da nakon Restauracije olabavi pritisak na katoličke nepokornike i protestantske otpadnike. Kao i mnogo drugi, i Lok se protivio tim namerama. Neki od Lokovih radova napisani početkom šezdesetih godina (objavljeni više od trista godina kasnije, 1967) pokazuju neke konzervativne poglede u odnosu na ideju o toleranciji. Isto se može zaključiti iz nekih njegovih pisama ocu i drugim ljudima. U svome ustavu za Karolinu on je predvideo da se svi vernici osim ateista, mogu naseliti. Takođe je predvideo da se sedam glava porodice može okupiti i uspostaviti kakvu god hoće veru, naravno, s tim da neće naneti štetu drugim licima, kao što je Lok kasnije donekle obrazložio. Njegova prepiska i spis koji je napisao 1667, kao i kasniji spisi, pokazuju njegovu podršku verskoj toleranciji. Međutim, jedna od uticajnih knjiga, anonimno

objavljena 1669, sadržala je zalaganje protiv tolerancije³⁸ i branila „autoritet građanskih vlasti nad savešću podanika po pitanju vere”, kao što je i stajalo u samom podnaslovu knjige. Ova ideja nas podseća na Hobsov *Levijatan* (1651) i na ideje koje se nalaze u osnovi augsburškog i vestfalskog mirovnog ugovora.

Lokovi bliski i prijateljski odnosi s erlom od Šafstberija verovatno su uticali na njegove poglede po ovom pitanju. Šafstberi je bio tvrd antikatolik, iako i jedan od prvih liberala, koji je tokom Restauracije više nego jednom zauzimao najviše položaje u vladi, pa je tako i otpušten i tamničen zbog izražavanja nekih od svojih stavova. Konačno je pobjegao u Nizozemsku i tamo je umro. Lok se takođe iselio u Nizozemsku, gde se, kako se pretpostavlja, susreo s verskom tolerancijom i postao joj naklonjen. Lok je želeo da u svojim idejama ponudi platformu za ponovno okupljanje građana u jedno političko telo, koje će biti manje rastrzano verskim razmiricama. Njegovo *Pismo o toleranciji* ili *Epistola de Tolerantia* objavljeno je anonimno u Nizozemskoj 1689, a iste godine je prevedeno i štampano u Engleskoj. Uprkos ideji o, još uvek, ograničenoj toleranciji za koju se zalagao (na primer, u pogledu onih koji poštuju poglavara druge države, što se očigledno odnosilo na papu), ovo je prilično sistematično delo koje sadrži mnoge argumente u prilog toleranciji, mnoge principe koji izražavaju *ratio* tolerancije i koje jedna građanska vlada treba da sledi. Lok tvrdi da je tolerancija u odnosu na one koji se razlikuju po verskim pitanjima u skladu s jevanđeljem i u duhu istinskog čovekoljublja, užasno je to što su ljudi zaslepljeni, pa ne vide prednosti tolerancije i nužnost njenog postojanja. On takođe tvrdi da se država uspostavlja kako bi ispunila neke građanske interese građana, a u njih ubraja većinu onih kojima se već pozabavio u svojim *Raspravama o vladi*³⁹ uz dodavanje ili preciziranje ostalih. Dakle, interesi građana koje država mora da ostvari, sačuva i poboljša jesu život, sloboda, zdravlje, odsustvo fizičkog bola i posedovanje stvari poput novca, zemlje, kuća, nameštaja i sličnih stvari. Dužnost građanskog vladara nije da brine o dušama svojih građana. Crkva je dobrovoljno udruženje onih koji žele da stupe u nju, i, poput svih drugih udruženja, mora da poštuje neke građanske naloge i pravila. Nijedno privatno lice nema prava da nanosi štetu drugom licu zbog toga što ovo pripada drugoj crkvi ili veri. U tom smislu Lokova argumentacija ide u prilog toleranciji. Nakon objavljivanja na latinskom njegovo delo je prevedeno na holandski, francuski i uskoro (iste godine) i na engleski jezik. Kratak traktat od oko 50 stranica zaista je postao uticajan teorijski spis, zajedno sa *Dve rasprave o vladi*. U ostalim Pismima u vezi s tolerancijom Lok je samo objasnio neke detalje i pokušao da odgovori na kritike i pobije kontrargumente. U svom *Trećem pismu* Lok je pokušao da odgovori onim kritičarima koji su tvrdili da javne vlasti moraju podržavati pravu veru. Lokov odgovor kritičarima bio je da nije moguće znati koja je vera prava. (Pre objavljivanja Lok je poslao ovo pismo svom prijatelju Isaku Njutnu.)

Volter je pomenuo „mudrog Loka” kad je pisao o njegovom Ustavu Karoline i zamolio je svoje čitaoce „da pogledaju odlično Lokovo pismo o toleranciji”.⁴⁰ Već smo govorilo o velikom Volterovom doprinosu s obzirom na njegovu kritiku verske

---

³⁸ Samul Parker, *A Discourse of Ecclesiastical Politie*.

³⁹ Oba dela: *Dve rasprave o vladi* i *Pismo o toleranciji*, objavljena su na srpskom, a urednik i prevodilac je Kosta Čavoški (*Pismo...* Nazifa Savčić). Videti: John Locke, *Dve rasprave o vladi*, I–II Beograd, 1978, Ideje.

⁴⁰ Videti: Voltaire, *Traité sur la tolérance* (1763) /*Rasprava o toleranciji*/, op. cit., str. 42 i 73.

netolerancije i njenih krvavih posledica, kao i neke njegove argumente u prilog toleranciji.

Veoma je zanimljivo i važno danas istražiti kako je, na primer, verski rat ugušen u Švajcarskoj i kako je uspostavljeno uspešno demokratsko savezništvo; kako se u britanskoj Severnoj Americi tokom dva veka situacija menjala: od vrlo isključive i netolerantne atmosfere (neki su je zvali „protestantska inkvizicija”) do najtolerantnijeg multireligioznog društva. Veliku ulogu odigrali su uticaj Prosvetiteljstva, i iskreni pacifizam nekih progonjenih verskih disidenata. Tomas Džeferson je verovao da u stvarima mišljenja čovek ne sme biti prinuđen ni na šta. Upotpunio je svoju slavu formulišući slobodu mišljenja i vere. Pokrenuo je Povelju za uspostavljanje verske slobode u Virdžiniji. Ova povelja je postala zakon, prvi slučaj zakonskog odvajanja crkve od države. Ovo odvajanje je i danas uslov za ostvarenje verske tolerancije, koja mora biti ugrađena u moderne ustavne okvire ako se istinski želi. Sam Džeferson je ovom zakonu pridavao veliku važnost, jer je želeo da na njegovom grobu piše samo da je autor Deklaracije o nezavisnosti, autor ovog zakona i osnivač Univerziteta u Virdžiniji, bez navođenja da je bio treći predsednik Sjedinjenih Američkih Država, i to osam godina.

Prava ideja o toleranciji (16–18. vek) u početku se odnosila na toleranciju vere (na primer u delima Loka i Voltera) a kasnije je proširena, iako uglavnom delimično i bez velikog uspeha, na ideološke i političke rasprave i sukobljavanja. Ideje o toleranciji i, zatim, o odvajanju crkve i države, zaista su postale diktumi Prosvetiteljstva i proširile se u mnoge zemlje. Nažalost, mi smo svedoci da još uvek ima onih koji ne čuju ove argumente i ne sagledavaju posledice.

3. Važnost tolerancije danas i moguća uloga crkve

Zajednički život u multikulturalnim (odnosno multietničkim, multinacionalnim, multireligioznim) državama je ključni problem. Koliko je on važan potkrepljuje činjenica da mešovito stanovništvo nije izuzetak, već nešto što postoji u celom svetu. Uostalom, možemo navesti samo deset monoetničkih država u današnjem svetu.⁴¹ Građani iste države koji govore istim jezikom mogu se razlikovati po veri. Tako, na primer, Nemci, Česi, Mađari i drugi, dele se na katolike i protestante, a Albanci čak na muslimane, katolike i pravoslavne hrišćane. Ponekad postoje čak i manje verske grupe ili sekte. U mnogim drugim nacijama podele su slične.

Treba ponavljati da u nekim slučajevima uspešnih udruženih demokratija, kao što su Nizozemska i Švajcarska, uzajamno prihvatanje i prilagođavanje bili su glavni putevi i sredstva za postizanje političkih i ustavnih okvira zajedničkog života. Oni su se zasnivali na vladavini zakona. Moderna demokratija se zasniva na jednakom položaju građana i njihovim pojedinačnim pravima (a ona su često izražena, iako na preterano pojednostavljen način, u zahtevu „jedan čovek, jedan glas”) i u mnogim aspektima na vladavini većine, ali takođe, i na vladavini zakona.

„Teritorijalno određenje države” jeste jedna od odlika političke karte sveta, a „obnova etničnosti” se odigrava na drugoj strani, s religijom kao glavnim činiocem.

---

⁴¹ Videti, npr: Walker Connor, *The Politics of Ethnonationalism*, „Journal of International Affairs”, Vol. 27, No. 1 (1973); i Ivo D. Duchacek, *Antagonistic Cooperation: Territorial and Ethnic Communities*, „Publius”, Vol. 7, No. 4 (1977).

Otud, mnoge današnje države traže one oblike političkih i ustavnih institucija koji bi olakšali rešavanje, na trajnoj osnovi, problema nastalih iz pomenutih razlika i drugih sličnih stvari koje postoje među grupama stanovnika. Mnogi problemi mogu nastati iz činjenice da se etničke i teritorijalne granice ne mogu poklopiti. Nacionalne i religiozne manjine bile su, još uvek jesu i verovatno će biti, potencijalni izvor napetosti i sukoba između grupa i država.

Predstavnici najvažnijih današnjih religija obično će postići konsenzus o tome da je tolerancija neophodna. Kao što smo videli, to nije uvek bio slučaj. Nije lako imati velike i plemenite ideje a, u svakom slučaju, mnogo ih je teže ostvariti. Za uspeh su potrebni volja (politička), moralna odlučnost, istrajnost, odgovarajuće znanje. Prepreke kao što su žudnja za moćju, posesivnost, pohlepa, neznanje – rečju – ljudska priroda, stoje na tom putu.

Iz iskustva znamo da se svi principi mogu objasniti na dijametralno suprotne načine, odnosno, da se zajedno sa svakim principom može postaviti i njegov dodatak, sasvim suprotan princip, i da na veliku žalost onih koji veruju u racionalnost zakonskih principa ipak će sila i moć imati najveći uticaj na konačni izbor.

Dobro poznati hrišćanski princip koji se može upotrebi ti za regulisanje odnosa među ljudima jeste deo Propovedi na brdu: „Čini za druge ono što bi želeo da drugi čine za tebe: to je značenje Mojsijevog zakona i učenje proroka”⁴² ili u popularnoj verziji zabrane: Ne čini drugima ono što ne želiš da se čini tebi. Koran je usvojio Hristov postulat da ljudi treba da vole susede kao što vole sami sebe. Ovde ne bismo ispunili poruku koju je Apostol Pavle dao Rimljanima „Podajte dakle svakome šta ste dužni: kome dakle porezu, porezu”,⁴³ ako ne bismo dodali da su Buda i Konfučije⁴⁴ stigli do istog principa oko pet vekova kasnije. Konfučije je bio svestan da poznavanje jednog principa ne garantuje da će ga onaj koji ga je usvojio i poštovati. Kada je hvalisavi i ambiciozni učenik isticao kako poznaje novo „zlatno pravilo” Konfučije mu je rekao: „Vi ga znate, ali nemate snagu da ga primenite”. Kada su ga njegovi učenici zapitali kako bi zbio svoje zlatno pravilo u jednu reč, on je izgovorio nešto što se i danas može smatrati osnovnim pravilom tolerantnog ponašanja između zajednica o kojima govorimo. Tražeći tu ključnu reč, Konfučije je rekao da bi to mogla biti reč *recipročnost*.

Razlike se mogu koristiti za izazivanje napetosti i konflikata između grupa, ali sami konflikti ne nastaju automatski iz samih razlika.⁴⁵ Verski konflikti nisu neizbežni, mogu se izbeći, a crkve mogu igrati veliku ulogu u tome. Neke od njih mogu naći

---

¹¹ *Jevandlje po Mateji*, 7, 12; uporedi sa srpskim prevodom Vuka Karadžića.

⁴³ *Rimljanima poslanica sv. apostola Pavla*, 13, 7, prevod na srpski; Vuk Karadžić.

⁴⁴ Videti: *The Sayings of Confucius* (New York, A Mentor Religious Classic, 5th ed., 1960), V, 12.

⁴⁵ Istraživanja koja se bave uzrocima i uzročnim snagama, mehanizmima za mobilizaciju grupa oko odlika, karakterističnih za njihov identitet, kao i oko velikih uloga raznih posrednika koji, u stvari, ističu da konflikti nisu neizbežni spadaju naporu specijaliste za ta pitanja Dova Ronena (videti: Dov Ronen, *Scientific Mapmaking through Exploration of the Mechanism of Conflict*, u Miloš Macura i Vojislav Stanovčić (ed.), *Položaj manjina u SR Jugoslaviji /The Status of Minorities in the FR of Yugoslavia*, Beograd, SANU, 1996, str. 271–280; slično u: Dov Ronen, *The Challenge of Ethnic Conflict, Democracy and Self-Determination*, London – Portland (OR), Frank Cass, 1997, gde se Jugoslavija posmatra kao „istorija slučaja”; takođe važan njegov prethodni rad *The Quest for Self-Determination* (New Haven) Yale University Press, 1979).

veliku podršku u teološkoj teoriji jer, na primer, u Bibliji čitamo da će mirotvorci biti blagosloveni. Neki istoričari religija ističu da je reč *islam* izvedena iz reči *salaam* koja znači mir, a potom i „posvećenost” religiji, a da je pravo značenje te reči „savršeni mir koji postižemo s posvećenošću Bogu”. Mogu se izvesti i suprotna tumačenja i zaključci.

Kao što smo već pomenuli, poštovati jedan veliki princip u praksi znači pitati mnogo toga, a ima previše izazova koji u stvarnosti odvajaju ljude i crkve od principa. Sem toga, svaki princip se može tumačiti vrlo savitljivo i prema praktičnim potrebama. Postoje mnogi principi koji se ne mogu lako usaglasiti. Tako, na primer, od mnogih principa i u hrišćanskoj i u islamskoj denominaciji moguće je izabrati jedan koji privremeno odgovara nekim profanim ciljevima. Na jednoj strani, mir se poštuje, što potvrđuje biblijski blagoslov mirotvorcima, kao i pozdrav „Selam alakum”. Učenje o slobodi svesti i suprotstavljanje prinudi u verskim stvarima⁴⁶ objašnjava se u Kuranu (a neki istraživači kažu da je to prvo takvo učenje u istoriji ljudske misli). Kada su se poštovali ti principi su imali pozitivne učinke u prošlosti. Na drugoj strani, ovim principima se mogu suprotstaviti drugi. Hrišćanski princip nesuprotstavljanja zlu i čuvena izreka „Ako te neko udari po obrazu, pruži mu i drugi” predstavlja humanističku, verovatno idealističku poruku, koja današnjim ljudima zvuči utopijski, jer većina ljudi i njihove političke organizacije nisu vaspitani da poštuju to pravilo. Islamski pacifizam je, do izvesnog stepena, mnogo realističkiji, jer ne zahteva taj drugi obraz, već samo otklanjanje zla i njegovu zamenu nečim boljim. Ali, iz obaveze posvećenog izvršenja talioničnog principa (pravo na odmazdu) koji podrazumeva kaznu, lako se priziva ideja o svetom ratu ili džihadu. Mnogi ljudi u svesti povezuju ideju o takvom ratu s delom učenja koje kaže da ako se Bog slaže, onda će svi ljudi postati jedan narod, što takođe zahteva dalje angažovanje. I to može biti uzrok konflikta.

Verska učenja uključuju neke principe na kojima se može izgraditi mir kao i druge principe koji mogu biti upotrebljeni kao izgovor za ratove (takozvani pravedni rat ili, u drugom kontekstu, sveti rat). Shodno tome, politička spremnost za akciju i diplomatska veština su neophodne za uspostavljanje mira i koegzistencije, umesto konflikata i ratova. Možda je stvarni problem u netoleranciji koja se, u ime verskih principa, širi na one koji podržavaju neke druge, iako u suštini slične principe. Bilo je i biće konflikata, iako su crkve pokušale da im odole. Radi se o pojavi čije uzroke ovde ne možemo razmatrati, iako mnoge religije imaju teorije o ljudskoj prirodi kojima se može objasniti deo tih uzroka. Ali objasniti nužno ne znači oprostiti ili opravdati.

U velikom broju slučajeva crkve se bore protiv zla koje izbacuju na površinu negativne strane ljudske prirode kada se radi o pojedincima, ali su ponekad nemoćne kada se radi o masovnim pojavama, kao što su ratovi među državama. One se ponekad verovatno ponašaju pristrasno i sebično kada vide da na početku masovnog zla ljudi drugačijih principa (ili drugačije vere, ili pagani ili ateisti) pate i kada izgleda da će oni koji dele istu veru s posmatračima odneti prevagu.

Takođe je očigledno da u naše vreme etnički i nacionalni momenti mogu izazvati iste strasti i isključivosti kao što su to ponekad mogli religijski ili crkveni faktori. Može se takođe danas desiti, zbog zloupotrebe religije, da, u ime vere, ljudi koji ne veruju ili koji ne poštuju religijske principe u koje se kunu, čine zla dela. Za versku toleranciju

---

⁴⁶ *Koran*, II, 257.

nije dovoljno reći da mora biti obostrana; u stvari, ona mora biti mnogostrana. Ako jedna strana od mnogih nije tolerantna ili nije tolerisana – onda će se mir narušiti.

Ukazivanjem na neke od pomenutih poruka i na neke druge poruke velikih religijskih učenja može se možda uticati na svest izvesnog broja ljudi koji su izgubili svoj put. Oni uništavaju druge ljude ili im nanose zlo zbog drugačijih verskih uverenja i zato što mnogi pogrešno misle da služe svojoj veri time što čine zla dela svojoj sabraći, što im prete i što uništavaju njihove živote, što im nanose nepravdu, zaboravljajući da im njihova vera to zabranjuje i da ih ona podučava i, zahteva od njih da se drugačije ponašaju. Većina verskih učenja (barem onih važnih za našu temu) ima slične skale vrednosti, ukazujući koje ljudske komponente treba poštovati i sačuvati (pred ljudskim životom u svoj ukupnosti, od začeca do poslednjeg daha). Te vrednosti istovremeno proklamuju izvesne velike etičke (na primer Hipokratova zakletva), verske (od prvih hrišćanskih očeva) i političke teorije kao minimum koji se mora poštovati da bi se omogućio zajednički život razumnim ljudima.

Crkve mogu podsetiti vernike na neke verske i moralne dužnosti prema drugim ljudima, bez obzira na njihovu veru. One bi mogle iskoristiti svoj uticaj na vernike kako bi ih navele na „prepoznavanje” njihovih grešaka i prekršaja Božjih zapovesti, kao i ljudskih vrednosti i zakona koji već predstavljaju široko usvojena civilizacijska dostignuća. Hrišćanske crkve su uspostavile tradiciju pružanja otpora nepravednim zakonima (iako, u tom pogledu, postoje razlike između različitih denominacija, a postoji i nesklad između zahteva „svakome prema dijelima njegovijem...”⁴⁷ i poruke da čovek koji veruje više nije podložan zakonu, jer je odgovoran Hristu).

Kada se postavi pitanje o mogućoj i praktičnoj ulozi koju u pomenutom smislu mogu igrati „verske zajednice”, tj., o crkvama koje one predstavljaju, mi se suočavamo s brojnim pitanjima, suprotnostima ili čak paradoksima koje treba da posmatramo i analiziramo na različitim nivoima, uzimajući u obzir sledeće:

- (a) mogućnosti i potrebe ljudske, date od prirode, da veruju, razmišljaju o svetu i svojoj ulozi u njemu, i o poretku koji unose u njega (antropološko-filozofske teze o duboko ukorenjenoj potrebi da žive u nomičnom svetu, tj. svetu uređenom po nekim pravilima), nadilazeći ili obuzdavajući, na taj način, svoje animalne i egoističke crte;
- (b) osnovna verska učenja (barem takozvane opšte ili velike religije sveta), a u našem regionu i judaističko učenje takođe, posvećeno samo jednoj etničkoj grupi, ali koje je, prema svojim zakonima (npr. zapovestima o socijalnom ponašanju) univerzalnog karaktera i značaja i koje je, ovom odlikom, suštinski uticalo na hrišćanstvo i islam, pa čak i na svetovne karakteristike takozvane Zapadne civilizacije;
- (c) crkve kao verske institucije koje, kao i svaka druga institucija ili društveni (i politički) subjekt, imaju svoju organizacionu logiku, način ponašanja i sledbeništvo svojih interesa koji mogu biti veoma daleki od osnovnih učenja u čije ime su te crkve i osnovane ili čak u suprotnosti s njima;
- (d) svakodnevna praksa sveštenstva i neiskrenih vernika, čije ponašanje može biti, a prema našem saznanju, i uveliko jeste, u neskladu ne samo s verskim učenjem nego i sa zvaničnim zahtevima crkve kojoj pripadaju. To nije odlika samo današnjeg stanja, već čitave istorije u kojoj su primeri iz naše skorašnje istorije, recimo iz Drugog svetskog rata i nedavnih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije važni.

---

⁴⁷ Videti: *Rimljanima poslanica sv. apostola Pavla*, 13, 7.

Postoji čitav niz problema, protivrečnosti i paradoksa na svakom od navedenih nivoa a mi bismo želeli da pomenemo samo neke od njih.

Čak i kada različite vere imaju, u mnogim vidovima, slične skale vrednosti, njihove institucionalizacije i operacionalizacije su potpuno drugačije što, u stvari, znači da će se, u ime različitih verskih zajednica (aktivnih u našoj zemlji), tražiti različiti pravni sistemi, različiti odnosi između crkve, države i škole ili čak drugačiji sistemi porodičnih odnosa.

Dok se na nivou verskih učenja mogu naći neke opšte, zajedničke crte i zapovesti, slične skale vrednosti (ljudski život, mir među ljudima, poštovanje porodice i imovine) mogu se naći kao osnova za uspostavljanje pravila o zajedničkom životu ljudi raznih uverenja, pod uslovom da oni stvarno poštuju učenja svojih vera; istovremeno se, međutim, lako može primetiti da izvori konflikata postoje na nivou ponašanja crkava koje slede logiku svojih organizacija i interesa, a da ne govorimo o ponašanju sveštenstva i vernika koji žele da budu veći posvećenici od svojih uzornih verskih poglavara (kao što kaže jedna naša poslovice, žele da budu veći vernici od pape i, po analogiji, žele da budu veći pravoslavci od patrijarha i veći muslimani od samog proroka).

U mnogim situacijama i okolnostima ovi potonji vernici daju pečat svakodnevnom životu. Postoje ljudi čije „ponašanje nije priličilo njihovoj veri i njihovom imenu” kao što je srpski patrijarh Pavle rekao za one koji su počinili zločine u ime pravoslavlja.

Od pamtiveka svako je versko učenje imalo nekoliko društvenih funkcija od kojih su mnoge zadirale i u neke nereligijske institucije kao što su škole, države, profesionalne i klasne organizacije.

Osnovne socijalne funkcije najvećeg broja religija bile su:

- integrativna (povezati i sastaviti veliki broj pojedinaca i grupa po osnovi solidarnosti ili drugih sličnih kriterijuma u jedan, snažniji život, u kulturne i radne celine);
- regulativna (obezbediti osnovna pravila koja omogućavaju običan život; deo većine religija čine osnovna pravila od kojih mnoga mogu predstavljati temelje ideje i institucije zakona, uključujući mnoge zabrane i zapovesti. Broj pravila nije tako važan jer u težnji za jednostavnošću, kratkoćom i suštinom, činjeni su napor da se stvore pravila koja su razumljiva, kratka, precizna, široko primenljiva i ograničena po broju. Stoga, veliki broj zapovesti u *Pet Mojsijevih knjiga* sveden je samo na deset osnovnih poreporuka. Nije slučajno da tri velika verska učenja – konfučijanstvo, budizam i hrišćanstvo – imaju iste, verovatno najkraće i potpuno jasne poruke o najvažnijim pravilima ponašanja koje smo pomenuli);
- direktivna uloga ili uloga vodiča koja podrazumeva podučavanje pripadnika verske zajednice ili društva kao celine da se ponašaju na način primeren za ostvarivanje izvesnih ciljeva (sadašnjih i lokalnih, važnih za ovo područje, ili transcendentalnih, važnih za život posle smrti).

Najvažnija verska učenja,⁴⁸ slično velikim etičkim učenjima, kao i veliki broj političkih ideologija obuhvaćeni su svim pomenutim funkcijama (verske i moralne

---

⁴⁸ O tome smo pisali u nekoliko radova: *Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija* (*The Social Role, and the Ethical and Political Teachings of Great World Religions*), u „Osnivači velikih religija”, Radnička štampa, Beograd 1978; *Istraživanja o društvenoj ulozi mitova, simbola i rituala* (*Research into the Social Role of Myths, Symbols and*

prirode). Neke crkve su se ponašale u skladu s takvim stanjem stvari, a njihovo ponašanje imalo je odlike ponašanja plemena, naroda, država, političkih partija i drugih subjekata čija je namera bila da, putem kolektivne akcije i organizacije, ostvare neke svetovne ciljeve (istorija prvih crkvenih sinoda neizrecivo podseća na sadašnje podele i ponašanje lidera političkih partija). Konflikti između kandidata za položaj lidera čije će tumačenje idealne zajednice (ummi) biti primljeno kao lojalno crkvi u 7. veku, dovelo je do velike podele muslimana na sunite i šiite. Pojam harizme je prvi put upotrebljen da bi bile istaknute izvesne osobine crkvenih dostojnika (Pavlova prva poslanica Korinćanima). Maks Veber ga je posle razglasio kao ideju koja se danas uveliko koristi u političkim analizama. Borba crkve i države za premoć, kao i borbe unutar crkvi za autoritet, predstavljaju političke procese u istoj meri kao i odgovarajući fenomeni unutar svetovnih sistema (država).

Sve velike crkve imaju doktrinarne odgovore na sva velika pitanja društvene i državne prirode, a teže da privuku sebi države, podložne uticaju, kako bi ih navele da slede njihova učenja. Tamo gde se to dogodi javlja se klerikalizam, tj. tendencija da se život podredi verskim zakonima (šerijat je karakteristika, ali ne i jedinstveni slučaj mogućeg uvođenja nekog proklamovanog zakona).

Svetovni zakoni koji proglašava država odvojena od crkve predstavlja dostignuće evropske civilizacije; ovaj koncept je suprotan ne samo teološkoj nego i ideološkoj državi. Čak i slabe objave, a kamoli zadatosti jednoj od tih varijanti nesvetovne države odvoje nas daleko od ispunjenja pretpostavki koje smo pomenuli na početku. Zato što sve verske, etničke i nacionalne manjine, koje često pripadaju različitim religijama u odnosu na većinu, smatraju da jedan poredak nametnut u ime većine, motiviše verski razlozi te većine.

Kao što je poznato iz istorije, a očigledno iz prakse, sledbenici različitih političkih ideologija mogu se međusobno boriti do istrebljenja. Stariji i najnoviji istorijski događaji paralelno pokazuju da su religije, uprkos važnih delova njihovih učenja prožetih porukama mira, ljubavi za susede, oprostaju, itd., u prošlosti bile, a velikim delom su ostale i danas, mogući izvori i uzroci konflikata i uništenja („eliminacije”).

4. Vladavina zakona – pokušaj uopštavanja nekih iskustava?

Na narednim stranicama bavićemo se manje doktrinalnim i teološkim vidovima a više ćemo pažnje posvetiti pitanju ustavnih i zakonskih okvira unutar kojih se mogu lakše rešiti neki od pomenutih problema. Središnja ideja je **vladavina zakona**. Kada bi se uspostavila, ona bi mogla doprineti mirnom saživotu raznih etničkih i verskih grupa, kao i kontroli napetosti i konflikata među njima, pod uslovom da svaka grupa uživa jednakost koju zahteva princip vladavine zakona i njegovo uopštavanje, odnosno, da su usvojena opšta pravila civilizovanog ponašanja, kao što je pokušao da uradi Imanuel Kant, iscrtavajući moralne osnove svoje teorije zakona.

„Konscijacija” zahteva razvijeno građansko društvo u kome živi glavna grupa, kao i vladavinu zakona koja čini da su ustavni i institucionalni poredci stvarni a ne

---

Rituals), Radnička štampa, 1980; *Kultura i religija (Culture and Religion)*, Radnička štampa, 1981; *Problem religijske svesti u savremenoj kulturi (The Problem of Religious Consciousness in Contemporary Culture)*, 1984, ponovo objavljeno 1992.

fiktivni. Iskustva uspešnih federacija i konsocijacija govore nam o važnosti prilagođavanja, kompromisa i tolerancije. Takvi primeri, kao što smo pomenuli, odnose se na Švajcarsku, Nizozemsku, Sjedinjene Države i druge zemlje, u kojima je odavno rešen problem verske netolerancije, a konflikti su prevaziđeni, iako ih je nekada bilo. Sjedinjene Države su prva država u kojoj je uveden princip odvajanja crkve od države. Kao i u drugim slučajevima, kada se radi o slobodi, autonomija se podrazumeva kada je reč o pitanju slobode savesti i religije.

U situacijama kada nedostaju neki preduslovi za utvrđenje demokratije poput vladavine zakona, visokih standarda ljudskih prava i odgovarajuće političke kulture, kao što je slučaj s većim delom regiona koji imamo na umu kad govorimo o postkomunizmu i gde napetosti ili „nerešeni problemi” iz prošlosti između etničkih grupa predstavljaju teško nasleđe za stvaranje novih demokratija, niti je lako, a ni prihvatljivo za mnoge grupe da zasnivaju svoje političke institucije samo na građanstvu i vladavini većine. Uspomene na različite oblike dominacije, koji pokrivaju čitavu prošlost, podstiču mnoge strahove kod različitih etničkih grupa i otežavaju uvođenje modela partnerstva, sem ukoliko se demokratija ne bi izmenila, shodno nekim principima „konsocijalne teorije”.⁴⁹

U pogledu političkih sistema i državnog autoriteta vladavina zakona ili „Rechtsstaat” predstavlja prvi uslov trajnosti neke ideje ili institucije, svakog poboljšanja životnih uslova ili saradnje, umesto napetosti, između grupa. U vezi s našom temom moramo imati na umu da ideja vladavine zakona predstavlja jednu od osnovnih ideja takozvane zapadnoevropske civilizacije. Preuzeta je iz judejske tradicije (*Pet Mojsijevih knjiga* i *Deset Božjih zapovesti*), a preko hrišćanstva i starijih ideja božanskog i prirodnog prava postala je jedna od važnih sastavnica zapadnoevropske civilizacije, unutar čijeg okvira se razvila ideja o ljudskim prirodnim pravima i, kasnije, o pravima i slobodi čoveka. Teolozi pod pokroviteljstvom Rimske crkve značajno su doprineli tradiciji prirodnog zakona. Islam je preuzeo ideju zakona ali se unutar njegove civilizacije ona nije razvila u istom pravcu i u tom stepenu kao u zapadnoj civilizaciji.

Shodno filozofskim i teološkim pretpostavkama takozvanih subjektivnih prirodnih prava, ljudi, kao razumna bića, mogu obezbediti mir i zajednički život ako uzajamno poštuju prirodna (tj. shvaćena od strane ljudskog razuma i prihvaćena kao jednaka za sve) prava. Kao što smo pomenuli, teoretičar tolerancije i demokratije, Džon Lok, sveo je ta prava samo na četiri: pravo na život, pravo na telo, pravo na slobodu i pravo na imovinu.⁵⁰

Savremena teorija vladavine zakona podrazumeva jedan relativno racionalan i stabilan pravni sistem, korpus takozvanih subjektivnih prava (ljudskih prava) i sloboda građana, izvestan minimum kolektivnih prava etničkih grupa (što predstavlja sporno

---

⁴⁹ „Konsocijacija” je jedan stari pojam Johanesa Altusiusa koji u pojednostavljenom smislu znači „živeti zajednički”, a podrazumeva saglasnost, neka demokratska i racionalna institucionalna uređenja koja obezbeđuju učešće svih grupa ili korporacija. Ovaj koncept institucionalizacije kulturnog i etničkog pluralizma prisutan je u istraživanjima multikulturalizma, multietničnosti i s njima skopčanih problema (istraživanja Dahl-a, Lijphart-a, Van den Berghe-a, Elazar-a i drugih).

⁵⁰ John Locke, *Dve rasprave o vladi* /Two Treatises of Government/ (I i II, Beograd 1974, Dodatak njegovim Pismima o toleranciji).

pitanje, a ima i puno argumenata protiv takvih kolektivnih prava)⁵¹, kao i ustavnopravne, institucionalne i druge garancije i uslove. Pod uslovima od kojih zavisi realizacija vladavine zakona i kvalitet saživota etničkih grupa treba podrazumevati liberalnu političku kulturu (toleranciju), socijalni i politički pluralizam, a, takođe i kad govorimo o ulozi religije i crkve – religijski pluralizam, autonomiju socijalnih činilaca (nauke, štampe, sindikata, privrede, crkve, udruženja), podelu moći i nezavisno sudstvo.

Pod vladavinom zakona podrazumeva se ograničenje moći i političke volje. U prošlosti je apsolutna politička volja dominirala u stvaranju i primeni „zakona”, a postoji opasnost da se tako nastavi. Na određeni način ona ugrožava slobodu savesti i zaštitu identiteta, a, dugotrajno gledano, i mir među ljudima. U datim uslovima zakon treba da bude racionalni odgovor na postojeće konfliktnu situacije i probleme. On treba da garantuje pravnu sigurnost, bezbednost, zakonitost raznih transakcija i operacija, a, u praksi, i osnovna prava i slobode ljudi. Vladavina zakona ne znači, kao što se često i pogrešno shvata, prostu primenu postojećih zakona i ustava. Proizvoljnosti u nalogima i delima vlasti, čak i kada se javljaju u vidu „zakona”, suprotne su principu vladavine zakona.

Već smo pomenuli Džona Loka – jednog od osnivača modernih teorija o ljudskim pravima, koji je, tragajući za minimumom koji ljudi moraju da poštuju ako žele da žive u miru, došao do četiri navedena prava. Taj minimum proizlazi iz zaključka izvedenog na osnovu izvesnog izučavanja i analize, ali je ujedno i posledica razvijanja jednog kraćeg i sažetijeg principa, koji smo već razmatrali, tj. zlatnog pravila da ne činimo drugim ljudima ono što ne želimo da se čini nama.

Lokov uvaženi prethodnik Tomas Hobs, na osnovu potpuno drugačijih pretpostavki i zaključaka, koji su vodili u autoritarizam, , uveo je nekoliko ideja koje, u svetlu najnovijih iskustava, opet mogu danas da nametnu izvesna razmatranja; naime, čovek je jedno krajnje egoistično biće koje, bez prisustva autoriteta koji ga kontroliše i ograničava, živi u „prirodnom stanju” rata „sviju protiv svih”, a u kome se on ne razlikuje od životinja. Ljudi su primorani da se priključe političkoj zajednici iz straha. Oni cene mir iznad svih drugih vrednosti samo iz razloga samoočuvanja i stoga su spremni da žrtvuju sve svoje slobode i prava (sem prava na život). To je jedna od najdoslednijih odbrana apsolutne političke moći koja se uspostavlja prenosom političkih prava na sve ljude. Takva država možda može obezbediti mir, uz previsoku cenu, jer se ljudi odriču slobode. Ako država nije sposobna da osigura mir za ljude, ako zaista ne ostvaruje minimum koji se očekuje od te veštačke tvorevine zvane Levijatan (nazvane po biblijskom čudovištu), kako bi opravdala razlog svog uspostavljanja (mir i sigurnost), onda nešto nije u redu s takvom državom. Ako se mir ne može osigurati, onda demokratija može ličiti na anarhiju ili anomiju. Ne bismo pominjali uvažene autoritete u oblasti političke filozofije kojima se mnogo ne sviđa Hobs, a još manje autoritarni oblici vlasti, i koji već ukazuju na mnoga zla i nesigurnost u istočnoj Evropi i na Balkanu kao na pratioce demokratije. Ovo se ne odnosi na autoritete koji žale za starim komunističkim režimom, već na one koji nisu zadovoljni samo hvaljenjem demokratije i koji traže da budu stvoreni uslovi u kojima bi demokratija donela dobre rezultate kakve je već donela u nekim drugim zemljama. Mi ne razmišljamo o ovome samo zato što smo opsednuti našom temom, već i iz drugih razloga zbog kojih je

---

⁵¹ Videti: Robert Cullen, *Human Rights Quandary*, u „Foreign Affairs”, vol. 71, no 6, 1992.

vladavina zakona važnija od demokratije – što ne znači da demokratija nije važna. Dejvid Hjum je u 18. veku pisao o tome da demokratija nije neizostavno neophodna za društveni i ekonomski napredak, ali da je vladavina zakona *condition sine qua non* tog napretka. Mi sigurno nemamo na umu postojeće zakone, često nepravedne i neracionalne, već zakone koji obuhvataju široko usvojena civilizacijska dostignuća, zakone koji su već zacrtani u filozofiji prava kao suprotni „pravima iznad zakona” ili „nezakonitim zakonima”, tj. zakonima koji su jedva pravedni i jedva racionalni, tako da ne zaslužuju ni da se nazovu zakonima ni da ih ljudi poštuju. Takva teorija dovodi do zaključka o pravu na građansku neposlušnost ili čak pobunu, čime bi ponovo mogli stići do zloglasne „prirodne države”. Problem je u meri i granici koje treba da ponudi dobar zakon: unutar zakonskih granica treba da obezbedi slobodu i sigurnost (mir). Unutar tih granica građanska neposlušnost jeste moguća i treba je dopustiti bez upotrebe sile i nasilja.

Neophodna je kritička distanca od sadržine pozitivnog prava. Istorija ustavotvornosti je, u stvari, istorija nastojanja da se proizvoljna vladavina ljudi zameni vladavinom objektivnih i bezličnih pravila, zasnovanih na izvesnim razumnim principima. Pod vladavinom prava podrazumeva se opštost principa. U praksi, neka grupa često osporava drugima nešto što želi za sebe. U našoj zemlji proces transformacije „ideološke države” nije još uvek završen, a odvijaju se sve gori procesi, izazvani bezakonitošću. U uslovima anomije, nesigurnosti života, ugroženosti slobode i imovine, osnovni odnos između zakona i (bilo kog) autoriteta se gubi. Teško je efikasno sprovesti vladavinu zakona u opštoj nesigurnosti, nerazvijenoj političkoj kulturi, široko prisutnim autoritarnim obrascima ponašanja, u uslovima neograničenog autoriteta i apsolutne nesigurnosti građana.⁵²

---

⁵² U više prilika pisali smo o ideji vladavine zakona i iz tog ugla o krizi legitimnosti komunističkog režima, o prednostima koje bi jednom uspostavljena vladavina zakona donela u smislu unapređenja odnosa između etničkih i verskih grupa, kao i problemima i poteškoćama koje ometaju efikasnu primenu principa ili barem uspostavljanje zakonite države (*Rechtsstaat*) kojom bi se suzbila apsolutna, opresivna i neodgovorna vlast. *Videti: Preteče ideje o vladavini prava: Platon – Aristotel – Ciceron (Precursors of the idea about the rule of law: Plato – Aristotle – Cicero)*, „Arhiv za pravne i društvene nauke”, No. 3–4, Beograd 1986; *Čemu se pokoravati državnoj vlasti? (Why should we obey the state authority?)*, „Naše teme”, 9, 1986; *Modaliteti legitimizacije vlada i režima (Modes of legitimization of governments and regimes)*, „Naše teme”, 10–11, 1986; *History and Status of Ethnic Conflicts (in Yugoslavia)*, u: Dennison Rusinow (ed.), „Yugoslavia: Fractured Federalism”, Wilson Center Press, Washington 1988; *O krizi legitimiteta (On the crisis of legitimacy)*, u: „Marksizam i kriza u jugoslovenskom društvu”, Beograd 1988; *How Political and Constitutional Institutions Deal with a People of Ethnic Diversity: The Yugoslavia Experience*, u: „Forging Unity Out of Diversity”, (ed.) Robert A. Goldwin, Art Kaufman, i William A. Schambra, Washington, „American Enterprise Institute for Public Policy Research”, 1989, str. 369–410; *Položaj južnoslovenskih narodnosti u Mađarskoj (The status of the South-Slavic nationalities in Hungary)*, u zborniku „Narodne manjšine”, 2, *Položaj hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Mađarskem (The status of the Croatian, Slovenian and Serbian minority in Hungary)*, (ured.) Čedomir Popov i Anton Vratuša, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1991, str. 99–181; *Problemi legitimnosti političke vlasti (Problems of legitimacy of the political power)*, SANU, Beograd 1992; *Problems and Options in Institutionalising Ethnic Relations*, u: „International Political Science Review”, Vol. 13, No. 4, October, 1992; *Vladavina prava (The rule of law)*, „Jubilarni Zbornik Pravnog fakulteta”, Podgorica 1993; *Vladavina prava i demokratske ustanove (The rule of law*

U nekoliko naših radova analizirali smo situaciju i probleme vezane za stanje rata i mira među etničkim grupama (i verskim i nacionalnim). Sva otkrića nas dovode u iskušenje da započnemo naša razmatranja sa dve pretpostavke:

(1) vladavina zakona, tj. relativno racionalnih i „pravednih” pravila, dovoljno širokih i liberalnih za ostvarivanje ekonomskih i drugih aktivnosti (uključujući garanciju verske slobode), bezličnih, opštih i podjednako primenjivanih, i primenljivih bez diskriminacije, pravila koja ograničavaju i regulišu ispoljavanje bilo koje političke volje, pa čak i volje većine, povećala bi bezbednost i izvesnost i smanjila razloge za strah i nezadovoljstvo zbog diskriminacije koje se javlja među pripadnicima različitih, posebno manjinskih grupa (verskih i sličnih, odnosno, nacionalnih, etničkih manjina), i,

(2) osnovna građanska, politička, kulturna i društveno-ekonomska (takozvana subjektivna) prava i slobode ljudi, u skladu s međunarodnim i evropskim standardima, takođe bi mogla, ako bi se poštovala u praksi, doprineti mirnom saživotu u multietničkim, odnosno multireligijskim zajednicama; neke od pretpostavki za ostvarenje tog doprinosa jesu da postoji izvesna vladavina zakona u smislu takozvanog objektivnog zakona, kao i da se uspostavi pravni sistem pomenut pod 1.

Ali, obe prethodne pretpostavke, tj. *normativni ideal* vladavine prava, teško su uopšte ostvarljive u praksi, a u našoj zemlji posebno, zbog:

- nedostatka tradicije u tom pogledu;
- dugoročne prakse (koja se još uvek odvija) da je zakon prost instrument i izraz političke volje, često tvrdoglave upornosti, a ne sredstvo koje ograničava politički autoritet i kažnjava zloupotrebu moći;
- preovladavajuće autoritarne političke kulture i s njom skopčanih obrazaca ponašanja političkih subjekata (elita, partija, lidera) ispunjenih netolerancijom, nespremnošću na prilagođavanje, dijalog i kompromis;
- višedecenijskog opadanja javnog i privatnog morala, jer izvesne moralne vrednosti, uključujući moralnu kategoriju pravde i neke verske i moralne zapovesti, moraju biti ugrađene u temelje vladavine zakona;
- toga što se mnogi ljudi još uvek ponašaju kao da je „zakon na obaraču njihovih pištolja” a pojedinci, politički aktivisti, partije i države, slede proste interese i silom probijaju svoj put kad god to žele, što nas udaljava od nekoliko hiljada godina starih verskih i svetovnih ideja o vladavini zakona;
- izvesnih protivrečnosti, nedoumica, dvosmislenosti, političkih ideologija i prakse koje opterećuju naše doba i civilizaciju, kao i samih verskih učenja, čija sadržina treba da bude inspiracija za odgovarajuće aktivnosti crkvi i sveštenstva, koji, umesto toga, slede vrlo svetovne interese i sklonosti.

---

and democratic institutions), „Arhiv za pravne i društvene nauke”, br. 2, 1994; *Civilno društvo i vladavina prava u višenacionalnim zajednicama (Civil society and the rule of law in multinational communities)*, u: „Potisnuto civilno društvo”, zbornik radova (ur. Vukašin Pavlović), Eko Centar, Beograd 1995; *Vladavina prava i suživot etničkih grupa (The rule of law and coexistence of ethnic groups)*, u: Miloš Macura i Vojislav Stanovčić (ured.), *op. cit.*; *Demokratija u višetničkim društvima: populizam, bonapartizam, vladavina većine ili ustavna poliarhija? (Democracy in multiethnic societies: Populism, Bonapartism, the rule of majority or constitutional polyarchy?)*, „Zbornik Matice srpske za društvene nauke”, br. 100, Novi Sad 1996.

5. Neka razmatranja umesto zaključka

Implozija komunističkih režima u beskrvnoj revoluciji 1989. donela je velike nade, čak i preterano optimističke vizije, da će se pred čovečanstvom, na osnovama principa liberalne ideologije, ljudskih prava i sloboda, otvoriti jedna era skoro večnog mira i napredovanja ili da će, shodno jednoj staroj izreci, nastupiti „kraj istorije” (F. Fukujama).⁵³

Važno je setiti se činjenice da su mnoge loše stvari potekle iz već hvaljenog zapadnoevropskog civilizacijskog kruga. Na primer, da su nacionalizam u svojim najgorim varijantama (a, na drugoj strani, teorije o nacionalnom oslobođenju i samoopredeljenju), kao i komunizam (teorija o „oslobođenju klasa” – više kao doktrina) iznedrili takozvane zapadnoevropske civilizacije. I nacionalizam i komunizam ostavili su duboke tragove, a njihov uticaj će se dugo osećati u rešavanju problema kojima se bavimo. Sa stanovišta nekih verskih učenja i političkog konzervativizma, neki elementi zapadne civilizacije, poput ekstremnog individualizma (sastojka liberalne ideologije) i Prosvetiteljstva (koje je bez sumnje dalo veliki doprinos napretku nauke i oslobođenju čoveka), svojim uticajem i posledicama učenja, podrivali su prethodni poredak moralnih i verskih normi i tako ustuknuli pred neredom koji je izazvao najveća uništenja ikad viđena u istoriji čovečanstva. Danas bi pre moglo predstavljati upozorenje ako kažemo da je nauka mač sa dve oštrice, tj. da oslobađa ljudske potencijale i daje čoveku veću moć, s jedne strane, dok s druge strane, nosi sa sobom nezamislive opasnosti (slom genetskog koda, nuklearno, biološko ili hemijsko uništenje *bios-a*, itd.).

Na početku novog doba (u 15. i 16. veku) svetovni autoriteti koristili su crkvu i nastojali su da je podrede državi, kako bi oni postali suvereni i apsolutni, kao i da bi imali slobodne ruke za upravljanje „državnim poslovima” uz takozvane „državne razloge”. Vidimo da na našoj teritoriji danas ima pokušaja i primera da se to ponovi. Pod uticajem ideja Prosvetiteljstva, institucionalizovalo se odvajanje crkve od države. Bez obzira na stvarnu potrebu da se podigne nivo ličnog i javnog morala (u čemu obrazovne aktivnosti, kritika i moralni uticaj crkve mogu imati veliki značaj i uticaj), ideja odvajanja mora se podržati, jer se inače ne bi mogle ostvariti pretpostavke izložene na početku. Crkve treba da budu prirodno slobodne da organizuju obrazovanje u duhu svoje vere i da imaju materijalnu i drugu podršku države, proporcionalnu broju vernika, bez diskriminacije među crkvama i u zavisnosti od ekonomskih i finansijskih sredstava zemlje.

Religije su veoma važan element identiteta etničke grupe i nacije. Na našoj teritoriji nekoliko nacija je nastalo iz jedne osnovne etničke mase. Verski činilac je element identiteta koji je igrao najvažniju ulogu u tom procesu, kako je Maks Veber već rekao⁵⁴ za Srbe i Hrvate. Pitanja verske pripadnosti i nacionalnog identiteta, u naše doba pojačana procesima „obnove etniciteta” i „eksplozije identiteta”, pripadaju sferi

---

⁵³ Francis Fukuyama, *The End of History?*, u: „The National Interest”, Summer, 1989

⁵⁴ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, /Privreda i društvo/, (Prosveta, Beograd 1976), Vol. I, p. 334. Ako nastavimo u Veberovom duhu, moramo zaključiti da Srbi, Hrvati i Muslimani na teritoriji bivše Jugoslavije potiču iz iste etničke mase u koju je razlike unelo propovedanje raznih religija, a te su razlike poslužile kao osnova za razvoj kulturnih, tradicionalnih i drugih socijalnih karakteristika.

vrednosti i vrednosnih sistema u kojima je teže postići kompromis nego kad se radi o sukobima interesa u komercijalnim, političkim ili čak teritorijalnim raspravama, iako i teritorija može, do izvesnog stepena, biti element identiteta. Većina nacionalizama je vezana za odgovarajuće religije i crkve, iako to nije oduvek bilo tako.

Elementi identiteta (ne samo verskog) sigurno su verski simboli, verski hramovi, groblja, istorijski spomenici šireg kulturnog značaja, postavljeni u izvesnim verskim i civilizacijskim krugovima. Shodno našem znanju, ovi simboli su na našoj teritoriji bili uništavani jer se njihovo poreklo i karakter mogu odnositi na „drugu veru”.

Na osnovu pažljivog proučavanja onoga što je kod nas u poslednjih nekoliko godina napisano u medijima, moglo bi se zaključiti da se slučajevi preobraćanja ili promene vere, bez stvarne volje ljudi koji su to učinili pod „pritiskom okolnosti” i s namerom da spasu svoj život, nisu odigrali samo tokom Drugog svetskog rata nego i u skorašnjim sukobima. Takvi događaji možda vređaju dostojanstvo ljudi o kojima se radi, a suprotni su učenjima religija koje tako stiču nove „vernike.”

U odnosu na sve elemente identiteta verskih i etničkih (nacionalnih) grupa, države danas moraju dopustiti maksimum slobode i omogućiti ovim grupama da koriste i ispoljavaju sve elemente identiteta. Tako je po tradiciji ukoliko nema jakih i široko prihvaćenih razloga među nepristrasnim specijalistima da se oni ograniče ili zabrane, kao, na primer, kada upotreba takvih simbola nedvosmisleno vređa verska ili nacionalna osećanja drugih grupa (tumačenje svastike na našoj teritoriji kao simbola jedne grupe, političke ili neke druge). Najosnovnija tolerancija mora se ispoljiti upravo povodom tradicionalnih simbola drugih religija (nacionalnosti).

Iako smo u principu protiv represivnih aktivnosti države radi zabrane slobode izražavanja, smatramo da u slučajevima kada se zagovara verska i nacionalna neolerancija i mržnja (rečju ili delom), državni organi moraju delovati u skladu ne samo s tekućim zakonima nego i s međunarodnim zakonom.

Religije se uveliko mogu upotrebiti u raznim vrstama političkog sukoba, između grupa u pojedinim državama, između političkih stranaka, tendenata na vlast, samih država ili saveza država. Tako je bilo u prošlosti, a može biti i danas. Manipulacija verskim argumentima je vrlo laka i može biti uspešna sa stanovništa nekog ko želi da dostigne izvesne ciljeve. Same crkve izgleda da su uključene u razne vrste političkih i socijalnih sukoba. Nije to izuzetak; bilo je to, a možda još uvek i jeste – pravilo. Uloga i karakter crkve obavezuju je da u ime viših moralnih i verskih vrednosti i zakona uzdigne sebe iznad politike „državnih razloga” u makijavelističkom smislu i da nastoji da humanizuje političku scenu i pruži podršku stupanju na vlast poštenih i politički razumnih ljudi, koji se iskreno zalažu za vladavinu zakona u smislu kako smo to malopre opisali.

Veliki problemi mogu nastati kada se u ime jedne religije donose propisi o životu i društvu. Ovi propisi treba da budu valjani jer se ne mogu silom nametati pripadnicima drugih vera i ugrožavati pitanja identiteta, dostojanstva ili čak same vere, odnosno slobode ispovedanja religije (kada se, na primer, u ime druge vere, ili u ime odsustva vere ili ateizma, vernicima uskraćuje ispovedanje njihove vere, vršenje rituala i slično) i slobode savesti.

Na nivou odnosa između institucionalnih crkvi, pokrenuto je pitanje prozelitizma na koje su osetljive sve crkve, male i velike, jer se odnosi na opadanje ili povećanje broja vernika u prilog ili na štetu drugih crkava. Kada država želi da postavi granice takvoj aktivnosti radi nekoliko tradicionalnih religija, onda dolazi do oštre reakcije iz

inostranstva (kao u slučaju zakona u Ruskoj Federaciji koji je dozvoljavao aktivnosti samo pravoslavicima, islamskoj, jevrejskoj i budističkoj verskoj zajednici).

Možda je u svakodnevnom životu mnogo važnije pitanje mesta i uloge porodice i braka, pri čemu je posebno delikatan problem mešovitih brakova. Koje su crkve spremne, uprkos tome što se izjašnjavaju u prilog dijalogu i toleranciji, da prihvate i tolerišu verski mešovite brakove i da budu tolerantne prema deci iz takvih brakova, bez nametanja obaveza pripadnicima svoje sopstvene crkve da rade na ubeđivanju članova porodice da prevedu u „svoju” veru ostale članove porodice? Mi ne dajemo ove primere na osnovu opštih pretpostavki, već na bazi uputstava koja se, iz tog razloga, daju vernicima u nekim crkavama. Pre oko dvadesetak godina bilo je upozorenja u verskoj štampi da će parovi u mešovitim brakovima vrlo brzo iskusiti velike poteškoće i savetuje se mladima da izbegavaju brakove sa licima drugačijih verskih ubeđenja.

Veliki je problem doći do istine u slučajevima masovne „rašomonijade” tj. kad skoro svako gleda drugačijim očima na iste činjenice. Svi ljudi bi morali činiti napore da otkrivaju činjenice i da ih objavljuju onakve kakve jesu, a to neće biti lako. Crkve bi uradile mnogo u tom pogledu ako bi našle unutrašnju snagu da sagledaju istinu. Možda u naše vreme mi takođe moramo da započnemo zahtevom koji je Konfučije izložio povodom moralnog i društvenog propadanja svog vremena: imenuj sve svojim pravim imenom od samog početka (rektifikacija imena). Mi znamo da je veoma teško, skoro nemoguće, u okruženju s pristrasnim javnim mišljenjem, ideološkim i svetovnim interesima skrivenim iza šarmantnih fraza, s medijima koja love skoro bez izuzetka povoljne vrste „informacije” služeći masovno političkim i drugim svetovnim interesima kojima je podređena cela istina.

U takvim situacijama čovek koji vrši javnu funkciju (naučnik, političar, pedagog, sveštenik, novinar, doktor medicine, advokat itd.) može i mora se osloniti na svoju savest i hrabrost, shodno Kantovom principu, da koristi sopstveni razum (*sapere aude*), što takođe podrazumeva ulaganje mnogo napora da se stekne odgovarajuće znanje i posjedovanje hrabrosti da se glasno govori istina.⁵⁵

---

⁵⁵ Immanuel Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*

ZABLUDA RELIGIJSKOG KAO TOLERANTNOG SVETA

Današnji aktivitet predstavnika crkava na srpskom podneblju, ne samo Srpske pravoslavne crkve, usmeren je na prenebregavanje sveta u njegovoj sadašnjoj fazi – kao da se u njemu nije ništa izmenilo. Predstavnici vera smatraju da se sa novim nekomunističkim tipom vlasti može da nastavi tamo gde ona misli da je društvo stalo, da je svet prevashodno teološka tvorevina. Da su *skepsa*, kao metodološki podtekst svakog saznanja i postojanja, i shvatanje *razuma* pojmovi koji ne dodiruju svet vere, evidentno je iz ogromnog broja tekstova nakon 5. oktobra 2000. Svi oni mogu da se sumiraju u *razumnom* zahtevu, kako se to lapidarno kaže, apelujući na tradicionalno-patrijarhalnu svest stanovnika, da je po svemu normalno da se veronauka – kao „nauka o veri” nađe u školskom programu ravnopravno s drugim predmetima, da se deca vrate veri i *otečastvu serbskom*, da su vera i hrišćanstvo pravoslavno jedini vidokrug kojim će se potkrepiti kredibilitet moralno posrnulog naroda, te da je za sadašnji stadijum krize nacije kriva ateističko-komunistička paradigma. Dakle, u njihovoj svesti i nastupu nema ništa od svega onoga što se sublimira u sintagmi – *dostignute norme i vrednosti na principima moderne*, ali i tolerancije prema njihovom viđenju prakse.

Šta je problematično u izloženim stavovima, pogotovo kada je reč o uvođenju veronauke u škole? Po sredi je koncept koji meša planove i pojmove i nije u stanju da ih jasno izdiferencira, pošto se *nauci i školi* daje drugačiji smisao od dostignutog kulturno-civilizacijskog pristupa. Rasprave o uvođenju veronauke u školski sistem, kroz ostale ispostave verskih predstavnika, otvaraju i drugo pitanje: o razumevanju odnosa demokratije i tolerancije. Ali, dodatni zahtev za već priznato pravo na veroispovest, s druge strane, prenebregava srpsku stvarnost u kojoj život nije samo hrišćansko-pravoslavni i samo verski. Međutim, ovde se nagoveštava još jedan aspekt dominacije teološkog pristupa svetlu, pošto on iznova izokreće postavku o značaju duhovne snage – *znanja*, uprkos tome što je u svakodnevnom životu obilato koristi, rekavši da je Bog svuda. Dakle, intencija je u revalorizovanju dogme, koja se oličava u priznanju, obožavanju i podavanju Bogu, sa eventualni objašnjenjima o njegovom postojanju.

Ukoliko se vidi šta verske posebnosti sugerišu, onda je evidentno da se u njihovim učenjima ne smanjuje rigidnost u obaveznom pridržavanju dogmi prilikom promocije simbola pojedinačnih religija. Dopuštanje postojanja drugih međureligijskih nazora, uz obaveznu preferenciju aktuelnog, samo je recidiv i saobraznost monoteističkog modela postojanja, a ne i pravi izraz sa značajem tolerancije u novovekovnom smislu reči.

Delovanje predstavnika vere ispostavlja: teološko stanovište po kome je nužno da se znanje iscrpljuje u ispunjenju „moralnog vaspitanja” ili „pravilnog vaspitanja”. To potvrđuje izjava vladike niškog Irineja: „Veronauka je nešto što nije potrebno samo Crkvi, ona je kao takva potrebna našem društvu, našoj omladini. To je i pitanje o kome naša Crkva i Sveti sinod vode razgovore sa najvišim predstavnicima vlasti, o potrebi jednog takvog obrazovanja i vaspitanja u našim školama i verovatno će se mnoga deca sada sa veronaukom po prvi put sresti sa pravim načinom obrazovanja i po prvi put sa jednim moralnim vaspitanjem, koje je nažalost potpuno odsutno ne samo u školama,

već i u porodicama.”⁵⁶ Navedene predstave sugerišu: (1) da je za uvođenje veronauke bilo dovoljno stanovište velikodostojnika i pojedinih predstavnika vlasti – što je, kako danas vidimo, i ispalo tako, te da je (2) zauzet jednostran stav prema pojmu moralnosti u sekularnom obrazovnom sistemu, pošto se moralnost ne dovodi u vezu sa npr. radom, delovanjem i znanjem. Kao da su to kategorije koje egzistiraju mimo ličnosti, odnosno da rad, delovanje i znanje nisu istovremeno i procesi kojima se čovek uči i znanju i moralu.

Način na koji se opravdavala institucionalizacija ovog projekta je daleko od demokratskog postupka. On nije ni blag, ni neprecizan u svojoj nameri – što pokazuje korišćenje prave srednjovekovne terminologije: „Strah da će se crkvena dogma postaviti za temelj moralnog vaspitanja je u stvari *strah Satane*” izraziće doslovno svoj stav SPC prema određenim reakcijama koje su stale na stranu izgradnje sekularnog društva. Odatle je uvođenje veronauke zamenjeno ne stvarnom potrebom da se „spasi” duhovna matrica nove generacije, već potrebom besprizorne institucionalizacije teološko-ideološkog pogleda na svet na ovim prostorima.

Gde je zabluda da veronaukom može da se proširi tolerancija?

Pretenzija da se kroz veru institucionalizuje moralno spasenje srpskog naroda sadrži dve greške. Prva: što smatra da je za spas srpskog naroda dovoljno oživljavanje religioznog života, a druga: da će se uvođenjem veronauke izvršiti duhovno pročišćenje. Crkva hoće da ne vidi da je reč samo o još jednoj rigidnoj ideologizaciji srpskog naroda. Zašto?

Najpre zato što je za uspostavljanje umske (pravedne) stvarnosti najmanje dovoljno konstituisanje obrazovnog sistema na veri i verovanju, a potom što svako ispostavljanje ciljeva (kroz pravo, naciju, konfesionalnost ...) ne može i pragmatično da se operacionalizuje, budući da ideje svake iracionalne ideologizovane postavke polaze od zaokruženosti čovekovog bića i da, utoliko, nemaju pravi sadržaj.

Pošto je svet za teologiziranu predstavu završen, može se reći da je briga za čoveka apstraktnog karaktera, tj. da je takva predstava samo reminiscencija želje koja će svoju dogmatičnost (prvobitni greh) zadržati da bi čovek okajavao *nekadašnji postupak* sa što većom moralnom obavezom. Odatle je svaki napredak za crkvu isto što i „delo Sotone” i izraz „sila mraka”, pošto čoveka oslobađaju od čina moralne skrušenosti i kontrole.

Međutim, pošto se religiozna svest ne pita o *karakteru* novih znanja i novih procesa, to joj sveukupna savremena zbivanja ostaju na nivou samo njoj razumljenih predstava – pa čovek (koga bi htela teologija da poboljša na principu „dobrog” uma) nužno ostaje u sferi *apstraktne zabrinutosti*, baš kao što je i njen zagovoreni sadržaj tolerancije *izvanvremenskog* i *načelnog* karaktera, pošto je to novovekovni pojam. Kako pojam tolerancije nema svoju stvarnu sadržajnost i potporu u dogmatičkoj postavci sveta i kroz promovisan ideal, odatle se u teološkom svetu neminovno pojavljuje kao novi ljudski atribut – dužnost. Vremenom je zavisnost i potpadanje Tvorcu, kao nadnaravnoj *dužnosti* u konstrukciji teologiziranog sveta, počela da se

---

⁵⁶ Videti: „Narodne novine”, 11. 01. 2001, str. 10.

razumeva kao ideal.⁵⁷ Tolerancija je zato (zlo)upotrebljen pojam kojim bi se samo simuliralo njeno praktikovanje, pošto je daleko od toga da oživotvori spominjani svet. Insistiranje na moralnom aspektu u obrazovnoj sferi je, nesumnjivo, posledica traume neostvarene versko-ideologizirane konstrukcije sveta – pošto se stalno nalazi pred neispunjenjem zamisli. Zato i današnjoj SPC (kao i svakoj drugoj) treba pokušaj da se jedinstvom u veri, po svaku cenu, ispostave moralne šifre za raskodirani srpski etnicitet.

Da bismo ipak razumeli šta bi trebalo da bude početni stav o toleranciji, određujemo ga kao anticipaciju etičko-praktičnih stavova u čijem se vidokrugu čovek ispostavlja kao osnovni postulat kome su, da bi bio dostojan vlastitosti, bitni preduslovi mir, pravednost i prijateljstvo. Ova Lokova (J. Locke) odredba nije određenje koje se odnosi samo na verske zajednice, već je stvar novovekovnog mišljenja o shvatanju da su to opšti preduslovi za bilo čije i na bilo kom prostoru potrebni vidovi ponašanja kao neminovnog uslova novih, građanskih prava ljudi.

Ostaje otvoreno pitanje kojim se provokativno začinje problem podudaranja mišljenja i delanja, tj. da li je moguće razgraničenje između tzv. tolerancije u mišljenju i tolerancije pri delanju u verskoj koncepciji sveta?⁵⁸

---

⁵⁷ Šire u: Mišo Kulić, *Gral filozofskog mišljenja*, NIO Univerzitetska riječ – Interkontinental, Nikšić–Sarajevo 1990, str. 202.

⁵⁸ Šire u: J. Živković, *Tolerancija i religija?*, „Religija, crkva i nacija – vreme posle rata”, JUNIR, Niš–Subotica 1996.

PLURALIZAM U CRKVI I DRUŠTVU

Nekada se na pluralizam, i u crkvi i u društvu, u bilo kojoj crkvi i u bilo kom društvu, gledalo kao na pretnju, mada mnogi u zemljama bivše Jugoslavije nastavljaju da i dalje o njemu razmišljaju na taj način na prelasku u dvadeset prvi vek. Međutim, širom sveta, sve veći broj nas ne samo da toleriše pluralizam, nego i gleda na njega kao na pozitivnu vrednost, na nešto što treba gajiti, uvažavati i promovisati.

Jednostavno definisan, pluralizam predstavlja suprotnost jednoobraznosti, prisustvo alternativnih pogleda i tumačenja, mogućnost slobodnog izazova, kritike i interakcije unutar jedne institucije i društva. On označava saživot više od jedne pozicije ili vrednosti. Te pozicije mogu biti u osnovnoj saglasnosti ili u relativnom neskladu. Povremeno, one se mogu naći u radikalnom konfliktu što može poremetiti jedinstvo date crkve ili društva. Iz ovoga možemo zaključiti da može postojati zdrav, pozitivan pluralizam, ali se, takođe, može javiti i destruktivni.

Može se, takođe, napraviti razlika između pluralizma u crkvi (pod tim podrazumevam bilo koju konfesiju ili religiju) i pluralizma u društvu. Unutar same crkve, dalje se može napraviti razlika između pluralizma u religijskom iskustvu, doktrini i teologiji, crkvenoj politici, liturgijskom izrazu, stavu hrišćana prema društvenom angažmanu, kulturnom prilagođavanju, upotrebi raznih filozofija radi izražavanja teologije, u različitim naglašavanjima hrišćanske poruke (*kerygma*) i tako dalje. Praktično, svaki vid života može biti pluralistički. U stvari, nije ni postojalo vreme kada bar neki pluralizam nije postojao u crkvi i društvu iako je, na primer, naglasak na doktrinarnoj ili dogmatičnoj jednoobraznosti ili na jednoj autoritativnoj ličnosti u crkvi ili društvu možda svodio pluralizam na vrlo marginalno pitanje.

Pluralizam u crkvi

1. Istorijski primeri

Shodno cilju ovog izlaganja neće se praviti nikakva razlika između raznih tipova pluralizma unutar hrišćanske crkve, onako kako smo naveli maločas, iako bi bilo moguće, recimo, pažljivo pratiti pluralizam u praktikovanju vere od apostolskog perioda do danas ili pluralizam u crkvenoj politici. Navešćemo samo neke relativno nasumce izabrane primere iz raznih sfera izražavanja hrišćanske vere tokom vekova, kako bi se potvrdilo prisustvo pluralizma u crkvi. Odatle se može ići još dalje, a naš sledeći korak bilo bi razmatranje poželjnosti ili neizbežnosti pluralizma. Na samom početku možemo napraviti razliku između pluralizma koji se tolerisao u istoriji i onoga koji nije, i prema kome su, shodno tome, preduzimane mere suzbijanja.

a) Tolerisan pluralizam Dovoljno će biti nekoliko primera. U periodu Novog zaveta postojalo je nekoliko obrazaca sveštenstva kako je to pokazalo nedavno

istraživanje.⁵⁹ Sinoptičko jevanđelje i Četvrto jevanđelje daju različita tumačenja Hristovog života; sva ta tumačenja bila su prihvatljiva za hrišćansku crkvu. Petar i Pavle su imali različite stilove bogoslužjenja, kao što su, nesumnjivo, imali i Džejms, i Endrju i Tomas, i drugi. Iako su oni povremeno bili izvori napetosti, kao što se jasno videlo na Jerusalimskom koncilu, ipak su te napetosti bile pomirljive, i, dugoročno gledano, za crkvu su predstavljale pre blagoslov nego li teret.

Religijsko iskustvo od samog početka nije bilo jednoobrazno. Bilo bi drastično tvrditi da su svi učenici prolazili kroz tako traumatično obraćanje kao sveti Pavle; izgleda da je većina njih prosto prihvatila Isusov poziv: „Sledite me.” Javilo se raznoliko mnoštvo liturgija. Liturgija svetog Jovana Krizostoma nije bila ista kao liturgija Vasilija Velikog. Rimska liturgija, iako veoma omiljena u rimokatoličanstvu, nikad nije postala isključiva liturgija katoličke crkve. Jedan broj monaških redova negovao je svoje osobene forme liturgijskog života. Monaštvo je, izgleda, jedan od najboljih primera prihvatljivog pluralizma, iako ne bez napetosti i rivalstva, ako ne i povremenih divljih okršaja. Iako je nastalo kao anahoretsko (pustinjačko), ono je uskoro postalo eremitsko (zavetno) ili kenobitsko (monaško), s nekim varijantama između ovih pozicija. Na Zapadu su se našli meditaciji skloni karmeliti i trapisti, društveno svesni franjevci, obrazovani avgustinci, propovedajući dominikanci, jezuiti koji su bili revnosni podučavaoci i misionari, i tako redom. Ženski redovi nisu bili ništa manje raznoliki, možda čak i više. U Ruskoj pravoslavnoj crkvi sukob između posednutih (svetog Josifa Volokolamskog) i neposednutih (svetog Nilsa Sorskija) u 16. veku doveo je do toga da posednuti postanu mnogo uticajnija struja u sledećih nekoliko vekova, ali je značajno da su oba glavna aktera proglašena za svece čime se, zapravo, usvojio pluralizam pogleda s obzirom na imovinske odnose i odnos države i crkve. Rimokatolička crkva ispoljavala je naklonost prema teološkoj metodi sv. Tome Akvinskog, ali je bilo i mnogo onih koji su bili naklonjeniji pristupu Dunska Skotusa ili jednog svetog Anselma ili jednog Abelarda. Čak se može uočiti da i u slučajevima sukoba na vrhu, kao što je onaj između Svetog Augustina i Pelagija u kome je ovaj drugi bio izopšten iz crkve, pelagijska pozicija nije ostala bez sledbenika tokom narednih vekova. Mnogi protestanti su, u prošlosti, tvrdili da je rimokatolička crkva postala barem polupelagijanska ili pelagijanska. Moj zadatak ovde nije da odbranim tu tezu, već samo da ukažem na istovremeno postojanje različitih pogleda, toliko različitih da su često bili u ozbiljnom međusobnom raskoraku. Među protestantskim crkvama gledišta jednog Sjerena Kjerkegarda postojala su uporedo sa pogledima Fridriha Šlajermahera, a društveno jevanđelje jednog Voltera Raušenbuša ili Martina Lutera Kinga koezgistiralo je s pobožnošću i evangelizmom jednog Dvajta Mudija ili Bilija Grejema. Ista crkva bila je sposobna da ima pod svojim krovom jednog Konstantina Velikog i jednog svetog Antonija Pustinjskog, jednog papu Inoćentija III i jednog svetog Franju Asiškog, jednog patrijarha Nikona i jednog svetog Serafima Sarovskog, jednog Martina Lutera i jednog Ditriha Boenhofera, jednog Pavla VI i jednog Doma Herdera Kamaru, itd. Slučaj je jasan. Crkva je obuhvatala i obuhvata mnogo pluralizma, iako ne uvek svesno i ne uvek voljno.

b. Netolerisani pluralizam Slučajevi pluralizma koji nisu bili prihvatljivi mnogo lakše padaju na pamet možda zbog toga što su mnoge šizme i hereze bile rezultat toga

---

⁵⁹ Killian McDonnell, *Ways of Validating Ministry (Načini procene valjanosti sveštenstva)* u: „Journal of Ecumenical Studies”, Tom. 7, Br. 2 (Proleće 1970), str. 209–265.

procesa, a mnogi koncili sazivani kako bi se postavile granice pluralizmu, posebno teološkom ili doktrinarnom. Markionov izbor pisama svetog Pavla kao jedinog hrišćanskog svetog pisma nije bio prihvatljiv, kao ni gnostička interpretacija Hristove poruke. Odbačeno je arijansko tumačenje odnosa Sina prema Ocu, kao i ikonoklasti. Strogost i isključivost montanista doživljavale su se kao preterane, kao i bogumilska tumačenja. Neki pogledi koji se nisu mogli tolerisati na kraju su iščezli, ali naša istorija, nije, kako nam se čini, toliko mnogo istorija leševa koliko istorija razdvajanja. Dok je nedostatak tolerancije unutar institucije zaista izazivao izvesnu jednoobraznost, ipak, mi nalazimo, od najranijih vremena, da su šizme opstajale. Istočna apostolska crkva (neki nazvani monofizitima, a drugi nestorovcima) uspela je da stigne do dvadestog veka sa isto onoliko životnosti koliko je imala i ona od koje je odsečena. Valdensijanci su preživeli u srcu Italije. Crkva češke braće je svedok učenja Jana Husa. Do dana današnjeg postoje *staroverci* u Rusiji. Metodisti Džona Veslija su brojčano više cvetali od anglikanaca od kojih su se odvojili. Anabaptisti Reformacije, često davljeni i proganjani, bili bi iznenađeni što su njihovi baptistički sledbenici najveća protestantska grupa u SAD. I tako dalje. Skoro *ad infinitum*.

Iz naše perspektive izgleda je Novi zavet pružio primere višestranog pluralizma. Međutim, kada se crkva spetljala sa carstvom, na pluralizam je sve više počelo da se gleda kao na slabljenje političkog jedinstva i bio je suzbijen. Autoritarni vladari više su voleli jednoobraznost. Ona zaista obezbeđuje „zakon i red”, tako omiljen čoveku na vlasti. Pluralizam je nastavio da postoji ali sada po cenu razbijanja zajednice. Tek poslednjih godina ova tendencija počela je da menja pravac. Ali još uvek ima nelagodnosti, ili čak odbacivanja pluralizma. Naš razgovor na beogradskom okruglom stolu upravo daje dokaz za to.

2. Teorijska razmatranja

Postoji pluralizam izraza, pluralizam komunikacija i pluralizam značenja i razumevanja i to prosto samo zato, jer postoji toliko mnogo različitih kultura i jezika. Ljudsko razumevanje se s vremenom menja, razlikuje se od čoveka do čoveka, a to je još jedan izvor pluralizma. Kao što je Bernard Lonergan kazao:

„Znači, postoji tvrdoglava činjenica pluralizma. Ona je utemeljena u kulturnoj razlici, u manjoj ili većoj diferencijaciji svesti, i u prisustvu ili odsustvu religijskog, moralnog i intelektualnog obraćanja.”⁶⁰

Lonergan pravi razliku između izdiferencirane i neizdiferencirane svesti, između zdavorazumskog značenja, naučnog značenja, religijske diferencijacije svesti i moderne filozofske diferencijacije svesti. Kombinujući različite komponente, Lonergan razlikuje barem 16, a moguće čak 32 (ako se uključi estetika) različitih tipova svesti. Nezavisno od toga da li čovek želi da sledi tako strogu tipologiju, a ja lično ne bih, ona ukazuje na vrlo očigledne izvore pluralizma. Takvo šarenilo odgovora neće prestati da postoji.

Pluralizmu možemo prići i s druge tačke gledišta. Pogledajte veliko intelektualno vrenje od doba Prosvetiteljstva (ili čak renesanse), glavne društvene prevrate od vremena američke i francuske revolucije u 18. veku, uspon prirodnih i društvenih

---

⁶⁰ Bernard Lonergan S.J., *Doctrinal Pluralism (Doktrinalni pluralizam)*, Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 1971, str. 53.

nauka i naše potrebe da izađemo na kraj s tim, kao i rastuću svest o potrebi uvažavanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, kao što su sloboda savesti, misli, religije, govora i tako dalje, za koje su sve civilizovane nacije utvrdile da moraju neophodno biti ugrađene u njihove ustave. To su sve izvori i garancije pluralizma. Još se mnogo toga može dodati gornjem spisku, ali će biti dovoljno pokazati uzroke pluralizma u crkvi u modernom svetu.

Mi ne možemo želeti da pluralizam nestane. Naprotiv, mislim da nam je potrebno da ga pozdravimo i promovišemo, a ne samo tolerišemo. Teologija je proizvod i vere i kulture u najširem smislu obe reči. Dve alternative su moguće. Jedna od njih treba da nagovesti da se vera, kao odgovor na nepromenljivo otkrovenje Boga (kao što kazuju dogme), ne menja, ali da je kultura podložna stalnim promenama. To je već dovoljno da nametne potrebu za pluralizmom. Ali mi smo svesni da se otkrovenje odigralo u jedno određeno vreme, na određenom mestu, i ako treba da razumemo dogmu, onda nam treba istorijsko i egzegetsko proučavanje konteksta dogme. To će iznedriti još veći pluralizam. Gornja alternativa je mnogo tipičnija za pravoslavne i katoličke crkve kao i za neke protestantske. Druga alternativa, koja preovlađuje među nekim protestantima, vidi Božje otkrovenje kao proces otkrivanja ili dinamičnog „postanja” (na primer, jedan naučnik je nagovestio da je sam Bog promena).⁶¹ Ako se ovo ozbiljno shvati, onda je veoma bogat pluralizam neizbežan, podjednako kao što je poželjan, jer bi jedino u dijalektici traganja za istinom mogli imati priliku da vidimo različite aspekte istine (a možda nikada njenu sveukupnost).

Ono što je zajedničko obema alternativama jeste uvod istorijskog pristupa i traganje za efikasnim izrazom hrišćanskih saznanja. Usled širenja naših sloboda (recimo, putem kontakta s ljudima drugih kultura mi se oslobađamo kulturnog apsolutizma), naš stepen tolerancije je mnogo veći u moderno doba. Otud smo sposobni da živimo s više pluralizma bez pretnji po jedinstvo vere. Svaka crkva i svaka teološka tradicija moraće da uoči šta je bitno, a šta nije. U suštinskim stvarima osnovno jedinstvo biće dovoljno da sačuva našu vernost Gospodu; mnoštvo talenata može se osloboditi kako bi ispoljilo bogatstvo celog spektra duginih boja, pokazujući obilje boje u svetlosnom zraku.

3. Kratak opis opcija u teološkom pluralizmu

Među najživljijim opcijama nalaze se a) ortodoksna teologija, b) liberalna teologija, c) neoortodoksna teologija, d) fundamentalistička teologija, e) egzistencijalistička teologija, f) ekumenska teologija i g) karizmatična teologija. Nemaju sve crkve sve ove teološke pozicije zastupljene u svojim sredinama; samo nekoliko njih sadrži celokupan spektar. U različitim zemljama i među različitim teolozima ovi koncepti imaju različita značenja i konotacije. Ortodoksni teolozi će pokušati da sačuvaju samosvoju tradiciju svojih crkava bez mnogo brige za promene u svetu ili za misli i odnose s drugim crkvama. Liberali nastoje da se uhvate u koštac s promenama u svetu i usvoje poruku za svet. Neoortodoksni ciljaju da usmere poruku svetu, a da pri tom ne izgube svoju utemeljenost u izvorima tradicije. Fundamentalisti se čvrsto drže bukvalnog tumačenja svojih izvora i izbegavaju bilo kakvo

---

⁶¹ Jung Young Lee, *Can God be Change Itself? (Može li sam Bog biti promena?)* u: „Journal of Ecumenical Studies”, Tom. 10, Br. 4 (jesen 1973), str. 752–770.

prilagođavanje svetu. Egzistencijalisti kažu da se istina može shvatiti samo subjektivnim skokom vere pri traganju za razumevanjem savremene stvarnosti. Ekumenisti teže teologiziranju unutar konteksta dijaloga sa drugim hrišćanskim i nehrišćanskim zajednicama. A karizmate se oslanjaju na iskustvo i nadahnuće Svetog duha pri formulaciji svog odgovora svetu.

Danas je teološki pluralizam očigledan unutar većine protestantskih crkava u SAD. Denominacijske razlike između prezviterijanaca, metodista, luteranaca, baptista, episkopalaca i Ujedinjene Hristove crkve skoro su sasvim prestale da postoje a prave razlike u teologiji su u onom smislu u kome su ranije pomenute, pri čemu presecaju denominacijske linije. Postoje dokazi da se takav proces odvija u rimokatoličkoj crkvi u SAD, a može se čak uočiti i među istočnim pravoslavnim teolozima. Iskustvo američkih crkava jeste da, ako konformizam i jedinstvo ne traži neki moćan izvor autoriteta, onda dolazi do raznovrsnosti i pluralizma, ali većina ih ne mora obavezno shvatiti kao prepreku jedinstvu unutar crkve ili među hrišćanima različitih denominacija. Ako je izvor jedinstva ljubav Božja za nas i naša ljubav prema Bogu, onda pluralizam obogaćuje iskustvo jedinstva kao što različite rase i nacionalnosti pojačavaju lepotu ljudske vrste.

Religijski pluralizam i društvo

U Sjedinjenim Državama smatramo da je pluralizmu društvu empirijska činjenica. To je dar naše istorije. Razdvajanje crkve i države bilo je preduslov religijskog pluralizma. Pluralizam u društvu izgleda da je jedina nada za opstanak hrišćanskih crkava u sekularnom svetu. Hrišćani ne veruju da će se njihova vera ugasiti. Niti, pak, očekuju da će nestati ateizam i razne sekularne ideologije. Jedna alternativa za te snage jeste da se uključe u gorku borbu na smrt sve dok se jedna od njih ili sve one ne zbrišu s lica zemlje. Ali verovatnija sudbina odnosa crkve i društva širom celog sveta jeste mirna koezgistencija pod konkurencijskim uslovima jednog pluralističkog društva.

Četiri pretpostavke, ne sve istog reda, niti proizvoljne, već podložne istorijskoj proceni, leže u osnovi ove analize. Religija i religijske institucije su stalna, preostala dimenzija bilo kog društva i kulture.⁶²

Jasno je da nauka i religija nisu odgovori na sasvim istu vrstu nedostataka zdravog razuma. Njihovi interesni domeni, iako se preklapaju, daleko su od pukih slučajnosti, te one stoga nisu proste alternative.

Ali, uprkos svemu tome, surova empirijska činjenica jeste da je razvoj nauke učinio da je postalo teže održati skoro sva verska uverenja, dok je mnoga od njih postalo praktično nemoguće sačuvati. Čak iako nisu neposredno protivstavljeni, ipak postoji prirodna napetost između naučnih i religijskih načina na koji se shvata svet, napetost koja *ne treba*, po mom mišljenju *verovatno i neće*, a *možda čak i ne može*, konačno dovesti do uništenja neke od njih dve...⁶³

Religijski pluralizam nije neka originalna ideja ili iskustvo, ali, kada se jednom postigne, vrlo je teško vratiti se religijski ujedinjenom ili, što se toga tiče, nereligijski

---

⁶² Ovo izgleda da je radna pretpostavka takvih društvenih naučnika kao što su Milton Jinger i Kliford Girtle.

⁶³ Clifford Geertz, *Islam Observed (Posmatrani islam)*, New Haven, Connecticut, Yale University Press, 1986, str. 103–104. *Istakao autor.*

ujedinjenom društvu. Mnogo normativnije, religija će verovatno biti zdravija kada postoji u nekom pluralističkom okruženju, izazivajući druga gledišta i trpeći izazove, kritikujući druge društvene institucije i izlagati se kritici. Osvrćući se posebno na američko iskustvo, ali razmišljajući o dužoj tradiciji rimokatoličanstva, pokojni Džon Kortni Marej je pisao: „Religijski pluralizam je protiv Božje volje, ali je ljudsko stanje. On je zapisan u analima istorije.”⁶⁴ Rajnhold Nejbur, u istoj knjizi, ima čak mnogo afirmativnije gledište, održavajući protestantsko osećanje i američki zahtev za verskom slobodom kako bi se sačuvao mir među konkurentskim religijskim institucijama.

Pokret od religijskog jedinstva ka pluralizmu izgleda da odražava osnovnu dijalektiku u ljudskom iskustvu od koje ne treba očekivati da se završi sa sadašnjim iskustvom pluralizma, ali za koju postoji mala verovatnoća da će se vratiti jednoobraznosti. U klimi religijskog pluralizma postoji poseban zahtev za integralnim i obuhvatnim hrišćanskim razumevanjem i posvećenjem miru. Džon Mekveri vidi „krunu hrišćanskog života u nedvosmisleno korporativnoj vrlini mira”.⁶⁵ On tvrdi da mir podrazumeva pravdu kao i ljubav, da je očigledna tema za dijalog među religijama i da je „centralni koncept u raspravi o hrišćanskoj etici”, jer „naglašava neprekidnost hrišćanskih ciljeva i težnji sa onima ka kojima teže svi ljudi dobre volje”.⁶⁶

S obzirom na ulogu religije u društvu, razlika se može napraviti između dve osnove protestantske alternative u SAD. Jedna je separatistička, a druga je transformacionistička.⁶⁷ Ova dva pogleda se pravdaju pozivanjem na biblijske ili ustavne izvore, ali su, uistinu, oblikovani kao reakcije na uočene pretnje. Separatista odgovara na pretnju jedne etablirane religije, dok transformacionista reaguje na pretnju jednog do kraja sekularizovanog društva.

Danas, izgleda, da veću pretnju predstavlja jedno jednoobrazno sekularizovano društvo (za razliku od pluralističkog društva). *Pogrešne predstave* koje se mešaju u naše prihvatanje pluralističkog društva, kao što ističe Pol Dits, obuhvataju sledeće:

- a) ideju dihotomije svetog/svetovnog,
- b) pojam religije kao statične, nepromenljive i vezane za tradiciju,
- c) shvatanje crkve kao neizbežno sektaške, koja brine samo o svojoj sopstvenoj istini i interesima, umesto da se posvećuje sveobuhvatnoj istini i zajedničkom dobru kome doprinosi,
- d) crkva teži da kritikuje i utiče na društvo i državu. Ona zaista namerava da kontroliše, pa je, samim tim, nelojalna,
- e) religijsko i sekularno obrazovanje treba da znače samo indoktrinaciju.

Pluralizam ne mora biti neodgovoran ili nedisciplinovan. Svaka religijska grupa ima obavezu da učestvuje u stvaranju, kritici i obnovi javne vere, da učvrsti nacionalni život i da otelotvori svoje veze s transnacionalnim i transcendentnim stvarnostima (na primer, sa ekumenskom crkvom i Bogom).

---

⁶⁴ John Cogley (ur.), *Religion in America (Religija u Americi)*, str. 40.

⁶⁵ John MacQuarrie, *The Concept of Peace (Koncept mira)*, London: SCM, 1973, str. 2.

⁶⁶ *Ibid.*, str. 3.

⁶⁷ Videti: Thomas Sanders, *The Protestant Concept of Church and State (Protestantski koncept crkve i države)*, New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1965. On takođe prepoznaje luteranske, anabaptističke i kvekerske pozicije pored gore pomenute dve.

Takva moralna i religijska shvatanja proizvode i osnovnu kulturnu legitimaciju za društvo za koje se smatra da je barem približno u skladu s njima, kao i merilo suđenja za kritiku društva koje skreće i udaljava se od njih.⁶⁸

Društvo će biti najbolje onda kada sve vrednosti koje ocenjuje kao dragocene budu postojale istovremeno s mnoštvom religijskih vera, koje su ponekad partikularističke. Ljudi mogu istovremeno biti članovi religijske zajednice, građani države i delioci komunalnih vrednosti („civilna religija” i civilno društvo). Proročanski zadatak religije jeste i da kritikuje specifičnu politiku društva, kada je to potrebno, i da nadgrađuje zajednički etos, rezervoar zajedničkih vrednosti. Jedno stabilno i dinamičko društvo neće suzbijati ovu funkciju religije, već će obezbediti optimalne uslove pod kojima će cvetati ovaj religijski pluralizam u društvu. Ako ništa drugo, bar će biti neutralno i neće se mešati.

Pluralizam i traženje mira

Pošto je ovaj radpisan posebno povodom ratova iz devedestih godina u bivšoj Jugoslaviji i gorkog anti-pluralističkog „etničkog čišćenja”, izgleda prikladno dodati na kraju barem nekoliko komentara na pluralizam i rad u pravcu trajnog mira.

Neki ljudi smatraju da saradnja u radu za mir treba da se odvija jedino među istomišljenicima. Oni se često uključuju u grupe u kojima su dobrodošli samo oni koji u potpunosti dele određeni pristup. Onda ova grupa teži da se proširi i radi samo sa onima koji dele njena gledišta. Oni koji ne dele dati pristup ili se odbijaju ili koriste za neku namenu i onda odbacuju.

Na drugoj strani spektra nalaze se oni koji mirotvorni rad doživljavaju jedino kao neposvećeni, akademski debatni klub u kome svako može, sa što je moguće manje strasti, razmotriti razna „za” i „protiv” specifične politike i tendencija. Dobrodošla je čitava lepeza pogleda, ali prvenstveno zarad toga da bi diskusija bila što življa. Na posvećenost se gleda kao na nevrednost.

Treća, jasno vidljiva, alternativa (a sigurno je da postoje i drugi izvodljivi oblici) zalaže se za pluralističko traganje i mirotvorni rad. Sigurno je da bi bilo samonegiranje ako bi se saradivalo u mirotvornim delatnostima samo s istomišljenicima (jer, ako bismo svi bili istomišljenici, onda možda ne bismo ni morali da radimo za mir, jer bismo ga imali). Svaki pokret i organizacija mogu obuhvatiti ceo spektar ljudi koji dele neka zajednička ubeđenja, a ta grupa ili pokret, sa svoje strane, treba da potraže sve one koji su posvećeni mirotvornom radu bez obzira na razlike. Iskušenja prve dve alternative mogu se javiti s vremena na vreme, ali je iskustvo dokazalo mudrost treće alternative. U zemlji kakva je SR Jugoslavija (ili, prosto, u slučaju Srbije), istorijsko nasleđe pokazuje da mnoge etničke i religijske grupe žive jedna pored druge. Bilo koji pokušaj da se ta raznolikost ograniči može nastupiti samo proterivanjem ili likvidacijom – a takvi su pokušaji činjeni u velikoj razmeri u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a u manjoj meri i u Srbiji. U odsustvu neke druge kataklizme, pluralitet u društvu i religiji neće nestati, već će, naprotiv, usled pojačane interakcije s ostatkom sveta verovatno rasti. Pitanje je da li će biti pokušaja da se suzbije ili ograniči pluralitet

---

⁶⁸ Robert Bellah, *The Broken Covenant (Prekršeni zavet)*, New York: Seabury, 1975. Bela, posvećeni socijalist, tvrdi da je „civilna religija” funkcionalna neophodnost svakog dugotrajnog društva.

putem restriktivnih zakona, propagande ili netolerancije od strane vlasti i naroda, ili će smelo prihvatanje tog pluraliteta dovesti do cvetanja pluralizma koji će obogatiti ljude ove zemlje potvrđivanjem dostojanstva i vrednosti svakog ponaosob kao i svake društvene ili religijske grupe. Da li će raznovrsni ljudi koji žive u Srbiji na nju gledati kao na mesto stanovanja u kome su ugroženi ili kao na dom u kome će srećno da žive? Religijski i intelektualni predvodnici treba sigurno da promovišu ovo drugo.

VERSKO OBRAZOVANJE DANAS - PUT KA PRAVOJ DUHOVNOSTI

Strukturalne društvene promene će predstavljati novi funkcionalni okvir za odgovarajuće promene u kulturi, npr., za stvaranje novog kulturnog obrasca⁶⁹. Ostvarenje izabranog kulturnog obrasca zahteva izvestan nivo obrazovanja. Tako dolazimo do činjenice da je obrazovanje proces prenošenja osnovnih vrednosti i to, prirodno, u skladu sa ciljevima društvenog razvoja. A kakvo je naše formalno obrazovanje? Moramo priznati da naša škola živi u skladu sa tehnokratskim normama. Učenici se još uvek ocenjuju na osnovu količine znanja i kvaliteta njegove reprodukcije, dok je obrazovanje duše i duhovnih potreba ostalo stidljivo negde po strani⁷⁰. Bez oklevanja možemo zaključiti da je naša škola ograničavajuća oblast razvoja i da nam je potrebna njena strukturalna transformacija. Zapravo, transformacija ne treba da podrazumeva prostu razmenu sadašnje gomile činjenica novim informacionim paketom već mora biti kvalitetan iskorak iz tradicionalne škole u školu kulturnog dijaloga ostvarenog u susretanjima raznih vrsta informacije i komunikacije. Takva uloga podrazumeva mogućnost da pojedinac, unutar savremenog obrazovnog procesa, dođe u kontakt sa načinima učenja i ponašanja koji mu omogućavaju ne samo da razvija svoje životne aktivnosti, nego i da neguje sopstveno dostojanstvo i društvenu odgovornost putem jačanja sopstvene ličnosti. Pod tim podrazumevamo promenu tipa obrazovne produkcije čiji bi nastavni program bio obogaćen verskim ili čak pobožnim znanjem.

Značaj ove promene ne treba mešati sa proširenjem opsega opšte kulturne informacije koju učenik treba da stekne, već ga treba shvatiti kao način razvijanja prave duhovnosti čiji je cilj "proniknuti u moralnu bit *Homo Moralisa* i uvideti humanog i plemenitog čoveka koji teži da čini dobro i zna kako da to uradi". Konačni cilj ove vrste obrazovanja je ličnost. Problem razvoja ličnosti je problem čije bi efikasno rešenje ukazalo na jedinstvo obrazovanja i religije u postizanju zajedničkog cilja jačanja ličnosti. Ne smemo se baviti dokazivanjem kako je neki od činilaca jačanja

---

* Učiteljski fakultet, Jagodina

⁶⁹ U skladu sa idejama Z. Golubović, pod pojmom *kulturnog obrasca* u ovoj raspravi podrazumevamo: "značenjski okvir usmerenja jedne zajednice i integraciju koja, pre svega, obuhvata vrednosni sistem po kome pojedinci i društvene grupe ostvaruju međusobno razumevanje, kao i razumevanje sveta u kome žive, kao i modele delovanja za ostvarenje izabranih ciljeva i promociju željenog načina života" (Golubović, Z./1994: "Kulture u tranziciji u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji: jaz između kulturnog i nacionalnog obrasca" u: *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd, str. 35).

⁷⁰ "Zar nije krajnje vreme da priznamo tužnu istinu da formalno obrazovanje živi u skladu sa tehnokratskim normama. Ipak, poznavanje fizike ili hemije, biologije ili informatike, sposobnost da se napiše prikaz ili sažetak jednog književnog dela i njegovih ideja, ili da se zna tačan datum jednog istorijskog događaja - sve su to kriterijumi za ocenjivanje učenika i nastavnika. A na samom kraju nalazi se obrazovanje duše i tela mlade osobe, njegove moralne, estetske i duhovne potrebe". (Zižev, D.D./1999: "Na putu ka pravoju duhovnosti" u: *Obrazovanje - teorija i praksa*, Ruska obrazovna akademija - udruženje obrazovnih fakulteta, Moskva-Beograd, Br. 1, str. 70).

ličnosti manje važan ili nevažan; niti, pak, smemo nastojati da razdvojimo njihov opseg aktivnosti. Naprotiv, treba da prihvatimo njihov opseg aktivnosti kao jedno neodvojivo područje. Uspostavljanje takve veze između religije i obrazovanja, iako oni čine potpuno drugačije sfere, zahteva dalje objašnjenje. Ako postoji rivalstvo između nekoliko činilaca podložnih razvoju, onda njihov relativni položaj teži tome da određuje strategiju promene. Odlučujući faktori mogu očekivati da će oni manje važni među njima vremenom izgubiti kvalitet i logiku nezavisnog razvoja. Jednom zavisni, oni će biti zanemareni ili čak odbačeni i na kraju izgubljeni za novu generaciju, budući da će biti uskraćeni za mogućnost da utisnu svoje sopstvene odlike na novi duh vremena. Proučavajući sadašnji odnos obrazovanja i religije u našoj zemlji, mi najčešće vidimo kako se važnost obrazovanja naglašava kao simbol progresivnog razvoja, dok se, istovremeno, uloga religije ili religijske kulture osporava jer se sagledava na tradicionalan način. Prosto, postoji tendencija dokazivanja da obrazovanje i religija nemaju isti cilj. Ako se jedan činilac društvene strukture namerno sagledava kao manje važan ili nevažan, to znači da on gubi uticaj na novu generaciju. Da bismo bili u stanju da predstavimo odnos obrazovanja i religije na drugačiji način i da bismo dokazali njegov značaj za strukturalnu transformaciju savremenog doba u koje stupa srpsko društvo, mi moramo razumeti ulogu intelekta u civilizaciji zapadnih društava kao hrišćansku, kao otvaranje polja mogućnosti moralnog izbora.

Jedna od najistaknutijih karakteristika kulture 20. veka jeste tehnološko posvajanje stvari od strane čoveka. Međutim, tehnološka kultura ne omogućava čoveku da ostvari potpunu pobjedu nad prirodom. Štaviše, ona ga upozorava na neizvodljivost božanskog kreativnog potencijala. Ljudske delimične pobjede nad prirodom nemaju opšti smisao: svet se sve više i više otvara za različite grupe ljudi dok ostavlja sve manje i manje prostora za individualnost; čovek se nemilosrdno suočava sa otuđenjem usled bezličnosti akumulacije kapitala i velikih kompanija, podele rada i rastuće institucionalne kontrole brojnih oblasti života, uključujući vaspitanje i obrazovanje. Čovek gubi osećaj jedinstva i, budući stalno suočen sa sve većom ravnodušnošću sveta, on takođe gubi osećaj odgovornosti i vlastite savesti⁷¹. Hronologija društvenih zbivanja 20. veka ukazuje na globalnu rekonstrukciju ljudske duhovnosti. Racionalizam je pokušao da izgradi nov način razmišljanja koji je obuhvatao samo empirijske odlike sveta i, na taj način, proizveo ideju napretka koja je dovela do raskidanja sa tradicijom. Nametnuto raskidanje sa prošlošću, međutim, samo je dobar način njenog ponavljanja: opadanje poverenja prema principu opšteg progressa čovečanstva, već utvrđeno kod zapadnog sveta, pokazuje da novi predmeti prakse i mišljenja nalažu dodatni osećaj koji iskoračuje iz empirijskih odlika sveta. To može samo mit, a religija je mit. Ono što se dešava jeste, zapravo, sudbina ponavljanja. Prihvatanje odgovornosti u iznalaženju skrivenih značenja koju religija inače ima u razvoju čovečanstva ne znači oživljavanje prošlih situacija i kretanje unazad; naprotiv, to znači odgovorni proces analize usmeren na istraživanje verskih pretpostavki.

Kako bismo istražili mesto koje pripada verskom obrazovanju unutar strukture

---

⁷¹ Dajući sažetu definiciju kategorije savesti kao svesti o dužnostima, D. Trbojević naglašava da: "Moramo prvenstveno imati na umu neminovnu moć savesti koja stiže iznutra. Ta moralna obaveza naziva se dužnošću, a dužnost se ni u kom slučaju ne može nametnuti. Dužnost je voljna i radosna obaveza čoveka da radi ono što smatra lepim i plemenitim i ono što je primerno njegovoj snazi". (Trbojević Dane: *Obrazovanje i savest*, Beograd, str. 66).

obrazovne kulture u savremenom srpskom društvu, mi ne možemo samo sociološki analizirati društvene uslove za postizanje kulturne uloge škole ili osnovna značenja ostvarivanja njenih kulturnih funkcija. Tako će biti neophodno istražiti školu i njene funkcije u kontekstu zasnivanja školskog modela kao polivalentne kulturne institucije što podrazumeva preispitivanje tekućih značenja odnosa između škole i dominantne kulture, kao i škole i tradicionalne kulture sa elementima verske kulture (obrazovanja). Savremeno srpsko društvo prolazi kroz krupne promene koje zahtevaju (ali, da li tako i omogućavaju?) sažimanje starog i novog pogleda na svet i, u skladu sa tim, zahtevaju se da se školski sistem približi recipijentima. Škola mora prestati da se organizuje kao zona veštačkog kontakta između, sa jedne strane, dominantnog kulturnog centra, i, sa druge strane, mase obezličanih pojedinaca (pripadnika školske populacije) pri čemu su ovi potonji primorani na prihvatanje jednog funkcionalnog mehanizma učešća u osnovnim egzistencijalnim pojavama. Škola mora postići neku ravnotežu između različitih kulturnih krugova i njihovih ishodišta, to jest, sudaranja različitih vrednosnih pojmova koji, na jednoj strani, ispoljavaju nacionalnu autokračnost, a, na drugoj, nekritičko prihvatanje globalizma. Ako se ravnoteža ne ostvari, niti se, pak, postigne interiorizacija novog kulturnog sadržaja, formalni školski sistem neće biti u stanju da privuče pažnju svoje prirodne publike, to jest, školske populacije koja će se naći prepuštena isključivom kulturnom uticaju drugih činilaca socijalizacije. To može imati različite posledice na uspostavljanje vrednosnog sistema kod mladih.

Obrazovanje koje će dati smisla vremenu neizbežno mora imati elemente verskog i pobožnog obrazovanja. Za ostvarenje tog cilja tokom rešavanja obrazovnih problema, nov duh razvoja srpskog društva mora proširiti sadašnje ograničeno znanje o ulozi religije i crkve u Jugoistočnoj Evropi i našoj zemlji, posebno nakon sloma prethodne ideološke imperije. Tako će veoma ozbiljno mora razmotriti način na koji verska motivacija može postati dinamički moto ljudi u budućnosti.

Imajući u vidu važnu ulogu nacionalnih crkava u formiranju samosvesti i kulture naroda, ne treba da zaboravljamo da u Hristu „nema Jelina ni Judejca” (Kol. 3. 11). Nacionalna i politička shvatanja ne smeju da imaju prevagu u odnosu na duhovne ciljeve crkve. Njen nepromenljivi cilj je večno spasenje čeloveka. Po suštini svoje prirode Sveta pravoslavna crkva je vasseljenska. U životu crkve vasseljenski početak je saglasan sa pomesnim, te ne odriče pravo nacionalnog izraza u sebi. Osobenosti kultura pravoslavnih naroda se izražavaju u liturgijskom i ikonopisnom stvaralaštvu, u crkvenom pojanju i mnogom drugom. Disharmonija se pojavljuje tada, kada vernicima nedostaje istinsko stremljenje ka Hristu. Ukoliko On, Hristos, i samo On zauzima prvo mesto u našem srcu, samo u tom slučaju nas ljubav prema sopstvenom narodu neće naterati u mržnju prema pripadnicima druge nacije.

Mirotvorni deo služenja naše crkve je vezan za veliki broj međunacionalnih sukoba na prostorima Saveza Nezavisnih Država s jedne strane, i za zabrinutost zbog situacije u drugim regionima Evrope i sveta, posebno na Balkanu s druge strane. Iskustvo pokazuje da religiozne zajednice na mnogim „žarištima” uživaju veći autoritet kod običnih ljudi, nego mnoge državne i društvene institucije. Odavde sledi značaj međureligioznog dijaloga. Ruska pravoslavna crkva ostvaruje saradnju s drugim verskim zajednicama i s međunarodnim međureligioznim organizacijama. Naša crkva ima sopstveno viđenje mnogih društvenih problema, a i visoko ocenjuje postojanje takvih konsultacija.

Pre nekoliko godina, u našoj zemlji je nađena nova aktivna organizaciona osnova za međureligiozne odnose: 1998. godine, na inicijativu Ruske pravoslavne crkve, bio je osnovan Međureligiozni savet Rusije, u čijem radu učestvuju poglavari i predstavnici naše crkve, muslimanske, judejske i budističke zajednice. Savet podržava radne odnose između duhovnih lidera sve četiri religije, sprovodi mirotvorne akcije, radi na izradi zajedničkih stavova na društveno značajnim problemima. Ruska pravoslavna crkva se izjašnjava za jačanje saradnje između tradicionalnih religija naše zemlje, što ima poseban značaj upravo sada, kada smo suočeni s pokušajima određenih krugova u sukobljavanju hrišćanstva i islama.

Nažalost i u Rusiji postoji realan problem prodiranja netradicionalnih za Rusiju oblika islama, koji se veoma često otvoreno orijentišu prema nasilnim promenama istorijskih tokova zemlje. Ekstremne grupacije su prisutne ne samo na Severnom Kavkazu. Njihova aktivnost može prouzrokovati ozbiljnu pretnju dobrim odnosima između islama i pravoslavlja. Rušilačkim tendencijama moraju se suprotstavljati verovatno duhovne vođe islama i nadležne državne institucije. Srećom, muslimanski lideri u Rusiji su svesni opasnosti koja dolazi od strane ratobornog radikalizma, pa se trude da mu se suprotstave na različitim nivoima. Zato nije slučajno da su vodeći ruski muslimanski lideri odobrili federalne operacije u Čečeniji.

---

* Starešina Ruske pravoslavne crkve u Beogradu

Stav Ruske pravoslavne crkve sastoji se u tome da tragedija pravoslavnog stanovništva, koja se desila na Severnom Kavkazu, na Balkanu i u nizu drugih regiona, ne sme da postane razlog za mržnju prema blagonamernim sledbenicima islama. Radikalni političari i teroristi koji imaju potrebu za slavom, tobože „boraca za veru”, pokušavaju raspaliti međureligiozni sukob. U stvari ekstremistima i nije stalo do religije. Njihovi ciljevi su izuzetno niski.

Na izazov terorista u Čečeniji, na Balkanu, u SAD, treba odgovoriti ne samo u smislu pravičnog ugušivanja zle volje, već i u smislu stvaralačkog rada, usmerenog na podržavanje dijaloga civilizacija i na iskorenjivanje nepravde koja postoji u svetu.

U cilju podržavanja dijaloga i saradnje između hrišćanskih konfesija, osnovan je i sada aktivno radi Hrišćanski međukonfesionalni konsultativni komitet. Izazovi globalizacije, promenljivi karakter vlada u savremenom svetu, nove ekonomske tendencije, sve ovo zahteva od hrišćana zajednički odgovor. Hrišćanski međukonfesionalni konsultativni komitet je pozvan da razmotri društvene probleme međuhrišćanskog kontakta i da iznađe zajednički stav po pitanjima odnosa crkve i države, socijalnog služenja i suprotstavljanju delatnostima sociološki destruktivnih i tzv. „novih religioznih pokreta i kultura”.

U okvirima Međureligioznog saveta Rusije i Hrišćanskog međukonfesionalnog konsultativnog komiteta, različite religiozne organizacije se trude da koordiniraju svoje društvene stavove, da bi ih posle iznele pred predstavnike vlade, jer je pitanje međureligioznog poverenja i saradnje direktno vezano za očuvanje i jačanje jedinstva Ruske Federacije.

Danas u Rusiji crkva i država aktivno sarađuju u različitim oblastima kao što su: mirotorstvo, socijalni rad, očuvanje kulturne baštine i sl. Raduje nas činjenica da se lokalne vlasti u mnogim regionima trude da pomognu renoviranju crkvenih zgrada, realizaciji pojedinih dobrotvornih i obrazovnih projekata crkve. Ova saradnja je potpuno prirodna, jer država podržava napore koji su usmereni na korist za čitav narod. Ali uz postojanje svih ujedinjavajućih momenata, država i crkva, zbog razlike u svojoj prirodi i svojim ciljevima, ne moraju i ne mogu da se sliju u jedan organizam. Glavni zadatak države jeste uređivanje zemaljskog života, dok je za crkvu neuporedivo važnije spasenje duše čoveka, zadobijanje večnog blaženstva.

U Rusiji postoji određeni broj pristalica nasleđa državno-ateističkog sistema, iz perioda kada je religija bila faktički proterana iz društvenog života ljudi, posebno đaka, studenata, vojnika. Time su vlasti lišavale kako sebe, tako i narod društvene uloge crkve. I dan danas ima ljudi koji smatraju da je neophodno što više odvojiti crkvu ne samo od države, već i od naroda. Takvo preterano insistiranje na principu svetovnosti države razilazi se sa istorijom Evrope i s praksom većine Evropski zemalja. Prema mišljenju Njegove svetosti patrijarha moskovskog i sve Rusije Aleksija II, upravo ta Evropska praksa mora da bude usvojena u najvišoj meri u Rusiji. Ali u traženju novog modela crkveno-državnih odnosa u Rusiji ne smemo zanemarivati i prerevolucionarnu prošlost, čije su karakteristike međureligiozno saglasje i aktivna socijalna uloga crkve.

Ono što se desilo 11. septembra u Njujorku, Vašingtonu i Pitsburgu prisiljava nas da podvrgnemo otvorenom ispitivanju dubinske uzroke tih dešavanja, da procenimo opasnost globalnog konflikta civilizacija. U izjavi Njegove svetosti patrijarha moskovskog i sve Rusije Aleksija II i Svetog sinoda naše crkve kaže se da će taj zločin

„zauvek ostati greh protiv Boga i ljudi, prekršaj zapovesti svake religije”. Stoga, do međucivilizacijskog sukoba koji bi suprotstavio hrišćane i muslimane stalo je samo onim snagama, koje se trude da uzajamno iscrpe i hrišćane i muslimane, onim snagama, koje teže svom sopstvenom cilju i nisu vezane za religiozni izbor. Zato čovečanstvo može i mora izbeći sukob civilizacija i za to postoji jedan jedini način: organizacija sveta na principima koji odgovaraju kulturnim i istorijskim tradicijama i nacionalnim očekivanjima svih naroda, koji će im obezbediti istinsku jednakost u razvoju i prosperitetu. Suština novog sudbonosnog izazova svetskoj zajednici je u tome, što sada više nije moguća takva organizacija sveta koja se bazira na dominaciji jedne ideologije, jednog vrednosnog sistema, na štetu svih ostalih. Jer udarac, koji je bio usmeren 11. septembra protiv liberalnog sistema vrednosti, koji se sada nameće kao univerzalni civilizacijski model, taj udarac je inače podrazumevao neophodnost zamene ovog sistema drugim ideološkim monopolom koji pretenduje da nametne svoje viđenje puteva razvoja svetske zajednice. Danas ne bi trebalo da imamo ikakvih sumnji: svet, ukoliko želi da preživi, mora da se organizuje na takav način da svaki od postojećih civilizacijskih modela (i hrišćanstvo i islam i judaizam, i zapadni liberalizam, i druge tradicije) stekne u njemu svoje zakonsko i poštovano mesto. „Jedino dosledna i delotvorna odanost ideji mnogopolarnog sveta” – smatra Njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit smolenski i kaliningradski Kiril, imajući u vidu ne centre političke vlasti, nego civilizacijske modele – „sposobna je, ukoliko ne svesti na nulu, onda zasigurno naglo smanjiti razmere opasnosti od međunarodnog terorizma”.

Dana 20. septembra ove godine Međureligiozni savet Rusije dao je specijalnu izjavu povodom terorističkih napada u SAD, u kojoj se, između ostalog, kaže: „Nijedna tradicionalna religija ne dopušta takve zločine bez obzira na njihovu motivaciju. Naše religiozne zajednice osuđuju teroristički napad u Americi na isti način kao što su osudili miniranje stambenih zgrada po ruskim gradovima, kidnapovanja i ubistva ljudi u Čečeniji, rušenje hrišćanskih hramova i muslimanskih džamija na Balkanu, sknavljenje sinagoga u Rusiji...”.

Znamo da su svi hrišćani pozvani da budu sinovi mira (Lk. 10. 6). Sledbenici različitih veroispovesti mogu i moraju da se zajedno suprotstave političkim i socijalnim razmiricama, radikalnom nacionalizmu, iskorišćavanju religioznih osećaja za eskalaciju sukoba. U 21. veku zbunjenost i nemir su se proširili među mnogim narodima na kugli zemaljskoj nezavisno od njihovog kulturnog i materijalnog stanja. Potreba za sjedinjenjem pravičnosti i milosrđa, mira i istine, postala je globalni problem. Religiozni lideri su u mogućnosti da pomognu rešavanju spora među stranama u zavadi. Neprijatelji, po pravilu, imaju različita shvatanja o načinima postizanja mira i pravičnog poretka, isto kao i shvatanja o idealnoj organizaciji sveta.

Njegova svetost patrijarh moskovski i sve Rusije Aleksije II boravio je na Balkanu više puta. Uglavnom su njegovi dolasci bili vezani za mirovnu misiju crkve, koja je neodvojivi deo crkvenog služenja. U maju 1994. godine, usred oružanih sukoba, patrijarh Aleksije je posetio Bosnu. Tada je sa Njegovom svetošću patrijarhom srpskim Pavlom i poglavarom hrvatskih katolika kardinalom Franjom Kuharićem bila potpisana zajednička „Sarajevska deklaracija”, koja sadrži apel da se uradi sve moguće, da bi se što pre obustavio sukob. Pet godina kasnije, u aprilu 1999. godine, na pomučene bombardovanjem NATO snaga Vaskršnje dane, Najsvetiji patrijarsi moskovski i srpski služili su Liturgiju u nastradalom od eksplozija Beogradu.

U sadašnjosti, kada se formiraju svetski i evropski standardi, uz brzi napredak globalističkih procesa, nama je veoma bitno da se čuje glas onih naroda, koji su u duhovnom i kulturnom pogledu vaspitavani u pravoslavnoj tradiciji.

Njegova svetost patrijarh Aleksije često nas upozorava na pogrešno shvatanje bitisanja crkve kao jedne od ovozemaljskih ljudskih zajednica, podložne promenama. Jer u tom slučaju gubi se suština – razumevanje njene prirode u kojoj se kroz ono što je prolazno otkriva ono što je večno. Crkva kao duhovni oslonac društva treba da ga preobražava, a ne da igra kako sviraju moda i klimava ljudska ostrašćenost. Po evanđelskim rečima: „Isus Hristos je isti juče i danas i u vijekove” (Jevr. 13. 8).

Istovremeno crkva je povezana sa istorijskom realnošću. Danas, kada se milioni ljudi nalaze u teškoćama koje su prouzrokovane političkom i ekonomskom nestabilnošću, pred crkvom se pojavljuje vrlo odgovoran zadatak: zaštititi čoveka od bujice laži i licemerja, pravilno oceniti postupke onih koji nasrću na naše svetinje, i otkriti pred našim savremenikima neprocenljivu riznicu pravoslavne duhovne kulture. Sindrom potrošača, ekološka kriza, opasnost od raspada ličnosnog integriteta – samo je nepotpuna lista problema s kojima se svet suočio na prelomu dvaju milenijuma. Na sva ova pitanja treba dati pouzdan, razumljiv, iskren odgovor koji je formulisan u kategorijama savremene kulture.

Oslanjajući se na pravoslavno shvatanje položaja Ruske pravoslavne crkve u pluralističkom sekularnom društvu i bazirajući se na normama Svetog pisma i Predanja, avgusta 2000. godine, Jubilarni arhijerejski sabor Ruske pravoslavne crkve usvojio je Osnove socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve. U ovom zvaničnom dokumentu izložene su osnovne postavke njenog učenja o odnosu između crkve i države, kao i o nizu drugih problema, značajnih za savremeno društvo. Dokument, takođe, odražava zvanični stav Moskovske patrijaršije u sferi uzajamnih odnosa crkve s državom i svetovnim društvom. Ovo je dugoročni program društvenog služenja Ruske pravoslavne crkve. Bez obzira na to da li neko u svetovnom društvu želi da učenje crkve potpuno zadovoljava privremene interese ovoga sveta, ovaj dokument se neće menjati. Ali na osnovu ovog dokumenta mogu biti napisane detaljnije razrade pojedinačnih tema, kao i specijalne preporuke, koje su prihvatljive za različite zemlje.

Važno je da shvatimo: crkva ne nastupa protiv tolerantnosti prema inoveriju i raznolikosti kulturnih oblika, ali je crkva odlučno protiv predstava o takvoj tolerantnosti, koja je, tobože, nespojiva s idejom očuvanja kanonskog prostora i s ciljem ojačanja nacionalnih kultura. Zato svi moramo da poštujemo izbor ljudi i naroda, uključujući i onaj izbor koji ispoveda postojanje apsolutne i jedinstvene istine, postojanje vrednosti, koju mnogi ljudi stavljaju iznad vrednosti svog ovozemaljskog bitisanja. Zato, garancija slobodnog izbora, uz težnju ka razumevanju drugih kultura, religija i ubeđenja, zasigurno će sprečiti sukob civilizacija.

Na kraju želeo bih da pozdravim sve učesnike današnjeg Okruglog stola i da im poželim uspešan rad. S nadom da će ovaj skup poslužiti proširenju religioznih veza u jugoistočnoj Evropi i unapređivanju odnosa između naroda ovog područja u duhu uzajamnog poštovanja, Ruska pravoslavna crkva je, sa svoje strane, spremna da i nadalje, uz koordinaciju sa Srpskom pravoslavnom crkvom, aktivno učestvuje u procesu uspostavljanja trajnog mira i pravičnosti na Balkanu.

RELIGIJA IZMEĐU REGIONALNOG I UNIVERZALNOG IDENTITETA

Problem identiteta uvek je imao posebnu težinu u razdobljima individualnih i društvenih kriza, u prelaznom vremenu koje obeležava smanjivanje važnosti starih formi i prelazak u nove koje plaše i izazivaju otpor kod većine pripadnika zajednice u tranziciji. U tihim razdobljima proces formiranja identiteta prolazi nezapaženo. Sa margina dolazi u prvi plan onda kada je ostao sam, na dnu preživljavanja ili na samom početku diferencijacije od drugog. Verski identitet zapravo je temelj odvajanja, posebno onda kada je udružen sa etničkm slojem identiteta. Naravno, "sveto mesto", teritorija koja povezuje pripadnike određenog etniciteta i verovanja pojačava potrebu za granicama i distancom od drugog. Diferencijacija grupa jednih od drugih isto je tako značajna kao i njihova integracija u svetske procese razvoja. Tako postoje dva nivoa govora o verskom identitetu. Jedan nivo je razumevanje razlika između verskih zajednica putem upoznavanja njihovih verovanja, obreda, simbola i utvrđivanje granica njihove rasprostranjenosti i razumevanje odnosa sa drugim verskim zajednicama. Drugi nivo govora jeste prevazilaženje razlika u procesu integracije i traganje za univerzalnim vrednostima sveta u celini.

Kada govorimo o bezbrojnim formama izražavanja verovanja i različitim lokalitetima na kojima možemo naići na različite varijacije unutar jednog verovanja, više pažnje obraćamo na razlike koje znače granice. Međutim, ako hoćemo da potražimo sličnosti između svih oblika ljudskog izražavanja ličnih verovanja, onda smo na putu ujedinjenja sveta. To svetsko zajedništvo koje se povezuje putem verskih učenja i upražnjavanja obreda možemo prepoznati u rečima: »vaseljenska«, »katolička« ili »globalna misija«. Iza svake od njih stoji tradicija koja na različite načine širi svoj pogled na svet. Pravoslavlje, katolicizam i protestantizam, samo su drugom terminologijom nazivali ono što je predstavljalo sveobuhvatni odnos prema svetlu. Mogućnosti za integraciju postoje: na nivou organizacije, putem dominacije i hijerarhijskog ustrojstva crkve; ujedinjene po principu slobodnog izbora vere i integracije putem ideje, učenja koje se u sociologiji naziva sektom (Veber, 1989); integracije koju omogućava kulturna ličnost svojim harizmatiskim sposobnostima; uspostavljanje duhovnog jedinstva zrelih vernika koji su svoje bogopoznanje stekli kroz religijsko iskustvo.

Sama religija, kao i društvo u celini, razapeta je između lokalnog i globalnog, partikularnog i univerzalnog. Ono o čemu možemo da razmišljamo i da tragamo za ispravnim razumevanjem jeste odnos između religije i društva, pokušaj povezivanja stepena razvijenosti jednog društva i tipa religijske svesti koji prethodi ili formira samo društvo. Pitanje koje se ovde postavlja jeste da li je društvo određeno religijom ili društvo formira religiju primerenu stepenu vlastitog razvoja? Ako prihvatimo Veberov način razmišljanja o uticaju protestantske etike na razvoj kapitalističkog sistema, onda postavljamo pitanje o svim ostalim religijama i njihovom značenju za društveni razvoj određenih regiona. Naravno, za nas »ovde i sada« značajno je utvrditi koja je verska

---

* Filozofski fakultet u Novom Sadu

zajednica dominantna i u kakvom je odnosu sa ostalim verskim zajednicama. Da li su moguća prepoznavanja onih društava koja su određena religijskim verovanjima i zadržana u svom razvoju kao i društva koja su povedena religijskim idejama u svom načinu života?

Da li je religija išla ispred ili iza društvenih promena u procesima regionalizacije i globalizacije. Da li je bila oprezna i konzervativna, samo selektivna ili je pak vodila, usmeravala? Kakve nam poruke šalju svete knjige? U Starom zavetu čitamo o Avramu, koji je otac vere, da je bio pozvan da napusti svoje pleme, svoj narod i krene u Obećanu zemlju. Novozavetni komentar u Poslanici Jevrejima (11,8) naglašava značaj vere bez koje nije moguće ugoditi Bogu. Vera je išla ispred promena i bila njena zvezda vodilja. »Verom dođe Avram u zemlju obećanu, kao u tuđu, i u kolibama življaše s Isakom i s Jakovom, sunašljednicma obećanja toga. Jer čekaše grad koji ima temelje, kojemu je zidar i tvorac Bog.« Obećana zemlja imala je svoje ovozemaljske granice, bila je regionalno određena, ali samo kao slika univerzalne čovekove težnje ka »Novoj zemlji« i večnom životu.

U Novom zavetu, Apostol Pavle u Galatima poslanici (3,28) naglašava princip jednakosti pred Bogom: »Nema tu Jevrejina ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškoga roda ni ženskoga; jer ste vi svi jedno u Hristu Isusu.« Ukidanjem razlika, polnih, rasnih i nacionalnih, vrednosti partikularnih određenja prerastaju u univerzalne vrednosti. Spasenje sveta, prema tome, mora postati univerzalna kategorija koja se tiče svih ljudi podjednako, bez obzira na partikularne datosti, ali ga je nemoguće ostvariti bez lokalnog angažovanja, jer svet ne može da postoji bez sebe samog.

Maks Veber je varijablu diferencijacije vernika prepoznao u načinu ulaska u versku organizaciju pa možemo govoriti o dve vrste regionalizacije: prvo po principu teritorijalne date verske homogenosti u kojoj važnu ulogu ima kolektivno spasenje, nasledjena religija, »religija sudbine«, »zatečenost u veri« kao granica i odbrana od prozelitizma i drugi način po principu slobodnog i individualističkog izbora vere. O suprotstavljenosti ta dva principa svedoči vekovno stradanje jeretika i današnja kampanja protiv sekti. Međutim, sve više se insistira na uvažavanju oba ova principa i postizanju mira bez obzira na istinitost bilo kojeg od njih. Ovaj paradoks vere i slobode moguće je razrešiti hijerarhijski uspostavljanjem mira koji ne ugrožava. Cirkularno prerastanje jednog principa u drugi, zapravo je pravilo koje omogućava razvoj. Prva generacija vernika date religije već svoje potomke nastoji da organizuje po istom principu. Tako se regionalizacija u pitanjima religije odvija dominacijom zatečenosti u veri nad slobodom izbora i veća stabilnost postiže u društvu ako se ostvar fleksibilna komunikacija među njima.

Paradoksalnost govora o lokalnom i globalnom isto kao i partikularnom i univerzalnom identitetu i jeste u tome što jedan drugoga uslovljavaju a sve vreme se govori o međusobnoj isključivosti. Paradoks je u tome što tek ukorenjen može biti slobodan. Onaj ko ima svoj identitet siguran je u svojim granicama i može da ih prelazi jer su jasne i funkcionalne. Onaj ko je siguran u svom određenju, razvija se u pravcu nepoznatog i univerzalnog na temeljima datog. Odnos između vere i slobode na izgled paradoksalan ukazuje zapravo da samo slobodni mogu biti verni. Zato »nema nasilja u veri« ukazuje Kur'an časni. Zato tolerantost mogu da podnesu samo neinferiorni bilo koje vere, jer osećanje inferiornosti rađa netolerantnost ili podanički mentalitet. Ono o čemu pokušavam da razmišljam u ovom radu jeste dinamika odnosa polariteta u razvoju verskog identiteta koja je neizbežan proces na univerzalnom planu. Međutim,

svako od nas zadate forme živi na svoj poseban način odmeravajući meru vlastitog rasta.

Zatečeni smo procesom globalizacije, zahvaljujući posebno desetogodišnjom izolacijom od sveta i usredsređenošću na vlastite sukobe i sa nedovoljnom distancom da bismo mogli sa sigurnošću govoriti o procesu globalizacije. Čini se da je proces globalizacije uzeo maha na Zapadu i naišao na otpor na Istoku. Objašnjenje nalazimo u religiji. Religija kao energaetski potencijal društvenog razvoja, duhovni eros, ima snagu sjedinjavanja zajednice i pojedinca u kosmičkim razmerama vremena i prostora. Ona nije samo deo deklarativnog i dekorativnog identiteta, mada je to ono što dominira u sekularizovanom društvu. Ona je najdublji sloj identiteta koji spaja kolektivno nesvesno s paradoksalnom individualnom slobodom zasnovanom na obraćenju, a obraćenje ka Bogu jeste okretanje ka univerzalnim vrednostima kao što su život, ljubav, pravda, istina, dobrota.

A gde smo mi? Savremena kriza nije nas mimoišla, čak šta, kao da smo u samom njenom centru, kao da se ovde na prostorima bivših Jugoslavija sve prelomilo. Nesigurni u granice svoje zajednice, ime države, veru stanovništva, broj živih i preživelih posle desetogodišnje destrukcije i samodestrukcije, nesigurni u svoje vođe podeljeni građani zatvaraju se u paranoidnom strahu, u ksenofobiju i šovinizam. Kako se otisnuti u svet univarzalnih vrednosti, u globalizaciju sveta kada smo bez broda, sidra i kompasa. Ako je ideja vodilja moćnog sveta, ili naša, bila da nas integriše i razdvoji po šavovima razlika, onda su se šavovi rašivali tamo gde smo se razlikovali u verskom i nacionalnom određenju. Kada je proces razdvajanja priveden kraju, ukopavanja u vlastite rovove nastavilo se uvođenjem veronauke u školski sistem i to veronauke koja pripada dominantnoj religiji na bilo kom regionu naših razdvajanja. Tako se dogodilo i to da su većine postajale manjine, a manjine su postajale većinske na pojedinim prostorima. Šta se dogodilo sa manjinskim verama i verama manjina? Da li su samo versko nacionalne manjine postale briga onih koji su zagovarali demokratizaciju društva? Šta možemo reći o zajednicama koje su se formirale na principu izbora vere? Da li one imaju podjednaka prava kao oni koji su se zatekli u svojoj veri i naciji? Da li se vera može razvijati, proširivati pa čak i menjati? Ako je vera prijanjanje uz istinu i to obično apsolutnu istinu iskazanu u dogmatskom verskom sistemu, da li je moguće uopšte govoriti o vernosti i slobodi?

Paradoksalno je govoriti o vernosti i slobodi. Naime, svaka vera insistira na dogmi u koju se veruje, zabranjuje čitanje jeretičke literature, a one koji napuštaju makar i simbolički svoju zajednicu, proglašava za izdajnike i ako to može najstrože kažnjava. Da li nasilje u veri ima ikakve veze sa slobodom? Ko obezbeđuje slobodu? Da li se sloboda daje ili se možda osvaja? Kako doći do vlastite slobode? Da li su deklarisanana »ljudska prava« dovoljna da pojedinac može da bira? Imaju li narodi svoja prava? I koji narodi? I šta sve može da bude predmet izbora? Konačno, kolika je cena izbora i ko je spreman da je plati? Da li oni koji nemaju šta da izgube ili oni koji imaju sve? Smatram da bi kompletne i integrisane ličnosti bez slobode prestale da postoje, jer je ona sama suština njihovog bića. Zato su oni u stanju da preuzmu odgovornost za vlastiti izbor, jedni iz obilja i zrelosti, drugi iz krize koja je još jedna šansa za promenu i sazrevanje.

Paradoksalno je i to što nada raste pred očajanjem. Što više patnji i stradanja to jača nada. Što više strahova u svetu to više potrebe za govorom o nadi i ljubavi, s ciljem da strah bude prevaziđen. Apostol Pavle kaže u Poslanici Rimljanima 8,24: »Jer

se nadom spasavamo. A nad koji se vidi nije nad; jer kad ko vidi što, kako će mu se nadati?« A ako se, ipak, desi da neko želi da testira svoju veru, kao apostol Toma onda čitamo (Jevanđelje po Jovanu 20, 29): »Isus mu reče: pošto me vidje vjerovao si; blago onima koji ne vidješe i vjerovali.« To je poruka koja upućuje na moć duhovnih vrednosti. U Prvoj poslanici Jovanovoj (4,18) pronalazimo poruku o odnosu između ljubavi i straha: »U ljubavi nema straha, nego savršena ljubav izgoni strah napolje; jer strah ima muku. A ko se boji nije savršen u ljubavi.« Ipak, Hristove reči u Jevanđelju po Mateju 24,12. ukazuju da će u poslednje vreme ohladniti ljubav mnogih, a bezakonje i strah toliko će se umnožiti da će ljudi umirati od straha i čekanja onoga što dolazi na Zemlju. Ovakav odnos između idelnog i realnog u religijskim porukama ukazuje da je suština verskih poruka preneti u paradoksima koji se neprestano obraćaju čoveku na dva nivoa razumevanja.

Tačke oslonca imaju svoja uporišta u materijalnoj i duhovnoj sferi. Sigurnost koja proizilazi iz uporišta u zemlji, kući, prijateljima, često postaju faktor razočarenja i velikih gubitaka u ratnim viorima i nesigurnim vremenima. Duhovne vrednosti i duhovna sigurnost ostaju oslonac i onda kada čovek izgubi sve. Bog kao najveća vrednost i apstrakcija svega onoga što nismo mi, i isto Onaj koji obuhvata sve, koncentracija svemoći, mudrosti, dobrote nudi čoveku šansu, bez obzira na objektivnu istinitost čovekove vere, da opstane i iz sebe i sveta uzme samo ono što daje lakoću kretanja ka cilju koji jedino univerzalne vrednosti mogu da ponude trajno čoveku.

Taj potpuno zatvoren sistem poruka koje su dovoljne da čoveku obezbede komunikaciju između racionalnog i iracionalnog između kognitivnog i emotivnog možemo, primera radi, prepoznati u Bibliji i stihu Apostola Pavla (Rimljanima 8,28) koji kaže: »A znamo da onima koji ljube Boga sve ide na dobro.« Da bismo zatvorili krug odnosa dovoljno je da pogledamo još jednu poruku u Novom zavetu (Jovan 21, 14-17) »Ovo se već treći put javi Isus učenicima svojim pošto ustade iz mrtvih. A kad objedovaše, reče Isus Simonu Petru: Simone Jonin! Ljubiš li me većma nego ovi? Reče mu; da, Gospode! Ti znaš da te ljubim. Reče mu Isus: pasi jaganjce moje...« Dakle, opredmećivanje vere kroz dela čini veru istinitom. Praksa čovekoljublja je svoje motive, što kroz heteronomnu što kroz autonomnu moralnost, pronalazila pre svega u religijskim verovanjima.

Da li je i koliko je neko ono za što se predstavlja da jeste? Govor o identitetu možemo zasnivati na istosti pojedinca i zajednice kojoj pripada, ali i na različitosti jednog pojedinca od drugog ili jedne zajednice od drugih zajednica. Ko smo mi u socijalnom ogledalu značajnih pojedinaca? Kako su nas odredili, šta smo usvojili i kako se sada deklarišemo. Slojevitost identeta ima kumulativno dejstvo i paradoksalnu istost koja se stalno menja.

Faze identifikacije sa značajnim drugim završavaju se periodima snažnog otpora prema onima koji su nam bili bliski i isti u traženju razlika koje nas sve više udaljavaju i omogućavaju individualizaciju. Proces odvajanja dolazi posle uspešnog sazrevanja u zajedništvu i akumulaciji istog. Susret različitih omogućava razdvajanje pa je mesto susreta i bogatstvo u isto vreme i mesto jakih sukoba i podela. Najbolji primer za to su odnosi između muškarca i žene, koji u svom načinu postojanja pronalaze svoje istosti i svoje razlike. Kao biološka datost muško i žensko se u komplementarnom odnosu sve više biraju iz slobode vlastitog bića. Čak i sama polnost podeljena na muško i žensko gubi svoju apsolutnu podeljenost u teorijama koje naglašavaju dve prirode koje se u svakom pojedincu nalaze u različitoj meri koja daje

posebnost svakoj ličnosti čak i u toj biološkoj datosti. Međutim, religije sveta daju sloj identiteta koji je društveno određen nivoom simboličke komunikacije koja znači život na duhovnom planu. Zato su sve religije sveta u funkciji života kao najveće vrednosti te je odnos između muškarca i žene strogo definisan i jasan isto kao i odnos prema drugom čoveku, što podrazumeva kontrolu i usmeravanje seksualnog i agresivnog nagona. I u svim ostalim slojevima identiteta možemo očitavati religijski sloj, on prožima celokupnu ličnost i zato je sveobuhvatan, bazičan, integrativan.

Određenje pojedinca i njegov identitet počinje davanjem imena. Naravno da je bitno ko ima moć da daje ime i da li tim imenom otkriva ili skriva svoj/tuđi identitet. Da li se u njemu nalazi nada za budućnost ili se imenom odaje čast prošlosti. U imenu možemo prepoznati stavove prema svom verskom pripadanju i stavove društva u kome pojedinac živi preko potrebe da se ono javno deklarise ili da se sakrije. Odnos prema globalnom i lokalnom može se prepoznati čak i u tendenciji davanja imena deci koja imaju verska obeležja lokalne zajednice ili se imenom već ulazi u svet globalnog društva, davanje imena koja imaju univerzalno značenje i nisu odlika pripadnosti lokalnom. Ako se pitamo za motive i osećanja koja pokreću ljude da se opredeljuju za jedno ili drugo, možemo doći na područje pomodarstva, trenutnih simpatija, želje da se lakše uklopi u svetske trendove pa sve do strahova za vlastiti opstanak i promena imene u ratnim uslovima.

Odnosi suprotstavljenih snaga nikada nisu sasvim dovršeni i statični. Bez obzira na ishode sukoba latentno čekanje ima moć izbijanja novog sukoba. Nema večne garancije nikome da će biti moćan. Da li je isti slučaj i sa procesom globalizacije? Reč *glob* (fr) znači zemaljska kugla, globus a *global* celokupnost, sveukupnost, sumarnost, opšti, planetarni, svetski, dok *globalizacija* predstavlja proces širenja nekih poduhvata na ceo svet. Kada se apsolutizuje moć i koncentriše u jednom izvoru onda ovozemaljsko postaje apsolutno i preuzima funkciju verskog te smo opet na tragu totalitarnog u kome konkurentne alterative više neće imati nikakve šanse. Da li je religija u tom procesu globalizacije predvodnik ili njen pratilac? Koja religija stoji iza procesa globalizacije i koje su njene namere i kakve efekte možemo očekivati?

Nikada više ne možemo se sakriti iza bilo kojih vrata, jer nas je savremena tehnologija razotkrila i povezala. Bežeći od nedostatka prostora za zatvaranje i skrivanje, od intimnosti i različitosti, čovek iz savremenog sveta može tražiti krivca u nauci i tehnologiji. Budućnost uvek plaši i sve više plaši sve veći broj ljudi jer su se iscrpili resursi naših nada osvajanjem istina koje su bile ispred nas.

Izgleda da smo na tragu još jednog paradoksa koji je u činjenici da više nema univerzalnih haljina, u tom »globalnom selu«, nema više velikih priča i ideologija. Globalizacija nas ostavlja u vlastitom ruhu različitosti, a ta politika uvlači nas u kaos koji plaši, jer se ukida istina i hijerarhija i aktivnost pr. prozelitizam, »propovedanje jevanđelja svim narodima« kao simbolička potvrda solidarnosti grupi. Naizgled sloboda i tolerancija koju svi priželjkujemo da bismo se ispoljili u kreativnosti i lepoti. Ipak, u kolektivnom nesvesnom prepoznavamo strah da Askina igra ima svog posmatrača i tragičan kraj. Sloboda individualizma plaši kolektivni mentalitet. Nedostatak vizije kuda čovečanstvo ide. Vizije proroka i sociološka futurologija ne ulivaju previše optimizma. Poruke za budućnost u svetskim religijama bile su usmerene ka Mesiji čija je funkcija spasenje sveta. Konstrukcija željene budućnosti dovoljna je kao vodilja savremene aktivnosti. Poruke su uvek imale dvostruku mogućnost tumačenja.

»A kad se navrší vreme, posla Bog sina svojega jedinorodnoga, koji je rođen od žene i pokoren zakonu.« (Galatima 4,4) Konkretizacija apstrakcije i ograničavanje apsoluta! Tako verski identitet ima svoje dve dimenzije, univerzalnu i partikularnu. Najveća hrišćanska zapovest, sjedinjava Dekalog u dva odnosa: odnos čoveka prema Bogu i međusobni odnos recipročne ljubavi. Bez povezivanja sa drugim u trojedinstvu ja ti i on čovek je izgubljeni pojedinac, jedinka koja tone u nerazvijanje ličnosti koje je moguće jedino u odnosu sa ti sa sebi ravnim drugim u čijim se očima ogleda i razvija. Međutim, njih dvoje osećaju potrebu za dimenzijom trećeg koji omogućava zajenicu. Ona je večna ako ima kosmičku dimenziju i to u dobru.

Drama odnosa Ja-Ti ima svoja dva pola na kojima se akumulira pozitivni i negativni potencijal. Početak dobrih odnosa krije se u sampoštovanju. Ako čovek učini sebe dostojnim poštovanja prihvatanjem sebe takvog kakav jeste, stvara pozitivnu sliku o sebi koja može biti vodič u realnosti. Ipak, internalizovani »drugi« su inicijator formiranja slike o sebi. I tako se nalazimo u začaranom krugu zavisnosti. Religijski paradoks odnosa dobra i zla nalazi se u porukama Božije ljubavi: »Ljubim te ljubavlju večnom, zato ti jednako činim milost.« (Jeremija 31,3). Milost pravednog Boga?

Sve svetske religije imaju univerzalne poruke i na simbolički način pomažu čoveku da se integriše ne samo u svoj lokalni milje, već i u zajednicu svih ljudi i Boga ili bogova, u zajednicu koja predstavlja red u odnosu na kaos. Međutim, često se događa da univerzalne vrednosti pojedinih svetskih religija ostanu zarobljene u nekom partikularnom interesu.

Istorija je prepuna primera sukoba i smenjivanja moći i nemoći. Preovladavanje jednog principa koji je vodio u inferiorni položaj drugi, latentno čeka i akumulira snagu za vraćanje na istorijsku scenu. Nezavisno od dobre sposobnosti procenjivanja vlastite snage za pobedu, izaziva se sukob. Posmatrano na globalnom planu, regionalni identiteti uvek će biti u manjini u odnosu na globalni, a samim tim imaće osećanje ugroženosti što može izazvati međusobne konflikte i otpor prema globalizaciji. »Mali rog« u proročanstvu koje je napisao prorok Danilo (7,8), porastao je i prerastao ostale rogove, što simboličkim jezikom ukazuje da to nije strah pred globalizacijom koja znači povezivanje ljudske zajednice, već strah pred kolonizacijom sveta pod zastavom nabujale moći jednog jezika, jedne kulture, vojno-političke religiozne sile koja je jedina dobitnik pred mnoštvom malih gubitnika ne samo svog identiteta već i trke u razvoju. Konstruisano »vreme mira« koje treba da zavlada u svetu, spušta sve zastave i koplja u nivo istosti koja znači estetski doživljaj različitosti, a ne vrednosni i hijerarhijski odnos. Lepota ima drugu dmenziju od istine i moći, ona je data i neuporediva. Nema više oko čega da se bori. Možda se vizija budćnosti može svesti na nadu da će »lepota spasiti ovaj svet«.

Da li nas vodi prošlost ili budućnost? Da li možemo odvojiti jedno od drugog. Zapravo, mi postojimo zahvaljujući prošlosti i krećemo se zahvaljujući odnosu prema budućnosti. Za kretanje, za razvoj, za život u celini, potrebno je da postoje makar dve tačke koje nas određuju. Jedna je neminovna, to je prošlost, to je naše poreklo, mesto i vreme rođenja, teritorija, i sve ono što se može povući na liniji naše datosti bez naše volje, pristanka i izbora. Ugledati svet dovoljan je razlog postojanja potrage za orijentacijom. Ona je neophodna da bi se krenulo. Kolika je zasluga drugih za ukazivanje i privezivanje za neku od njih? Naravno, drugi nas određuju, kao i kontekst u kome se svi nalazimo. Tradicionalnost patrijarhalnih kultura kolektivno nas je činila sigurnim i statičnim i omogućavala razvoj bez prevelikih individualnih odgovornosti za

sudbinu svog kolektiviteta a kamoli sudbinu čovečanstva u celini. Međutim, da li smo to tražili podjednako svi ili ne, dogodilo se raslojavanje po individualnim stremljenjima za slobodom i istraživanjem.

Izgleda kao da se ceo čovekov život zasniva na paradoksima. U svim religijama možemo govoriti o spasenju. Konkretizacija ovog problema uvodi nas u paradoksalnost govora o spasenju verom ili spasenju delima. Vekovne borbe i pokušaji da se dobrim delima zadobije naklonost neba i ljudi i omogućiti spasenje, ukazuju na značaj dihotomija u normalnom razvoju pojedinca i društva. Integrisani znaju da se spasava delima onaj koji je ukorenjen u veri, jer suprotnosti koje se isključuju zažive u funkcionalnom jedinstvu mere i jedne i druge. Linija na kojoj se susreću je jedina realnost.

Ono što predstavlja kočnicu razvoja, kako pojedinca tako i društva, jeste zagušujući kolektivizam, zalepljenost istosti, umreženost koja ne dozvoljava razvoj zrelih ličnosti i odgovornosti ni istinske autonomne moralnosti. S druge strane, pretnja dolazi i od neodgovornih pojedinaca koji u haotičnom trenutku zagospodare svešću drugih, pa se s pravom javljaju otpori prema autoritarnosti bilo koje vrste isto kao i prema haotičnoj neobaveznosti.

Religija u svetu kakav jeste ima svoje značajno mesto koje je ponekad ispred a ponekad iza društvenih kretanja, pa zato možemo govoriti o religiji koja uslovljava i vodi društvo u pravcu vizija njenih proroka i verskih ličnosti, ili o religiji koja koči društveni razvoj zaustavljajući svoje vernike u sigurnosti isprobanih formi i proverenih vrednosti. I ne samo to, u svakoj religiji možemo pronaći te dve struje koje u međusobnom dijalogu odmeravaju snagu i proveravaju moć svake od njih. Posledice naravno prepoznajemo u svojoj svakodnevnici. Da bismo bili konstruktivni pripadnici svog lokaliteta, potrebno je učiniti fleksibilnim forme vlastite kulture za univerzalne vrednosti.

Literatura:

- Cvitković I. (2001) *Sociologija spoznaje*, DES - Sarajevo.
- Kubruć Z. (2000) Ethnic and religious changes in Yugoslavia in the last ten years, u: *Philosophy between Two Centuries*, Sofia: Institute for Philosophical Research Bulgarian Academy of Sciences.
- Kuburic Z. (2000) About Dialogue and Religion Tolerance Possibilities, U: *Svetovnost, Demokracija, Malki narodi*, Sofia.
- Sveto pismo staroga i novoga zaveta*, Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo.
- Veber M. (1989) *Protestantska etika i duh kapitalizma*, 2. izdanje, Veselin Masleša i Svjetlost Sarajevo.

ULOGATA NA PRAVOSLAVNATA CRKVA VO SOVREMENOTO PLURALISTIČKO OPŠTESTVO I PLURALISTIČKA DRŽAVA

Aktuelnite nemiri i zadačata na crkvata vo gradenjetu na mirot

Mirot kako najgolem nebesen dar na zemjata često e zagrozuvan.

Mesto ljubov i mir, denes na zemjava se slušuvaa nemiri i vojni. Nemajči bratska ljubov, među luđeto se vselila omrazata, kako i nacionalnata, rasnata, religioznata, klasnata, socijalnata i partiskata netrpelivost i neprijateljstvo. Toa ni nosi zlo i na vodi kon lošo. Zatoa nie preživuvame vremenja na vojni, golemi nemiri, sudiri i stradanija. Ginat luđe vo bezumstvata na vojnite i stradaat nevini duši zaradi nedorazbiranjata i otsustvoto na ljubovta među luđeto. Bez Boga nema ljubov i mir na zemjava, a čovečkiot život s# poveče ja gubi svojata vrednost.

Denešnive luđe kako da ne ja slušaa angelskata pesna koja bara mir na zemjava i dobra volja među luđeto.⁷² Ovaa svetoangelska pesna e moto vo životot na našiot makedonski bogoljubiv, bratoljubiv i miroljubiv pravoslaven narod.

Od mirot zavisi razvojt na opštествoto, naukata, tehnikata, kulturata, ekonomijata i sešptiot progres. Od mirot zavisi i duhovniot rastež na eden narod. Kon site dostignuvanja, i na duhoven i na materijalen plan, vodi edinstveni pat, a toa e patot na mirot. Alternativa nema!

Poslednive godini, pak, mirot se naoda vo seriozna zagrozenost. Toa sozdava dlaboka zagriženost.

Bez mirot na zemjava seto toa e neostvarljivo. Bez mir nema blagosostojba na zemjata, nitu za luđeto nitu za narodite. Mirot sozdava uslovi za međusebno sorabotuvanje i zbližuvanje na luđeto i narodite, kako i soznanie deka site luđe se deca Božji i braća i sestri pomeđu sebe, pa site vo svetot imaat zaednička zadača: Da živeat vo mir i da go slavat Boga!

Zatoa Gospod Isus Hristos rekol: „Blaženi se mirotvorcite, zašto tie će se narečat sinovi Božji!“⁷³

Ima li znak na nadež za razrešuvanje na nemirite i sudruvanjata? Može li da imame idnina so postabilen mir? Možeme li da gi otklonime pričinite koi bi poslužile za vozobnovuvanje na vooruženite eskalacii?

Za da se sluči toa treba da prestatat site konfrontacii i konflikti i da se prijde kon miroljubivo rešavanje na site prašanja.

Kaj nas, vo Makedonija, za žal, e izguben mirot, dragi prijateli, a kaj vas e stesnet. Nemirost gi branuva site naokolu i go očekuvaa denot na negovoto proširuvanje i prenesuvanje od edno na drugo mesto. Takvo iskustvo imame veče

---

* Protodakon Bogoslovskog fakulteta pri Makedonskata pravoslavna crkva Skopje.

⁷² Bibliskite tekstovi i nivnite citati se spored Biblijata na makedonski literaturni jazik: Sveto pismo na Stariot i Noviot zavet, Ljubljana 1991 godina, Luka 2,14.

⁷³ Matej 5,9.

videno. Taka beše so slučuvanjata pri selidbata na vooruženite sudiri, od edna vo druga, niz poranešnite jugoslovenski republiki – državi.

Etnocentričnite fanatički tendencii vo regionot pretstavuvaat opasnost i pričina za negovo nemirno živeenje. Toa go vlošuva harmoničното živeenje i odnesuvanje među različnite etnički i religiozni opštini i teritorii vo državite od ovoj region. Tie etnocentrični tendencii sozdadoa vooruženi sudiri vo Makedonija. Vakvite primeri, ako se širat kako rasplamten ogan, togaš takvite i nim slični ideologii možat da postanat opasnost i da bide razrušuvачi na poveće zemji vo regionov.

Zatoa, potrebno e da izgraduvame stav i kultura na počituvanje na pravata na luđeto vo zaednicata. Da se počituvaa i ovozmožuva sloboda na sovesta i vzaemno uvažuvanje.

Crkvata treba da pomogne vo sozdavanjeto na edno opštество od takov vid, kade što će bide vstanovena spravedlivosta.

Vo toa može da pomogne i vistinskoto razbiranje među luđeto, kako i gradenjeto pravilen odnos među Boga i čovekot i među čovekot i čovekot. Kon toa vodi i evangelskata hristijanska antropologija, kako i koncepcijata za opštite čovečki bratoljubivi odnesuvanja. Toa go izgradi i bibliskoto razbiranje na vlasta i nejzinata uloga za ostvaruvanje miren život na zemjavo.⁷⁴ Ovie raboti treba da se najdat i da se istaknat kako zaedničko i kaj trite monoteistički religii vo državite na Balkanskiot poluostrvo i vo jugoistočna Evropa: hristijanството, islamot i judeizmot.

Svetata pravoslavna crkva vo svoeto evangelsko učenje, među svoite osnovni zadači go stava i mirotvorството. Trudejći se da go zapazi „edinstvoto na duhot preku vrskite na mirot“, ⁷⁵ Crkvata Hristova postojano se moli i poželuva sekoj čovek da bide nositel na mirot, ta da bide ispolnet so ljubov i so dobra volja! Taa i vo svoeto bogosluženie i vo svoeto učenje i besedenje, postojano go pottiknuva mirot vo dušata kaj luđeto – kaj sekoj čovek podelno i kaj site luđe zaedno, a osobeno kaj blagočestiviot makedonski narod. Zatoa, našiot pobožen narod e miroljubiv i po svojot razum, i po svoite čuvstva, i po svojata volja, odnosno, toj go saka mirot so site svoi duševni sili. Takviot vernik će ima dobri plodovi vo site sferi na semejniot, opštествeniot i međunarodniot život.

Site luđe, pak, ne se vo Crkvata Hristova, no taa ja prostira svojata ljubov kon site, pa duri i kon grešnicite – za i tie da se popravat. Gospod Isus Hristos „ne dojde za da Mu služad, tuku dojde da posluži i da ja dade dušata Svoja za otkup na mnozina“. ⁷⁶ Taka i crkvata, ne živee za sebe, tuku za luđeto vo svetot. Taa go pregrnuva svetot so svojata ljubov, deluva vo nego i pravi s# što e možno za negovo moralno očistuvanje i obnovuvanje.

So našeto deluvanje vo zaštita na mirot, nie go izvršuvame Božjiot povik kon nas da bideme mirotvorci i da postaneme sinovi Božji. ⁷⁷

Na toj način ja ispolnuvame evangelskata zapoved za ljubov kon bližnite, kako što rekol Gospod Isus Hristos: „Ovaa zapoved vi ja davam: „Da se ljubite eden so drug““. ⁷⁸

⁷⁴ Rim 13, 1-10; Tit 3,1; 1. Tim. 1,5; Gal. 5,14; Izrek. 8,15.

⁷⁵ Efes 4,3.

⁷⁶ Matej 20, 28.

⁷⁷ Matej 5,9.

⁷⁸ Jovan 15,17.

Naš bližen, pak, e sekoj čovek. Toa najdobro go pretstavil Gospod Isus Hristos preku evangelskata parabola za milostiviot Samarjanin.⁷⁹

Evangelieto i crkovnoto učenje za mirot i zaedničkoto živeenje

Pri Hristovoto rađanje, od neboto se slušala angelskata pesna: „Slava na Boga vo visinite, a na zemjata mir i među luđeto dobra volja!“⁸⁰

Mnogu e značajna pojavata na Bogomladenecot vo svetot, zašto so rađanjeto na Sinot Božji „ni se javi Spasitel, Koj e Gospod Isus Hristos“.⁸¹ Bog se javi vo telo.⁸² Hristos dojde na zemjava za da go spasi čoveštvo, da go proslavi Boga na visinite, da ni dade mir na zemjava, a među luđeto da sozdade razbiranje i bratska ljubov.

So toa, Bog na zemjava sozdade uslovi za izgrađuvanje na sovršen i svet mir.⁸³ On n# upatuvu „po patot na mirot“⁸⁴ i n# povikuvu da imame mir među nas i da bideme vo mir so nego.⁸⁵ Toa e mir proniknat so iskrenost, sloboda, pravda i sigurnost kade što e odsutna sekakva izmama i nedoverba. Međutoa svetot ne go primi Spasitelot ednodušno, i ne ja razbra Negovata božestvena misija, tuku prodolži i ponatamu da odi po patištata na dlaboki iskušeniya, koi vodea kon krizni i strašni vremenja.

Učenjeto na crkvata e vtemeleno slovoto Božjo, vrz Evangelieto, koešto e učenje za ljubovta. Ljubovta, pak, se ostvaruva preku ispolnuvanjeto na Božjite zapovedi. Čovekot koga će se pridržuva kon niv i koga će gi vploti vo svojot sekojdneven život, togaš za nego veće nastapilo carstvoto Božjo vo nego.⁸⁶ Vo takviot e mirot i pravdata, odnosno, kako što rekol Gospod Isus Hristos: „carstvoto na Boga i negovata pravda“⁸⁷ i vo nego nema nepravda. Spored toj primer treba da se izgrađuva i čovečkoto živeenje na site luđe na zemjava. Preku zaedničkoto živeenje se ostvaruva carstvoto Božjo na zemjava kako ostvareno čovekoljubie vo mir i pravda.

Rabotejci za ostvaruvanje na carstvoto Božjo, crkvata jasno gi naglasuva Hristovite evangelski zborovi so koi e ukažano deka „carstvoto Božjo e vo nas vnatre“.⁸⁸ A sveti apostol Pavle, pak, go definira carstvoto Božjo i veli deka toa e „pravda i mir i radost vo Svetiot Duh“, a ne „jadenje ili pienje“.⁸⁹ Zatoa, crkvata se zalaga za sozdavanje ovozemni uslovi za „carstvoto na pravdata mirot i radosta“, što pretstavuva realiziranje na carstvoto Božjo vnatre vo nas. Na toj način, najočigledno prodolžuva Hristovoto delo vo crkvata, kojašto on ja osnoval i e nejzina glava, a taa e teloto. Taa go podgotvuva čovekot za carstvoto Božjo, a toa carstvo go otkriva i ostvaruva i na zemjava, preku tainstveno – blagosloveniot život na luđeto.

---

⁷⁹ Luka 10, 25–37.

⁸⁰ Luka 2,14.

⁸¹ Luka 2,11; sporedi: Matej 1,21; Jov. 4,14.

⁸² 1. Tim. 3,16; sporedi: Filip. 2,5–7.

⁸³ 2. Tim. 2,22.

⁸⁴ Luka 1,79.

⁸⁵ Isa. 27,5.

⁸⁶ Luka 17,21.

⁸⁷ Matej 6,33.

⁸⁸ Luka 17,21.

⁸⁹ Rim. 14,17.

Makedonskata pravoslavna crkva I nejzinata nebesna i zemna uloga

Za da ima mir na zemjava, treba da ima „dobra volja među luđeto“, oti luđeto so loša volja go narušuvaaat mirot. Tie luđe se slugi na lošiot duh, protivnici na mirot i na dobriot život na čovekot. Za da postane čovekot dobar, mora da se otkaže od zlovolieto, pa da ima dobra volja i oblagorodena duša. Toa go dava verata, božestvenoto učenje i moralnosta. Na toa n# uči i našata makedonska narodna tradicija i prekrasnite crkovni i narodni običaji.

Pravoslavniot Makedonec sekogaš toa go posakuval i spored ovie zborovi postapuvaa duri do krajno sebežrtvuvanje. Celiot svoj imot i svojot život go daval samo da sozdade mir vo svojot dom i vo svojata rodna grutka – Makedonija. Toa sekoj go čuvstvuuva ušte pri prvata sredba so makedonskiot čovek i makedonskata bogoljubiva, bratoljubiva i miroljubiva duša. Negovata molitva e prostosrdečna i vo nea se iskažuuva želba za mir i Božji blagoslov.

Našiot makedonski narod, vo svoeto istorisko postoenje bil sekogaš hranet i napojuvan, od nebesnata i evangelskata poraka. Vo toj duh naodaal sili, da gi pobeđuua site osvojuvači i prisvojuvači. Kon taa cel bil voden od svetlinata na vitlemskata zvezda i hristijanskata nesebična i seopfatna ljubov.⁹⁰ So krotost i smirenje gi prifaćaal svetovnite iskušeniija, bidejći znael i veruval vo Božjata pravda deka vremeto na tiranijata će pomine i deka će nadvladee svetlinata na slobodata i pravdata.

Duri i denes, koga imame makedonska crkva i suverena država, nie ne sme celosno oslobodenii od napadite nasoeeni kon obezvrednuvanje na dostoinstvoto na našiot narod. Za žal, s# ušte se posega po našata crkovna i nacionalna samostojnost! Nie nikogaš nema da otstapime od našata sveta pravoslavna vera, i zatoa, ne treba toa da n# zagrižuuva mnogu, bidejći za naši patevoditeli gi imame: svetite Kiril i Metodij, Kliment i Naum, bezbrojnite makedonski maćenici, isposnici i borci za duhovna, crkovna i nacionalna sloboda i pravda.

Primerot na našite svetii i narodni borci so nivnata vera, nadež i požrtvuvanost e naš patokaz kon pravilnoto razrešuvanje na site naši sovremeni problemi i teškotii. Samo obedineta okolu Hrista Spasitelot, koj dojde na zemjava za da ja napravi predvorje na neboto, možeme da se oslobodime od pekolut na omrazata, lagata, klevetata, nepravdata i nasilstvoto. Vo sprotivno, Evangelieto veli: „koj odi po mrak, ne znae kade odi“.⁹¹

Jas so trepet će govoram od imeto na Makedonskata pravoslavna crkva i miroljubiviot makedonski narod. Nie, i kako narod i kako crkva, ispolnuvaji ja i poslednata zapoved od Dekalogot-nikogaš po tuđo ne sme posegnale;⁹² nikomu ništo ne sme zemale, nitu tuđo zavzemale; ne sme ograbile, nitu progonile; ne sme osvojuvale, nitu porobuvale; ne sme ugnetuvala, nitu izmaćuvale; ne sme obesćestuvale, nitu oskvernuvale. Nam, pak, seto toa ni go pravele: i n# porobuvale, i n# osvojuvale, i ograbuvale, i ugnetuvala, i odroduvale, oskvernuvale, obesćestuvale, izmaćuvale – na kolci nadenuvale, besele i palele, ta i koga sme sakale da kreneme glas i da pobarame dostoinstveno da živeeme i da ja odbranime pravdata i česta, duri i togaš n# obvinuvala! Ne možam da se vozdržam, a da ne gi spomnam našite borci za odbrana

---

⁹⁰ 1. Kor. 13,1–8.

⁹¹ Jovan 12,35; sporedi: Jovan 8,12.

⁹² 2. Moj. 20,17; 5. Moj. 5,21.

na slobodata, pravata i dostoinstvoto na makedonskiot narod i negovata Tatkovina – Makedonija. Tie se mnogubrojni niz site bitki i vostanija, s# do poslednava, najnova odbrana na svoite rodni ogništa i svetišta. Vo ovogodišnite vooruženi sudiri so albanskite teroristički bandi zaginaa 73-jca braniteli na mirot i slobodata vo Makedonija i na stabilnosta vo celiot region. Nim i na site porano zaginati im oddavame čest i priznanie. Za niv možeme da rečeme so bibliskite zborovi od mudrosta na Isusa Sinot Sirahov: „Mnogu slavni dni Gospod objavi preku niv... Tie se prvincite... i maži po svojata sila pročueni“.⁹³ Tie bea podgotveni da odat vo odbrana pred Boga i pravdata, za odbrana na pravoslavната vera i na svojata Tatkovina Makedonija. Nie nemame zaginati vo okupatorski vojni i na tuđi teritorii tuku samo vo spravdlivo vojuvanje za odbrana na svoeto i vo svojata zemja. Odbranata, pak, znači sprečuvanje na zloto i baranje na Božjata pravda, kako što rekol i Gospod Isus Hristos: „No barajte go najnapred carstvoto na Boga i Negovata pravda“.⁹⁴ I Spasitelot, koga beše obvinuvan pred prvosveštenikot Ana, negoduval protiv nepravedното bienje. Vo Svetoto pismo, se veli: „Eden od slugite, koj stoeše blizu, Go udri Isusa po obraz i reče: „Taka li mu odgovaraš na Prvosveštenikot?“ Isus mu odgovori: „Ako rekov lošo, dokaži go, ako li, pak, dobro – zošto Me bieš?“⁹⁵

Našata sveta Makedonska pravoslavna crkva, niz vekovite, a i denes, go ostaruva svoeto spasitelno i patriotsko služenje – služenje na Boga i na svojot narod. Taa gi podgotvuva svoite vernici, svoite čeda – sinovi i ćerki, za carstvoto nebesno, a go blagoslovuva nivniot život i trud za dobroto i na svojata zemna Tatkovina. Toa go pravi vdahnovuvajći gi za mirotvorsko služenje. Iljadagodišната istorija na Makedonskata pravoslavna crkva, kako prodolžitelka na Ohridskata arhiepiskopija, polna e so vdahnoveni primeri od svoite čeda za služenje na bližnite i toa služenje do samopožrtvovanost.

Se razbira, vo taa smisla, nejzina dolžnost e da zastane vo odbrana na pravata na luđeto i so patriotsko čuvstvo da go brani državniot suverenitet i teritorijalniot integritet na Tatkovinata na svoite vernici i da go gai i neguva nivното edinstvo. Makedonskata pravoslavna crkva, bidejći vekovno srasnata so svojot narod, taa se griži za site dobra na narodot, kako i za negovoto edinstvo. Kako grižлива duhovna majka na makedonskiot pravoslaven narod i negova nacionalna crkva, vodi smetka za negovoto opstojuvanje i za negoviot verski, duhoven, kulturni i opštestven napredok. Se razbira, pritoa, mislejći na mirno zaedničko postoenje i deluvanje vo dobroto i na pretstavnice na narodite od različni etnički, religiozni, kulturni i ideološki pozicii, koi živeat vo Makedonija.

Kakva e ulogata na crkvata vo edno pluralističko opštestvo i pluralistička država, vo periodot na konflikti i sudiri?

Pravoslavната crkva e otvorena kon celiot svet i otvorena kon problemite na svetot. Nie treba da bideme vo tek so slučuvanjata na opštestvenite, naučnite, verskite i site opšti temi. Treba da se podgotvime za takov pristap. Crkvata Hristova go pregrnuva celiot svet so seta negova sodržina. Toa znači deka nema da prestaneme da

---

⁹³ Mudr. Sirah. 44, 2–3.

⁹⁴ Matej 6,33.

⁹⁵ Jovan 18, 22–23.

se grižime za site slučuvanja i da znaeme što se slučuva vo svetot. Isto taka, da ne ja zaboravime i evangelskata dimenzija na ljubovta, koja e vo osnova na crkvata.

Nie što sme utvrdeni vo verata, treba i denes da imame apostolska misija na mirot. Toa e misija što go pravi čovekot čovek. So nea ja vnesuvame nadežta, kojašto go pravi čovekot čovek na idninata, a i ljubovta kojašto mu dava sadržina.

Nikogaš da ne ja zaboravime bibliskata vistina deka „Bog e ljubov i deka onoj, koj prebiva vo ljubovta, prebiva vo Boga i Bog e vo nego“.⁹⁶ Toa e čudesното što nie treba da go prineseme vo svetot. Toa treba nie da go pravime.

Pravoslavnata crkva nema određen socijalno-politički sistem, no taa e sekogaš na stranata na pravdata i vistinata, bidejći taa e služitelka na Boga i na luđeto, a na Boga i na luđeto im se služi so duhot na mirot, na pravdata i na vistinata.

Zatoa, smetame deka vo edno pluralističko opštество i država. Crkvata može da go dade svojot glas i toj da bide uslišan, a vo polza i zaštita na ugnetenite, progonetite, ubivanite, zarobenite i onepravanite.

Taa postojano treba da gi bara i pronaoda novite efektivni formi za uspešno služenje na Boga i za ostvaruvanje na ljubovta i mirot među luđeto.

Crkvata e dolžna da go krene glasot protiv socijalното i ekonomskoto zlo, kako i protiv nespravedlivosta i uzurpacijata.

Taa može i treba da ja pobara socijalnata pravda vo opštествoto.

Crkvata postojano, energično zastanuva protiv zloto na drogata, nemoralot i korupcijata.

Crkvata treba da ja razgleda svojata zadača za dejstvuvanje vo polza na sozdavanje vzaemni razbiranja i doverba među luđeto vo pluralističkoto opštество i država.

Treba jasno da go deklarira svojot stav protiv narušuvanjeto na mirot i odstranuvanjeto na faktorite za destabilizacija i konfrontacija.

Rešitelno da gi osuđuvame podgrevačite na nemiri i vojni – „onie što go mrzatat mirot“.⁹⁷

Taa e traen neprijatelj na vojnata i krvoprolevanjata. A cvrsto e ubedena deka bezopasnosta i bezbednosta za luđeto ne može da se postigne so oružje, tuku so mir.

Vo vreme na vojna, pak, crkvata treba da se moli i da bara da prestane vojnata. Molitvenite prozbi pred Boga se naši baranja za ostvaruvanje na pravdata i vistinata, a Gospod Bog da mu dade pobeda na pravdoljubivoto i „hristoljubivoto voinstvo“, za da bide silno vo odbranata (silnomu vo branah). Odbranata od zloto i baranjeto na pravdata e Hristova i evangelska poraka, bidejći i Gospod Isus Hristos, koga slugata na prvosveštenikot go udril so šlakanica po obraz, ja pobaral pravdata.⁹⁸

Isto taka, crkvata ima pravo da projavi griža i energično da se založi za vraćanje na progonetite raseleni lica vo svoje domovi.

Osobeno pravo e na crkvata da bara zaštita za site svoi svetilišta: crkvi, manastiri i nivni pridružni objekti, nekropoli, grobnici, grobovi, spomenici i drugi sveti mesta, ta tie da ne se obesvetuvaat, oskvernuvaat i rušat.

---

⁹⁶ 1. Jov. 4,16.

⁹⁷ Psal.119,6.

⁹⁸ Jovan 18,22–23.

Hristijaninot vo služba na mirot

Bog, od ljubov kon luđeto i za da go izmiri čovekot, se vopliti i dojde vo čovečko telo na zemjava. Ovaa Božja solidarnost e silna pouka za nas i za našata čovečko-čovečka i čovečko-božja solidarnost. Gospod Isus Hristos potoa, preku svojata žrtva go privel čoveštvo kon spasenie. Dolžni sme i nie našata solidarnost da ja pretstavuvame vo toj duh: vo opštenje, vo polnota i vo ljubov.

Pottiknuvani od blagodat na Svetiot Duh, da bideme vistinoljubivi, pravdoljubivi i dobrodetelni. Na toj način možeme da im se protivstavime na sovremenite iskušenija i nemiri. Zatoa, denes, sekoj građanin e dolžen ne samo da propoveda i da go saka mirot, tuku i da se moli i da mirotvori; a da bide mirotvorec, znači da mu služi na mirot.

Najprvo da razmisluvame i da pridonesuvame mirot da zavladee među site narodi, među site državi i site luđe. Da razmisluvame i za toa, kolku gi ispolnuvame Božjite zapovedi, kolku živeeme spored verata i kolku sme graditeli na mirot i dali sme luđe so dobra volja.

Za luđeto nema pogolemo bogatstvo od mirot i nema pogolema blagosostojba od živeenieto vo mir. Čovekot e vo sostojba da gi nadmine site teškotii, site ekonomski krizi i site drugi problemi vo životot, no – samo vo mir.

Sećavanieto na žrtvite od nemirite, pak, n# tera da gi sogledame posledicite i da se zgrozime od voenite sudiri, pa da se zalagame, što porevnosno, za mir i stabilnost, i da projavuvame mirotvorstvo.

Ubeden sum deka i ovaa konferencija pretstavuva dobro delo za zakrepuvanje na stabilnosta, doverbata i gradenieto na vistinškiot, traen mir na Balkanot, vo Evropa i vo celiot svet.

Gospoda,

Nastanalo tretoto vreme i nema čekanje! Nam, možebi, vo ovie uslovi, ne ni se potrebni samo dobri zborovi i rezolucii, tuku koordinacija za posmeli i porešitelni dejstvovanja protiv sekojdnevnite nasilstva i narušuvanjata na mirot so terorizam i vooruženi napadi.

Zatoa, predlagam, od site nas – ovde prisutni, da se pobara prestanuvanje na zloto i govorot na oružjeto. Toa da se pobara od onie, koišto javno se deklarirale kako opredeleni zlodejci.

I ušte, da ne se dopušta odredena podrška na istite od strana na verski lideri ili verski pretstavnici.

Najlošo e koga onie koišto deklarativno se zastapuvaat za mir i razoružuvanje, go narušuvaat mirot ili go dopuštaat nemiro.

Da gradime doverba, da se otvorame za razgovari i da iznaodame način za razrešuvanje na nedorazbiranjata i pričinite za sudiri i vojni.

Jas veruvam deka toa naskoro će se sluči, oti i Gospod rekol, ako imame vera kako sinapovo zrno i planini će premestuvame.⁹⁹

Koga nekoj patuva, nie se molime moreto da nema branovi, no branovite ili nevremeto će dojde, a najvažno e kako će go pomineme toa nevreme.

---

⁹⁹ Matej 17,20.

Nie ne gubime nadež i vera vo Boga, nitu vo luđeto so dobra volja. Sme imale nevreminja vo tekot na istorijata, i kako narod, i kako zemja, i kako crkva, no Gospod sekogaš n# imal vo svojata milost i pravda, i ni ispraćal potrebna pomoš i sili. Veruvame deka so negova zakrila pak će se raduvame na mirot i sigurnosta vo celata naša zemja, zašto Bog ednaš zasekogaš gi pobedi site nepravdi i zla i ja ovekoveči negovata pravda i sloboda.

Prinesuvame topli, bratski molitvi kon „Knezot na mirot“¹⁰⁰ i go molime da go blagoslovi seto čoveštvo so svojata nebesna ljubov, da ni dade vo svetot mir, pravda i radost, i da ni gi podari prekrasnite plodovi na Svetiot Duh.

Vam, pak, na site ovde prisutni, Vi upatuvam povik, kako čovek Makedonec, po primerot na bibliskiot nastan, koga pred apostol Pavle stoeše eden čovek Makedonec, koj go moleše i mu veleše: „Premini vo Makedonija i pomogni ni!“¹⁰¹

I vie, dragi prijateli i posvedoženi miroljupci i mirotvorci, preminete vo Makedonija i pomognete ni, a nie će vi bideme krajno blagodarni!

---

¹⁰⁰ Isa. 9,6

¹⁰¹ Dela 16,9.

RELIGIJA I SAVREMENI KONFLIKTI

Poslednjih decenija nekoliko uglednih teoretičara predviđalo je da će se regionalni i globalni konflikti pomeriti sa etničkog i nacionalnog, ka verskom i civilizacijskom polju. Ernest Gelner (Ernest Gellner) je smatrao da je kompleksni antagonizam između zapadnih civilizacija i islamskog fundamentalizma realna opasnost za novi globalni konflikt¹⁰². Noam Čomski (Noam Chomsky) se pribojava konflikta između istih aktera, ali uzroke ne nalazi u ideologizaciji i verskom fundamentalizmu, već u ekonomskom imperijalizmu Zapada i sve izraženijoj socijalnoj distanci između Severa i Juga, odnosno Zapada i Istoka¹⁰³. Mišljenje harvardskog profesora Samjuela Hantigtona (Samuel P. Huntington) još je mračnije, jer počiva na pretpostavkama da su limesi i identiteti osam postojećih civilizacija rizična mesta mogućih konflikta¹⁰⁴. Najizraženije konfliktno polje Hantigton uočava u produbljivanju krize u odnosima između zapadne, hrišćanske civilizacije i fundamentalističkih strujanja unutar islamske civilizacije. Sulejman Demirel (Suleyman Demirel) uočava oživljavanje fenomena religioznosti širom savremenog sveta i smatra ga anahronim u odnosu na procese mondijalne modernizacije¹⁰⁵. Džon Espozito (John L. Esposito) sledi razmišljanja koja u protivurečjima islama i hrišćanstva sagledavaju novu polarizaciju sveta. Espozito smatra da pojedini uticajni političari na Zapadu ne shvataju kompleksnost islamskog sveta, te da na negativnom istorijskom pamćenju projektuju konflikt sa muslimanskim zemljama koji bi bio osnova politike novog hladnog rata. Tvorce američke politike, koja je dominantna u međunarodnim odnosima, ovaj autor smatra kratkovidim, jer islamski svet posmatraju monolitno, isključivo kroz kategorije terorizma i ekstremizma. Nesposobnost ili nedostatak dobre volje Zapada da sagleda raznovrsnost islamskih pokreta i njihovih programa vodi ka produbljivanju krize u odnosima sa islamom u celini.¹⁰⁶

Iako su ova mišljenja pretrpela mnogobrojne kritike, naročito u smislu mogućnosti izbijanja globalnog konflikta, njihovu kompetentnost, nažalost, potvrđuju brojni konflikti u savremenom svetu. Istina, karakteristike ovih sukoba nisu isključivo kulturne ili religijske prirode, ali zabrinjavajuće je da se najvećom žestinom borbe vode duž granica civilizacija i njima imanentnih religija, koje je Hantigton, u citiranom prilogu, označio kao rizične.

---

* Centar za istraživanje etniciteta, Beograd

¹⁰² Gelner E. *Nacija i nacionalizam*, Zagreb 1993.

¹⁰³ Chomsky N. *World Orders, Old and New*, London, 1994.

¹⁰⁴ U radu *Clash of Civilizations*, Foreign Affairs, Vol. 72. No.3, 1993, Hantigton izdvaja Zapadnu, Islamsku, Konfučijansku, Japansku, Hindu, Slovensko-pravoslavnu, Latinoameričku i Afričku civilizaciju

¹⁰⁵ Demirel S. *The Compatibility of Islam, Democracy and Secularism*, Perceptions, Journal of International Affairs, Vol. II, No. 2, Ankara, 1997.

¹⁰⁶ John L. Esposito, *The Islamic Threat Myth or Reality*, New York, 1992.

Napetosti i konflikti u Zakavkazju, na Balkanu, Indijskom poluostrvu, Persijskom zalivu, između multietničkih i multikonfesionalnih afričkih i azijskih država, kao i sukobi unutar pojedinih civilizacija, koji iskazuju blaže (Turska) i oštrije (Alžir) karakteristike, održavaju visok stepen nesigurnosti i napetosti. Nad savremenim svetom nadvile su se aveti iz prošlosti koje prete da breme patnji jednako podele između onih koji veruju i koji ne veruju, pravednima i grešnima.

Međuzavisnost religije i politike, međutim, nije tekovina novije istorije. Naprotiv, crkve su često, zarad profanog, zanemarivale duhovno i vernike. Težnja za moći i svetovnom vlasti trajno je podelila i udaljila crkve inače bliskih religijskih doktrina. Nepremostivi nesporedumi poput velike šizme, 1054. godine¹⁰⁷, 95 teza koje je Martin Luter (Luther Martin), 1517. godine, prikačio za vrata crkve u Virtenbergu ili hrišćansko - islamski ratovi oko kontrole Svetog grada¹⁰⁸, Jerusalima, potresla su hrišćanski i islamski svet, otvorivši bolnu ranu kasnijih podela. Sva tri istorijska trusta bila su zasnovana više na političkim odlukama crkvi, a manje na religijskim i kanonskim razlozima. Važnije od razloga koji su prouzrokovali podele i sukobe, jesu posledice koje su proizašle iz njih i koje su trajno zabeležene u kolektivnoj memoriji konfesija.

Docnije, pošto su se verski i konfesionalni "centrizmi" povezali sa etničkim i nacionalnim, religije su izgubile mogućnost da zadrže i deo univerzalnih vrednosti koje su ih upućivale na konstruktivan dijalog utemeljen na toleranciji i uvažavanju različitosti. Nacionalo predodređene, umesto da šire duh tolerancije i razumevanja,

---

¹⁰⁷ Odnosi između Rima i Vizantije pomućeni su od 731. godine, a raskol hrišćanske crkve na Grčki Istok i Latinski Zapad prouzrokovan je poznatim kanonskim neslaganjima koja su nesumnjivo imala i političku dimenziju, odnosno mogli bi se svesti na ogoljenu težnju za sticanjem moći. Kanonski spor oko dogme o Svetom trojstvu odnosno da li Duh Sveti ishodi i od Sina, protumačen je od Istočne crkve kao pretenzija pape da stekne legitimnost za duhovni i svetovni primat. U savremenoj sociologiji religije postoje škole koje smatraju da uzroci raskola danas nisu uverljivi vernicima, te da je uzrok sukoba isključivo prouzrokovan neslaganjem crkvi, a ne dubljim religijskim korenima. Ne sporeći da je to tačno, podsetimo da su pomenute razlike za posledicu imale razvijanje bitno oprečnih crkvenih doktrina oko suštine hrišćanstva i odnosa prema državnoj vlasti.

¹⁰⁸ Nasuprot privrednoj i duhovnoj stagnaciji srednjovekovne Evrope, podeljene na Zapadno i Istično hrišćanstvo, "islamske zemlje su uživale unutrašnji mir i sigurnost i neuznemiravane ničim osim unutrašnjim ratovima, uspele su da izgrade impresivnu urbanu kulturu" (Saunders J.A. *History of Medieval Islam*, London, 1965, str. 155). Tek početkom drugog milenijuma, kada su islamske države oslabile zbog sukoba između verskih frakcija, hrišćanski svet se odvažio da protera muslimane sa evropskog Mediterana. Povod za ratove sa Saracenima bio je oslobođanje Jeruslima koji je pod muslimansku vlast pao 638. godine i sve do početka svetih ratova muslimanska i hrišćanska zajednica mirno su koegzistirale. "Pod muslimanskom vladavinom hrišćanske crkve i stanovništvo su mirno živeli. Hrišćanski oltari i mošti postali su privlačna mesta za hodočašće hrišćanima. Jevrejima, kojima su hrišćanski vladari dugo zabranjivali da tu žive, bilo je dozvoljeno da se vrate, da žive i vrše verske obrede..." (Videti u Esposito L. John, *The Islamic Threat Myth or Reality*, New York, 1992, str. 47). Pod pokličem "Bog to želi", papa Urban II poveo je hrišćane u rat, koji će trajno poremetiti odnose razumevanja i poverenja između islamskog i hrišćanskog sveta. "Bog je to, možda, zaista želeo, ali sigurno ne postoji dokaz da su jerusalemski hrišćani to hteli, ili da se išta neobično dogodilo tamošnjim hodočasnicima što bi potaklo takav odgovor u tom trenutku istorije". (Ibidem, str. 50, citat iz *Peters, Early Muslims Empires*, str. 85).

crkve su preuzele tradicionalne, negativne stavove prema "neprijateljima sopstvene nacije i vere". Isključivosti kojima su crkve nastojale da utiču na formiranje stavova o društvenim i političkim pitanjima, zaoštravale su konflikte i doprinosile su pre podelama i patnjama, no što su nudile miroljubiva rešenja.

Religijska svest redukovana na nacionalno, pogodovala je onim ličnostima i programima koji nisu imali sopstvene, valjano definisane ciljeve, te su legitimnost svojih interesa nastojali da institucionalizuju uz pomoć tradicionalnih vrednosti i ustanova. Međutim, ekskluzivnost u pogledu univerzalnih i nepromenljivih vrednosti i ciljeva pripada isključivo Bogu koji poznaje smisao ljudskog delanja na zemlji. Crkve i laici, odnosno države koje su uzimale slobodu da procenjuju i sude na osnovu ograničenih znanja i zatvorenih sistema mišljenja i bez potrebe da komuniciraju sa alternativima, dolazile su u situaciju da ostaju bez čestitih, autonomnih i učenih pripadnika društva i vere, koji za svetim tragaju van institucija države i crkve¹⁰⁹.

Rat koji je bestijalno divljao na delu jugoistočne i srednje Evrope koji danas nazivamo "prostorom bivše Jugoslavije" imao je uzroke u globalnom, regionalnom i nacionalno-etničkom nasleđu. Savremeni južno-slovenski konflikti imali su karakteristike sukoba koje je Hantigton imenovao "sudarom na mikro nivou", odnosno konfliktima u kojima se "grupe koje žive duž demarkacionih linija između civilizacija (*religija*)¹¹⁰ bore da bi kontrolisale određenu teritoriju ili jedni druge", ali imaju i svojstva folklornog, tribalnog revanšizma zbog nepravdi i grehova iz prošlosti.

Benedikt Anderson (Benedict Anderson) naciju smatra zamišljenom političkom zajednicom u kojoj između pripadnika zajednice postoji određen stepen integrativnosti, odnosno svesti o zajedništvu¹¹¹. Jugoslovenskoj zajednici upravo je nedostajao duh zajedništva - sindrom nacionalnog identiteta. Jugoslavija je identitet gradila na nasleđu i dodiru moćnih imperija i velikih religija. Kulturni i duhovni identitet njenih naroda omeđen je vrednostima i ograničenjima Habzburške, Otomanske i Sovjetske imperije. Prve dve su uslovile patološku političku kulturu koja je jugoslovensku zajednicu učinila nedovoljno otpornom pred totalitarizmom treće. Ideje prosvetljenosti blagovremeno su prodrle na ove prostore i uslovile su formiranje kulturno vrednosnih obrazaca bliskih zapadnoevropskom kulturnom prostoru. Međutim, podanički odnos društva prema državi, razvijan za vreme prve dve imperije i ekstremiziran u etatističkoj boljševičkoj prošlosti ugušio je pokušaje efikasnog uspostavljanja političke i ekonomske autonomije različitih delova društva, neophodnih za razvoj demokratskih institucija i procedura. U uslovima takvog kulturno - političkog nasleđa Jugoslavija je u postkomunističku reformu ušla sa nepotpuno izgrađenom zapadnoevropskom društvenom strukturom, ali i dubokim ograničenjima istočnoevropske totalitarne države.

Sedam decenija zajedničkog života nisu trajno povezali inače bliske narode i vere. Ivo Banac primećuje: "...iako razlike u povijesnim i filozofskim ovisnostima nisu unapređivale slogu, treba podsjetiti da je stupanj nesnošljivosti, koja nije uvek bila izrazita, koegzistirao sa prihvaćanjem raznolikosti, za koju se smatralo da je posve

---

¹⁰⁹ Šušnjić Đuro, *Dijalog i tolerancija*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1994.

¹¹⁰ Primedba G.B.

¹¹¹ Benedikt Anderson, *Zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990. str. 17

prirodna, i zaista, nepromenljiva"¹¹². Plemenite ideje južnoslovenske sloge od početka su bile povod za sumnjičavosti, animoznosti i na takvom raspoloženju zasnovane su i oprečne interpretacije. Na primer, Hrvatima se duh ilirizma činio pogodnom motivacijom južnoslovenskih naroda da se okupe u jedinstven pokret¹¹³. Srbima, opet, Ilirski pokret je bio manje privlačan, jer su strepeli da se iza romantičarskih ideja krila doktrina, smišljena da zaustavi širenje srpske nacionalne svesti do njenih pravednih granica¹¹⁴. Slične sumnje koja su svoja uporišta imale i u pogledima srpske, pravoslavne i hrvatske, katoličke crkve uslovile su pojavu srpskog i hrvatskog nacionalizma koji će izgraditi limese, nepremostive, nažalost, i za savremene naraštaje. Koreni radikalnog nacionalizma kod Srba i Hrvata ne sežu dublje u prošlost. Prve koncepcije nalazimo sredinom XIX veka, kod Srba u Garašaninovim "Načertanijama", a kod Hrvata u Kvaternikovom i Starčevićevom hrvatskom državnom pravu. I dok se Garašaninovom nacionalizmu, odmetnom od ideja Františka Zaha o Srbiji kao stegonoši južnoslovenskog ujedinjenja, može prigovoriti da je inspirisao kasnije srpske hegemonističke koncepte, Starčevićevoj i Kvaternikovoju hrvatskoj nacionalnoj ideologiji ne može se osporiti da je pothranjivala buduće, čak i savremene, surove podele¹¹⁵.

Nacionalističke elite su nastojale da Prvu i Drugu Jugoslaviju opišu kao "brak iz interesa". Osnivači države, iako su imali različite poglede oko nacionalnog, državnog ustrojstva, pa i oko drugih pitanja, saglasili su se da je Jugoslavija najpogodnija forma za rešavanje slovenačkog, hrvatskog i srpskog nacionalnog pitanja¹¹⁶. Sedamdeset godina kasnije, posle iskustva sa monarhijom i komunizmom, nove nacionalne elite zaključuju da se nacionalna pitanja ovih naroda mogu rešiti isključivo izvan Jugoslavije odnosno u suverenim državama.

Za ostvarivanje svojih ciljeva nacionalisti koriste energiju koja oslobođena padom komunističkog mita i osnažena revitalizacijom arhaičnih verskih i nacionalnih mitova postaje glavni činilac mobilizacije. Nacionalne, etničke ekskluzivnosti i stratifikacije krajem XX veka doveli su narode Jugoslavije od "najsrećnijih u Istočnoj

---

¹¹² Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji - porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, str. 75.

¹¹³ Miroslav Krleža će Ilirski pokret i ideju južnoslovenske unije kod Hrvata demistifikovati smatrajući ih izrazom hrvatske nemoći da se suprostavi raznim oblicima stranog imperijalizma: "Za sudbonosne probleme, kako da se likvidira okupacija Turaka, kako da se obori carski Beč i kako da se skine mletačka tiranija, to hrvatsko telo je osećalo da je preslabo u svojoj izolaciji. Odatle u Križanićevo i u Ilirsko doba romantika takozvane integracije: odatle ideja o lingvističkim celinama unatoč crkvenom raskolu i planovi o etničkom kontinuitetu od Karlovaca do Moskve". (Sabrana dela, Eseji III, *O patru dominikancu Juriju Križaniću*, Zagreb, 1963, str. 65)

¹¹⁴ Strah od zajedničke jezičke ili nacionalne reforme nisu izražavali svi Srbi. Sava Tekelija se zalagao kod francuskog i austrijskog poslanstva za stvaranje jedinstvene Ilirske države u okviru Austrije, koja bi dalje delovala u cilju oslobođenja srpskih zemalja od Turaka. (Sava Tekelija, *Opisanije života*, Beograd, 1966. i *Dnevnik Save Tekelije*, Novi Sad 1992.)

¹¹⁵ Uporediti: Tuđman Franjo, *Bespuća povjesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989, sa Starčević Ante, *Misli i pogledi*, Zagreb, 1971.

¹¹⁶ Videti kod: Mitrović Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, Novi Sad, 1978.

Evropi"¹¹⁷, do košmara sličnog onom koji je potresao Austrougarsku monarhiju na početku stoleća. Konglomerat nacija, etnikuma, vera, pa i jezika, nepovezan nacionalnim duhom, buknuo je silinom koja je zatečenim ostavila spoljašnje podstrekače ovakvog raspleta.

U komunističkim društvima, pa i u onim mekšeg oblika kakav je bio jugoslovenski model, religijski život se odvijao u veoma specifičnim okolnostima u kojima su politika i ideologija imale odlučujuću ulogu. U većini komunističkih država crkva je bila odvojena od države, tačnije potisnuta na marginu društvenog života. Komunistička država je nastojala da izgradi ateističku kulturu u kojoj su tradicionalne religije smatrane preprekom, koja je trebalo da bude prevaziđena u prvoj fazi izgradnje novog društva distributivne pravde u kojem se svaki član zajednice mogao nadati da će posle patnji u prelaznom periodu biti uspostavljeno društvo višeg reda u kojem će svako zadovoljiti svoje potrebe. Komunistička utopija je nametnula jasan cilj: stvoriti novog čoveka oslobođenog od nacionalnog i religijskog identiteta. Međutim, sekularizovano društvo, očišćeno od uticaja tradicionalne religije, zahtevalo je supstituciju ranijih osećanja novom ideolokratijom. Identifikacija sa kolektivističkom kulturom zahtevala je nove bogove i fetiše.

Tokom poslednje decenije komunističke agonije, tradicionalne religije su nastojale da revitalizuju deo ranijih pozicija, tako da su imploziju režima dočekale povezane sa demokratskim ili pak nacionalističkim pokretima. U trenucima kada se u Istočnoj Evropi rađala demokratija, religija je imala progresivnu ulogu. Povratak Bogu, odnosno slobodno i javno ispovedanje vere predstavljao je za hrišćane, muslimane ili Jevreje u Istočnoj Evropi početak izgradnje slobodnog, otvorenog društva, sposobnog da prihvati različitosti i na tim pretpostavkama komunicira sa drugima. Međutim, veoma brzo pokazalo se da put u novo društvo neće biti ni lak ni jednak za sve istočnoevropske zemlje¹¹⁸.

U najnepovoljnijem položaju našli su se narodi združeni u jugoslovenskoj federaciji, čijim su podelama i mržnji, suprotno načelima zabaleženih u svetim knjigama, doprinele i crkve, koje su se uostalom retko javljale kao snaga sposobna da spreči i predupredi konflikte. Tradicija pogrešnog i zlonamernog tumačenja religije, odnosno povezivanja nacionalnog populizma sa klerom, na prostoru koji nazivamo bivšom Jugoslavijom, ima izvesno, bogato iskustvo. Verski ekskluzivitet na ovim prostorima, koji nema čvrstog utemeljenja u učenjima svojih religija, funkcionalno je organizovan kao sredstvo unutrašnje identifikacije zajednice. Crkva, zloupotrebljena ili svesno povezana sa etničkim nacionalizmom, nužno vodi zatvaranju i antagonističkom ponašanju prema kulturno i verski različitim identitetima. Suprostavljanje

---

¹¹⁷ Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism, The Tragic Death of Yugoslavia*, London, 1994, str. 60.

¹¹⁸ Promene u osećanjima vernika lepo je izrazio rumunski pesnik Mirča Dinesku koji ushićen uspehom revolucije kliče "Bog je konačno pogledao i na nas, Rumune." Posle razočaranja u domete demokratije u jugoistočnoj Evropi, Dinesku rezignirano zapaža: "Iako se kod nas sad mnogo govori o božijim izaslanicima na zemlji, a Bog se pominje svaki dan na televiziji, moje je osećanje da dobri Bog ne provodi godišnji odmor na Balkanu." *Balkanska ukletost*, intervju sa Dineskuom objavljen u beogradskom listu "Politika", 16. avgusta 1997.

pravoslavnog hrišćanina sunitskom muslimanu slovenskih etničkih korena, nema smisla ukoliko nije u funkciji ostrašćene nacionalističke ideologije, koja širenjem verske netrpeljivosti nastoji da povuče jasnu duhovnu, etničku i na prvom mestu, teritorijalnu granicu. Dakle, nedavni, čini se nedovršeni rat koji je unesrećio mnoge Srbe, Hrvate i Muslimane nije vođen zbog verskih razloga ili interesa, ali je religija poslužila kao prepoznatljiva različitost oko koje su artikulisani nacionalni, etnički interesi.

Oživljavanje pravoslavlja sredinom osamdesetih približilo je crkvi deo srpske inteligencije, koja je svoja potiskivana alternativna mišljenja dovela u vezu sa tradicionalnom verom, pismom, običajima i mitovima. Crkva je, naglašavajući svoj duhovni i moralni značaj u odnosu na državu, istakla pretenzije na avangardnu ulogu u preobražaju srpskog komunističkog bića u nacionalno. Deo crkvenih velikodostojnika i svetovnih intelektualaca pokušao je da ponudi program za rešavanje nacionalnog pitanja, uređenja države, pozicije crkve u državi, čak i međunarodne politike države u odnosu na Istok i Zapad. U atmosferi udvaranja nacionalista pravoslavlju crkva je lako instrumentalizovana za brzu homogenizaciju inače demografski rasejanog i religijski neodlučno raspoloženog srpskog naroda.

Katolička crkva je svojim delovanjem u Istočnoj Evropi izgubila deo svoje transnacionalne prepoznatljivosti i privlačnosti. Delovanje na nacionalnom nivou i povezivanje dela katoličkog sveštenstva sa populističkim, pa i radikalnim nacionalističkim idejama i pokretima, prisutno je u zemljama centralne i jugoistočne Evrope od sredine XIX veka.

Muslimanska zajednica u Drugoj Jugoslaviji imala je specifičan položaj, koji je delimično bio uslovljen istorijskim nasleđem, a više političkim položajem Jugoslavije u međunarodnim odnosima. Slovenski koreni bili su pre prepreka no prednost jugoslovenskim muslimanima da izgrade nacionalnu svest jednako otvorenu za vrednosti zapadne civilizacije i islamske religije. Nacionalna osećanja, muslimana slovenskih etničkih korena "opasnih po čistu krv ostalih naroda u jugoslovenskoj zajednici" lamentirajući izražava Selimovićev Hasan: "Mi smo najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni skim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjećanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva nećemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo u naprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu, od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braća i došljaci, a mi se branimo ponosom i mržnjom. Htjeli smo da se sačuvamo, a tako smo se izgubili, da više ne znamo ni šta smo. Nesreća je što smo zavoljeli ovu svoju mrtvaju i nećemo iz nje. A sve se plaća, pa i ova ljubav"¹¹⁹.

Selimović, jugoslovenski komunista, naslutio je da opasna i kratkovida komunistička manipulacija sa muslimanima u BiH može imati dalekosežne i neželjene posledice. Naime, sredinom šezdesetih godina, već posle Konferencije u Bandungu, trebalo je ojačati jugoslovensku poziciju u pokretu nesvrstanih. Procenjeno je da je priznavanje statusa nacije muslimanima u BiH najpogodniji način za udvaranje

---

¹¹⁹ Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 330.

moćnim islamskim zemljama. Pri tome, nije se dublje promišljalo o posledicama koje mogu nastati ukoliko se jednoj religiji, islamu u ovom slučaju, prizna legitimitet glavnog činioca oko kojeg su stanovnici Bosne i Hercegovine muslimanske veroispovesti mogli izraziti svoj lokalni nacionalizam. Istovremeno muslimanska verska zajednica u Jugoslaviji je dehomogenizovana jer u državnoj i partijskoj federalnoj i republičkoj hijerarhiji Muslimani iz BiH su imali značajnu ulogu, dok je ostao nejasan položaj muslimana u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji ili, pak, Turaka i Roma islamske veroispovesti.

Simbioza nacionalnog i religijskog uslovlja je veoma brzi razvoj muslimanskog nacionalizma koji je ekvilibrirao između prisnosti islama i socijalističkog učenja sa jedne i privrženosti *ummi*, svetskoj muslimanskoj zajednici, s druge strane. Prirodna i nadasve pozitivna potreba Muslimana/muslimana u Jugoslaviji, BiH posebno, da revitalizuju sopstvenu kulturu i utvrde svoje istorijsko mesto na Balkanu radikalizovana je do mere koja je doprinela da sadašnji konflikti prenebregnu sve ono što spaja i ekstremiziraju ono malo, činilo se premostivih, različitosti. Najzad, krajem XX veka južnoslovenski muslimani su definisali svoj nacionalni identitet. Vezujući se za ideju bošnjaštva zasnovanu na teritorijalizaciji nacije, jedinstvenom bosanskom jeziku, islamskoj veroispovesti i specifičnoj kulturi utemeljili su zgradu nacionalnog identiteta. Konsenzus većine bošnjačkih intelektualaca, vernih i ateista u vezi sa nacionalnim vrednostima umnogome je zasnovan na pripadništvu islamskoj veroispovesti.

Uspostavljanju trajnog mira, ne samo na prostoru bivše Jugoslavije već globalnog svetskog mira, crkve će doprineti ukoliko se vrate svojim izvorima koji ih upućuju ka istini, dijalogu i toleranciji odnosno ka pretpostavkama za "dijalogom koji je moguć između dva sistema ideja, verovanja i delanja, samo pod uslovom da se oba shvate kao otvoreni, što je druga reč za nedovršeni i nesavršeni sistem, kojim se pruža mogućnost da se upotpune i oplode. To nije misao drugog, nego mogućnost da se i ja prepoznam u njegovoj misli. U meri u kojoj se druga vera ne priznaje kao sastavni deo vlastitog pogleda na svet, u toj meri ona i dalje ostaje tajna i doživljava se kao moguća opasnost. Ako religija ne bi imala razloga za uznemirenost i verske potrebe unutar svojih okvira, onda ona može očekivati stalno propitivanje i potresanje njenih zidina izvana, od strane jedne druge vere, koja je uvek tako drži otvorenom za razgovor. Za par godina hrišćanstvo će napuniti dvadeset vekova, što znači da je u toj reci vremena uvek bilo u dodiru s drugim verama i otvoreno za dobre vesti¹²⁰.

---

¹²⁰ Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija, iskustvo razlike*, Novi Sad, 1994, str. 50

PRILOZI

BEOGRADSKA DEKLARACIJA O VERSKIM ZAJEDNICAMA I VERSKIM SLOBODAMA U DEMOKRATSKOM DRUŠTVU

1. U okviru ISCOMET Mreže za demokratiju, ljudska prava i zaštitu pripadnika etničkih i verskih manjina u jugoistočnoj Evropi (JIE) održan je 14–15. decembra 2001. godine u Beogradu prvi okrugli sto u okviru projekta “Mariborska inicijativa”. Cilj ovog projekta je da se podstakne doprinos verskih zajednica pomirenju, demokratiji, poštovanju različitosti, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilnosti u JIE. Ovaj okrugli sto je bio nastavak skupova ISCOMET-a održanih u decembru 1994. na Pohorju (Slovenija), septembra 1997. u Rogaškoj Slatini (Slovenija), novembra 2000. u Niškoj Banji (SR Jugoslavija) i februara 2001. na Bledu (Slovenija).

Na skupu je učestvovalo više od sedamdeset predstavnika verskih zajednica i teologa jevrejske i islamske verske zajednice i hrišćanskih crkava (pravoslavna, rimokatolička, protestantske i evanđeoske), nevladinih organizacija, državne uprave i naučnika iz SR Jugoslavije i iz drugih država u JIE, kao i predstavnika Evropske unije ambasador dr Mihael Veninger i Evropske konferencije crkava Rüdiger Noll. Svoje pozdrave i dobre želje učesnicima okruglog stola uputili su: Njegova Svetost Patrijarh Srpski Gospodin Pavle, Njegova Eminencija Kardinal Vinko Puljić, Nadbiskup i Mitropolit Vrhbosanski i predsednik Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine, Reisu-l-ulema Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, dr Mustafa ef. Cerić, Njegova Ekselencija dr Josip Bozanić, Nadbiskup zagrebački i predsednik Hrvatske biskupske konferencije i Njegova Ekselencija Nadbiskup i Mitropolit Ljubljanski dr Franc Rode, predsednik Slovenske biskupske konferencije. U radnom delu okruglog stola skupu su se obratili i Muftija sandžački Muarem ef. Zukorlić, predsednik Mešihata Islamske zajednice Sandžaka i Njegova Ekselencija Nadbiskup i Mitropolit Beogradski Stanislav Hočevar, predsednik Biskupske konferencije za SR Jugoslaviju.

2. Učesnici su izrazili zadovoljstvo i zahvalnost ISCOMET-u zbog prilike da zajedno učestvuju u radu okruglog stola koji se održava u vreme traženja puteva za afirmaciju i produbljivanje demokratije u SR Jugoslaviji. Istakli su da je duhovna obnova društva jedan od bitnih elemenata tog demokratskog procesa. Crkve i verske zajednice mogu pojedinačno i kroz međusobnu ekumensku saradnju i zajedničko delovanje svestrano doprineti toj obnovi. Saradnja svih ljudi dobre volje, kako vernika, tako i onih koji ne veruju, u traženju novih puteva za ostvarivanje tog cilja, koja treba da se razvija na temelju poštovanja različitosti mišljenja, stvara nove modele odnosa ne samo u SR Jugoslaviji, nego i u jugoistočnoj Evropi.

3. Uspešno sprovođenje verske nastave u javnim školama, kao i predstojeći Zakon o religijskim slobodama, predstavljaće bitan element obnove demokratskog društva u SR Jugoslaviji. Uzimajući u obzir da se uvođenje verske nastave ostvaruje u izrazito multikonfesionalnom i multietničkom društvu, teorijsko i praktično iskustvo stečeno tokom njene realizacije moglo bi da postane primer za rešavanje sličnih problema u regionu. Uspešnost programa zavisice ne samo od institucionalnog zakonskog okvira već i od društvenog priznanja.

4. Od naročito značaja je činjenica da su spomenuta i druga pozitivna dostignuća ostvarena zahvaljujući uspešnoj saradnji kako među samim verskim zajednicama, tako i između verskih zajednica i države. Delotvorni dijalog o pitanjima odnosa crkava i verskih zajednica sa državom, verskih sloboda i prava treba da bude i ubuduće sastavni deo procesa demokratskog društva. Otvorenost Srpske Pravoslavne Crkve, kao većinske crkve, za saradnju i dijalog će i u buduće biti osnova za izgradnju demokratije, sistema ljudskih prava, uključujući verske slobode i prava, kao i za zaštitu verskih manjina u SR Jugoslaviji.

5. Crkve, odnosno verske zajednice treba da imaju prava da javno iznose stavove u pogledu etičkih i socijalnih, pa i političkih pitanja, ali ne bi trebalo da deluju kao instrumenti političkih partija.

6. Jedan od glavnih preduslova verskih sloboda jeste pravna distinkcija između države i verskih zajednica, kao i njihov pozitivan odnos i saradnja. Verske zajednice bi trebalo da imaju jednaka prava i tretman u svim sferama društva. U viševerskom društvu posebnu pažnju treba posvetiti slobodama i pravima nacionalnih i verskih manjina i statusu novih religijskih pokreta, kako bi se obezbedila jednakost i načelo nediskriminacije.

7. S obzirom na svoj kulturni i istorijski značaj, religijske zajednice imaju pravo da ostvare prisustvo u medijima, dok država ne bi trebalo da zakonski ograničava mogućnosti osnivanja njihovih televizijskih i radio stanica i drugih javnih glasila.

8. Učesnici okruglog stola istakli su i različite aspekte ostvarivanja verskih sloboda i položaja crkava i verskih zajednica o kojima bi trebalo voditi javnu i stručnu raspravu i pronaći odgovarajuća rešenja, u duhu uvažavanja različitosti mišljenja i međusobne tolerancije:

Očuvanje tradicija, verske i etničke različitosti u uslovima savremenog društva koje se temelji na socijalnoj mobilnosti stanovništva

Pronalaženje odgovarajućih modela verske nastave koji bi uvažavali versku različitost kao i obrazovanje stručnog pedagoškog kadra

Prisustvo i asistencija religijskih zajednica u javnim institucijama – bolnicama, zatvorima i vojnim ustanovama; kupovina, uvoz, izvoz i distribucija verske literature; nesmetano upravljanje verskim ustanovama i izbor verskih službenika bez mešanja države; razumno prilagođavanje radnog procesa tokom verskih praznika i svetkovina

Jačanje međusobnog razumevanja putem dijaloga, okruglih stolova, u mas-medijima, osobito na televiziji, među predstavnicima različitih vera

Regulisanje obavljanja socijalnih, humanitarnih i filantropskih funkcija verskih zajednica (dobrovoljni rad, sakupljanje pomoći, osnivanje zadužbina i drugo)

Odgovarajuća poreska i druga regulativa koja bi olakšala finansijski položaj i aktivnosti verskih zajednica

Vraćanje nacionalizovane imovine ili kompenzacija crkava i verskih zajednica u određenim vremenskim rokovima.

9. Učesnici su se založili za nastavak saradnje države i verskih zajednica u JIE, a posebno na tlu prethodne Jugoslavije u duhu „Mariborske inicijative“. Naročito su istakli saradnju na sledećim područjima:

Ostvarivanje verskih sloboda i prava u kontekstu obnove i razvoja demokratije i pluralističkog društva

Saradnja verskih obrazovnih institucija (seminari, razmena učitelja i studenata, literature i drugo)

Versko delovanje (propovedanje, obredi, molitve, odgoj) verskih zajednica usmereno ka međusobnom poštovanju i uvažavanju pozitivnih vrednosti drugih

Socijalno područje - naročito zaštita radnika obespravljenih u uslovima brutalnog ostvarivanja načela tržišne privrede

Poučavanje istorije na svim stepenima obrazovanja sa ciljem vaspitavanja za međusobno uvažavanje i razumevanje bez pretenzija da sadašnje generacije ispravljaju nepravde iz daleke prošlosti.

Razvoj verske nastave i zastupljenost verskih zajednica u oblastima kulture, obrazovanja i medija

Položaj manjinskih verskih zajednica i novih religijskih pokreta u novim demokratskim društvima u JIE.

10. Učesnici su izrazili ubeđenje da će se dugoročno na području JIE afirmisati samo one crkve i verske zajednice koje poštuju slobode ljudi u pluralnom društvu, a svoje pripadnike i druge sugrađane obogaćuju duhom pomirenja, saradnje i stabilnosti.

Beograd, 15. decembar 2001.

PREDLOG ZAKONA O VERSKOJ SLOBODI¹²¹

- U cilju pune zaštite, ostvarivanja i potvrđivanja verske slobode, kako je zajemčeno Ustavom Savezne Republike Jugoslavije, imajući posebno u vidu član 18. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, član 9. evropske Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, član 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i član 10. Povelje o osnovnim pravima Evropske unije;

- uvažavajući značaj religije, verskog nasleđa i zaštite ličnog verskog identiteta;

- imajući u vidu da je Srpska pravoslavna crkva odigrala presudnu istorijsku ulogu u očuvanju i razvijanju nacionalnog identiteta i da ostvaruje snažan društveni i kulturni uticaj, takođe imajući u vidu istorijsko prisustvo, značaj i uticaj Islamske zajednice, Rimokatoličke crkve, Jevrejske zajednice, evangeličko-hrišćanskih crkava augzburške veroispovesti i Reformatske hrišćanske crkve, kao i ostalih crkava i verskih zajednica;

- smatrajući da usklađeni odnosi između države i crkava i verskih zajednica mogu unapediti ostvarivanje ljudskih prava i kulturnih i tradicionalnih vrednosti;

Skupština Savezne Republike Jugoslavije donosi

ZAKON O VERSKOJ SLOBODI

Sloboda veroispovesti

Član 1.

Svakome se jemči sloboda misli, savesti i veroispovesti. To podrazumeva slobodu da se ima ili nema, zadrži ili promeni veroispovest ili uverenje i slobodu da se pojedinačno ili u zajednici sa drugima, javno ili privatno, ispoljava verovanje ili uverenje veroispovedanjem, nastavom, pohađanjem službe, obavljanjem obreda i negovanjem verskih običaja.

Niko ne sme biti podvrgnut prinudi koja bi mogla ugroziti slobodu veroispovesti, ni biti prisiljen da se izjasni o svojoj veroispovesti, verskim uverenjima ili njihovom nepostojanju.

---

¹²¹ Vlada SR Jugoslavije, na sednici kojom je 4. aprila u Palati federacije predsedavao savezni premijer Dragiša Pešić, utvrdila je Predlog zakona o verskoj slobodi i uputila ga Saveznoj skupštini na razmatranje i usvajanje po redovnom postupku. Predlagač zakona je Savezni sekretarijat za vere. Na izradi Predloga zakona radila je petočlana radna grupa u sastavu: dr Sima Avramović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, asistenti Pravnog fakulteta magistri Milan Parivodić, Zoran Mirković i Goran Ilić, kao i prof. dr Bogoljub Šijaković, savezni sekretar za vere, u saradnji sa Republičkim ministarstvom vera i uz konsultacije sa domaćim i stranim ekspertima za ovu oblast. "Pravoslavlje" donosi predlog ovog zakona u celini, kao i komentar na ponuđeni tekst

Niko ne sme biti diskriminisan, uznemiravan ili privilegovan na bilo koji način zbog verskih uverenja, pripadnosti crkvi ili verskoj zajednici (u daljem tekstu: verske zajednice) ili učestvovanja u verskim obredima.

Neutralnost države

Član 2.

Ne postoji državna religija.

Sloboda okupljanja i udruživanja

Član 3.

Jemči se sloboda javnog okupljanja radi verskih ciljeva.

Jemči se sloboda udruživanja u verske zajednice u skladu sa ovim Zakonom.

Jednakost, samoodređenje I samouređenje.

Član 4.

Verske zajednice su ravnopravne.

Verske zajednice su slobodne u određivanju svog verskog identiteta.

Verske zajednice samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju, vršenje verskih obreda i drugih verskih poslova.

Pravni subjektivitet verske zajednice

Član 5.

Verska zajednica, u smislu ovog Zakona, je pravno lice osnovano radi obavljanja verskih poslova u skladu sa ovim Zakonom.

Verske zajednice stiču svojstvo pravnog lica upisom u javni Registar verskih zajednica (u daljem tekstu: Registar). Registar vodi nadležni savezni organ.

Organizacione jedinice verskih zajednica i savezi verskih zajednica mogu steći svojstvo pravnog lica upisom u Registar na osnovu prijave verske zajednice. Na osnivanje i delatnost organizacionih jedinica verskih zajednica i saveza verskih zajednica shodno se primenjuju odredbe ovog Zakona.

Pravni subjektivitet tradicionalnih verskih zajednica

Član 6.

Crkve i verske zajednice poimenično navedene u preambuli ovog Zakona i njihove postojeće organizacione jedinice imaju svojstvo pravnog lica. Njihov upis u Registar vrši se na osnovu podataka koje dostave nadležnom saveznom organu i to: naziv i sedište verske zajednice, odnosno organizacione jedinice, ime i prezime lica koje je ovlašćeno za predstavljanje i zastupanje i otisak pečata.

Postojeća pravna lica sa verskim ciljevima

Član 7.

Postojeća pravna lica sa verskim ciljevima zadržavaju pravni subjektivitet koji su stekle pre stupanja na snagu ovog Zakona.

Pravna lica iz stava 1. ovog člana mogu u roku od šest meseci od dana stupanja na snagu ovog Zakona podneti prijavu za upis u Registar, koja ne mora sadržati elemente iz člana 8. stava 2. tačke 1. ovog Zakona. Uz prijavu se podnosi overeni prepis rešenja o ranijoj registraciji ili druga javna isprava kojom se dokazuje domaći pravni subjektivitet. Ukoliko pravna lica iz stava 1. ovog člana ispune uslove predviđene ovim Zakonom, biće izbrisana iz postojeće evidencije pravnih lica i upisana u Registar, pri čemu im se priznaje neprekinuti pravni subjektivitet. Rešenje o upisu dostavlja se po službenoj dužnosti organu kod koga je pravno lice prethodno bilo registrovano, radi brisanja iz evidencije.

Pravna lica sa verskim ciljevima koja se ne registruju prema odredbama stava 2. ovog člana smatraće se neaktivnim.

Postupak registracije verskih zajednica

Član 8.

Za upis verske zajednice podnosi se prijava nadležnom saveznom organu. Prijava za upis u Registar sadrži:

- naziv verske zajednice;
- adresu sedišta verske zajednice;
- ime, prezime i svojstvo lica koje je ovlašćeno da predstavlja i zastupa versku zajednicu;

Uz prijavu se dostavljaju sledeći prilozi:

- odluka o osnivanju verske zajednice sa imenima, prezimenima, brojevima identifikacionih dokumenata i potpisima najmanje 10 državljana SRJ ili stranih državljana sa stalnim boravkom na teritoriji SRJ, koji imaju potpunu poslovnu sposobnost;
- statut ili drugi pisani dokument verske zajednice, sa opisom njene organizacione strukture i naznakom organizacionih jedinica koje treba da imaju pravni subjektivitet;
- prikaz osnova verske doktrine, verskih obreda i verskih ciljeva;
- podaci o stalnim izvorima prihoda verske zajednice.

Rešavanje o prijavi za upis

Član 9.

O prijavi za upis u Registar nadležni savezni organ donosi rešenje u roku od 90 dana od dana prijema uredne prijave.

Ako je prijava za upis nepotpuna, ili je pod istim ili sličnim nazivom već upisana u Registar druga verska zajednica, nadležni savezni organ će pozvati podnosioca da prijavu upotpuni ili ispravi u roku od 30 dana. Nadležni savezni organ može pribaviti i mišljenje verske zajednice koja je prethodno upisana u Registar pod sličnim nazivom. Ako u navedenom roku prijava ne bude upotpunjena ili ispravljena, smatraće se povučenom.

Nadležni savezni organ donosi rešenje kojim se odbija prijava za upis verske zajednice u Registar ako su njeni ciljevi, doktrina, obredi ili delovanje suprotni Ustavu i javnom poretku.

Nadležni savezni organ može doneti rešenje kojim se odbija upis verske zajednice u Registar ako njeni ciljevi, doktrina, obredi ili delovanje mogu ugroziti prava i slobode drugih, a naročito život, fizičko i mentalno zdravlje, prava dece i pravo na integritet porodice i imovinu.

Pri donošenju odluke nadležni savezni organ se posebno rukovodi odlukama Evropskog suda za ljudska prava i upravnim ili sudskim odlukama u pogledu registracije ili aktivnosti određene verske zajednice u jednoj ili više država članica Evropske unije.

Registar verskih zajednica

Član 10.

U Registar se upisuje: naziv verske zajednice; sedište i adresa verske zajednice; organizacioni oblici i teritorijalna organizacija; ime i prezime, adresa i svojstvo lica ovlašćenog da predstavlja i zastupa versku zajednicu; broj i datum rešenja o upisu; broj i datum rešenja o brisanju iz prethodnog registra pravnih lica, kao i sve promene upisanih podataka.

Podaci iz stava 1. ovog člana upisuju se u Registar i za organizacione jedinice i saveze verskih zajednica koje stiču svojstvo pravnog lica.

U Registar se unose i podaci o verskim školama, humanitarnim, dobrotvornim i zdravstvenim organizacijama koje je osnovala verska zajednica, kao i podaci o privrednoj ili drugoj delatnosti koju obavlja verska zajednica.

Verska zajednica je dužna da obavesti nadležni savezni organ uprave nadležan za odnose sa verskim zajednicama o promenama podataka koji se upisuju odnosno unose u Registar u roku od 30 dana od njihovog nastupanja.

Brisanje iz Registra verskih zajednica

Član 11.

Nadležni savezni organ donosi rešenje o brisanju verske zajednice iz Registra kada:

1. sama verska zajednica podnese takav zahtev;
2. broj članova spadne ispod broja potrebnog za osnivanje verske zajednice;
3. nastupe razlozi zbog kojih se odbija upis u Registar.

Nadležni savezni organ može doneti rešenje o brisanju verske zajednice iz Registara kada nastupe razlozi zbog kojih se može odbiti upis u Registar.

Pravni lek

Član 12.

Protiv rešenja o upisu, odbacivanju prijave za upis, odbijanju upisa ili brisanju iz Registra, zainteresovano lice može pokrenuti upravni spor.

Načelo tolerancije i saradnje

Član 13.

Država doprinosi razvijanju tolerancije između verskih zajednica.

Država unapređuje versku slobodu, naročito u pogledu prava da se ima, zadrži, nema ili promeni veroispovest ili versko uverenje.

U cilju unapređivanja verske slobode, država ostvaruje odgovarajuću saradnju sa verskim zajednicama u pitanjima od zajedničkog interesa.

U postupcima koji se vode pred državnim organima uzimaju se u obzir konačne odluke donete od strane nadležnih organa verskih zajednica, koje nisu u suprotnosti sa Ustavom i javnim poretком, uz poštovanje doktrinarnih stavova.

Saradnja u verskoj nastavi

Član 14.

U državnim osnovnim i srednjim školama država obezbeđuje ostvarivanje prava na versku nastavu za verske zajednice poimenično navedene u preambuli ovog Zakona, u skladu sa posebnim propisima.

Roditelji ili staratelji odlučuju da li će dete u osnovnoj školi pohađati versku nastavu.

Učenici srednjih škola odlučuju o pohađanju verske nastave.

Izbor veroučitelja vrši se na predlog i uz saglasnost odnosno verske zajednice.

Učitelji, nastavnici i profesori nisu obavezni da drže versku nastavu ukoliko to ne žele.

Verske škole i dobrotvorne organizacije

Član 15.

Verske zajednice mogu osnivati sopstvene škole i dobrotvorne organizacije.

Saradnja u oblasti duhovne pomoći

Član 16.

U cilju ostvarivanja verske slobode, država preduzima mere koje omogućavaju pružanje duhovne pomoći u Vojsci Jugoslavije, bolnicama, kaznenim ustanovama, domovima za stare i drugim ustanovama socijalne zaštite.

Sveštenici u Vojsci Jugoslavije, bolnicama, kaznenim ustanovama i domovima za stare mogu se angažovati u skladu sa propisima radnog prava, a uz saglasnost nadležnih organa pojedinih verskih zajednica.

Saradnja u zaštiti kulturnog nasleđa

Član 17.

Država sarađuje sa verskim zajednicama radi zaštite verskog kulturnog nasleđa, a naročito očuvanja verskih objekata, grobalja i spomenika.

Finansiranje verskih zajednica

Član 18.

Poštujući imovinska prava verskih zajednica, država će nastojati da ispravi posledice nacionalizacije i drugih akata sa sličnim dejstvom, uperenih protiv imovine verskih zajednica, u skladu sa posebnim propisima.

Verske zajednice obezbeđuju sredstva za obavljanje verske delatnosti od prihoda iz svoje imovine, nasleđivanja i poklona, dobrovoljnih priloga, kao i obavljanjem drugih delatnosti na neprofitnim osnovama, u skladu sa zakonom.

Država može materijalno pomagati verske zajednice.

Za svoje obaveze verska zajednica odgovara svojom celokupnom imovinom u skladu sa zakonom.

Zaštita verskog obreda

Član 19.

Država pruža zaštitu verskog obreda koji vrše ovlašćeni predstavnici verskih zajednica a čiji je prikaz dostavljen nadležnom saveznom organu prilikom upisa u Registar.

Mesto veroispovedanja

Član 20.

Verske zajednice mogu obavljati verske obrede u prostorijama i zgradama namenjenim za te svrhe, na otvorenom prostoru koji pripada verskom objektu, grobljima, kao i otvorenim javnim prostorima u skladu sa propisima o javnom okupljanju.

Državni organi sarađuju sa verskim zajednicama u određivanju mesta za izgradnju verskih objekata u skladu sa stvarnim verskim potrebama stanovništva i urbanističkim propisima.

Zaštita duhovnika

Član 21.

Država ne sme ograničavati građanska ili politička prava duhovnika na osnovu njihovog verskog položaja ili službe koju vrše.

Država štiti službenu uniformu, njene delove kao i obeležja čina i dostojanstva ovlašćenih predstavnika registrovanih verskih zajednica u skladu sa pravilima doktrine.

Duhovnici su oslobođeni obaveze da svedoče u postupcima pred državnim organima u vezi sa činjenicama i okolnostima koje su saznali prilikom pružanja duhovne pomoći vernicima.

Sloboda informisanja

Član 22.

Verske zajednice imaju pravo da u skladu sa Ustavom i zakonom izdaju i distribuiraju verske publikacije, časopise i druge verske materijale, kao i da osnivaju i koriste druga sredstva javnog informisanja radi obaveštavanja javnosti o verskim pitanjima i poslovima.

U verskim publikacijama, časopisima i drugim verskim materijalima, korespondenciji, kao i javnom obaveštavanju o njihovim aktivnostima, verske zajednice su dužne da jasno istaknu svoj puni naziv.

Verski praznici

Član 23.

Božić, Vaskrs i Veliki petak po pravoslavnom kalendaru su neradni dani.

U skladu sa posebnim propisima, za pravoslavne vernike dan Krsne slave je neradni dan, a pripadnicima drugih veroispovesti jemči se pravo da proslavljaju svoje verske praznike.

Ograničenja verske slobode

Član 24.

Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i koja su neophodna u demokratskom društvu u interesu zaštite javne bezbednosti, javnog reda, zdravlja, morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

Verska sloboda se ne sme zloupotrebljavati na način kojim se povređuju Ustavom zajemčena prava i slobode drugih, a posebno izaziva i podstiče nacionalna, verska ili rasna netrpeljivost i mržnja, ugrožavaju pravo na život, pravo na fizičko ili mentalno zdravlje, prava dece, pravo na poštovanje privatnog i porodičnog integriteta i pravo na imovinu.

Verska uverenja ne oslobađaju nikoga od izvršavanja građanskih ili profesionalnih dužnosti. Izuzetno, pravo na prigovor savesti radi alternativnog služenja vojnog roka bez oružja može se koristiti u skladu sa posebnim propisom.

Prelazna i završna odredba

Član 25.

Ovaj Zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u "Službenom listu SRJ".

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

322(4-12) (082)
261.7 (4-12) (082)
316.74:2 (4-12) (082)
342.724 (4-12) (082)

ОКРУГЛИ сто Допринос верских заједница у СР
Југославији помирењу, поштовању
различитости, демократији, људским
правима, заштити мањина, сарадњи и
стабилности у Југоисточној Европи (1; 2001;
Београд)

Demokratija i religija: izbor tekstova
i diskusija sa prvog okruglog stola Doprinos
verskih zajednica u SR Jugoslaviji pomirenju,
poštovanju različitosti, demokratiji,
ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i
stabilnosti u Jugoistočnoj Evropi, Beograd,
Centar Sava, 14–15. Decembra 2001. / Goran
Bašić i Silvo Devetak (urednici). – Beograd :
Centar za istraživanje etniciteta;
Maribor: ISCOMET – Inštitut za etnične in
regionalne študije, 2003 (Beograd:
Altera). – 250 str.; 24 cm. – (Projekat
“Mariborska inicijativa” [u okviru] ISCOMET
Mreža za demokratiju, ljudska prava i zaštitu
pripadnika etničkih i verskih manjina u
Jugoistočnoj Evropi)
Tiraž 500. – Str. 5-6: Reč urednika / Silvo
Devetak, Goran Bašić. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. – Iz
sadržaja: Beogradska deklaracija o verskim
zajednicama i verskim slobodama u
demokratskom društvu.

ISBN 86-84481-00-3

1. Башић, Горан 2. Деветак, Силво
а) Верска толеранција – Вишенационална
заједница – Југоисточна Европа – Зборници б)
Политичка толеранција – Верске заједнице –
Југоисточна Европа – Зборници с) Црква –
Држава – Југоисточна Европа – Зборници д)
Верске заједнице – Југоисточна Европа –
Зборници е) Верски односи – Вишенационална
заједница – Југоисточна Европа – Зборници
COBISS.SR-ID 105451788

